T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DİN ARKEOLOJİSİNİN İMKÂNI VE GÖBEKLİ TEPE

Bilal TOPRAK

2502120066

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ

İstanbul-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	BİLAL TOPRAK	**Numarası**	:	2502120066
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ	**Danışmanı**	:	PROF. DR. ŞİNASİ GÜNDÜZ
Tez Savunma Tarihi	:	26.12.2019	**Saati**	:	10:00
Tez Başlığı	:	"DİN ARKEOLOJİSİNİN İMKÂNI VE GÖBEKLİ TEPE"			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ŞİNASİ GÜNDÜZ	[signature]	KABUL
2- PROF. DR. RAMAZAN YILDIRIM	[signature]	KABUL
3- DOÇ. DR. HALUK SAĞLAMTİMUR		
4- DOÇ. DR. MEHMET ALICI	[signature]	KABUL
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ MAHMUT SALİHOĞLU	[signature]	KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HAKAN OLGUN		
2- PROF. DR. İSMAİL TAŞPINAR	[signature]	KABUL

ÖZ

DİN ARKEOLOJİSİNİN İMKÂNI VE GÖBEKLİ TEPE

BİLAL TOPRAK

Bu çalışma dinler tarihi ile arkeoloji arasında disiplinlerarası bir alan olarak din arkeolojisinin imkânını tartışmaktadır. Bu bağlamda öncelikle bir bilgi üretme pratiği olarak arkeolojinin tarihsel seyri eleştirel bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Böylece gerek Batı'da ve gerekse ülkemizde arkeolojinin tarihsel süreç içerisindeki konumu incelenmektedir. Devamında diğer sosyal bilimler gibi arkeolojinin de şekillenmesine etki eden politik, ideolojik ve dinsel etkenler bahse konu edilmektedir. Bu durum geçmişi maddi kültür üzerinden ortaya koymaya çalışan arkeolojinin zaman zaman ideolojik bir aygıta dönüştürülmesi açısından da önem arz etmektedir. Disiplinlerarası bir alan olarak önerilen din arkeolojisinin teorik çerçevesinin sunulduğu ikinci bölümde ise ilkel, din, ritüel ve şamanizm gibi arkeoloji ve dinler tarihinin ortak kavramları üzerinden eleştirel bir okuma yapılmaktadır. Bu sayede 19. yüzyılda etkin olan paradigmadan önemli izler taşıyan söz konusu kavramların geçmişimizi anlamamız hususunda yüklendiği olumsuz duruma dikkat çekilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise, son dönemlerin en önemli arkeolojik keşiflerinden olan Göbekli Tepe'nin din arkeoloji perspektifinden incelenmesine yer verilmektedir. Böylece ilk iki bölümde ele alınan teorik tartışmaların Göbekli Tepe üzerinden pratik bir düzlemde incelenmesi hedeflenmektedir. Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlara resmedilen hayvan tasvirlerinin ve soyut sembollerin ancak disiplinlerarası bir çalışma alanı olarak din arkeolojisi bağlamında nasıl anlaşılabileceği tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Din Arkeolojisi, Dinler Tarihi, Göbekli Tepe, Neolitik Dönem, Sembolizm, İlkel, Mabed, Kült, Ritüel, Şamanizm.

ABSTRACT

THE POSSIBILITY OF ARCHEAOLOGY OF RELIGION AND GÖBEKLİ TEPE

BİLAL TOPRAK

This study aims to investigate whether it is possible to put forward the archaeology of religion as an interdisciplinary field of study between the history of religion and archaeology. It adopts a critical approach to discuss the historical process of archaeology as a means for producing knowledge. In this regard, it tries to evaluate the historical status of archaeology both in Turkey and in the western world. It also examines the political, ideological and religious factors that shape archaeology as in many other disciplines of social sciences. From time to time, archelogy is used as an ideological means to narrate historical events from a materialistic perspective, which makes the argument of this study more crucial. The second chapter, which establishes a theoretical framework for the archaeology of religion as an interdisciplinary field, makes a critical review of the common concepts and terms of archaeology and history of religion such as primitive, religion, ritual, and shamanism. In this way, the chapter draws attention to the negative effects of these 19th-century concepts and terms on our understanding of history. The last chapter of the study analyses Göbekli Tepe, one of the significant archaeological discoveries in recent times, within the scope of archaeology of religion. This chapter attempts to put the theoretical arguments of the first and second chapters into practice in the light of Göbekli Tepe. Thus, the current study discusses how the animal depictions and abstract symbols on the T shaped pillars in Göbekli Tepe should be understood from the perspective of archaeology of religion as an interdisciplinary area.

Keywords: Archaeology, Archaeology of Religion, History of Religions, Göbekli Tepe, Neolithic Period, Symbolism, Primitive, Temple, Cult, Ritual, Shamanism.

ÖNSÖZ

Yaşadığımız dönem disiplinlerarası çağ olarak tanımlanmasına rağmen, sosyalbilimler alanında ortak çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. Birbirine oldukça yakın iki bilim dalı olmalarına rağmen ülkemizde dinler tarihi ile arkeoloji arasında disiplinlerarası çalışmaların yapılmaması düşündürücüdür. Bilindiği gibi arkeoloji, maddi kültür üzerinden insanlık tarihini aydınlatmaya, dinler tarihi ise dinlerin gelişimini ve insan üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışır. Dinin insanlık tarihi üzerindeki etkisinin sadece mabed gibi özel alanlarla sınırlı olmadığı düşünüldüğünde, din bilimcileri ile arkeologların ortak çalışmaları olmadan özellikle uzak geçmişe dair doğru yorumların elde edilemeyeceği muhakkaktır. Bu çalışma, genelde tüm dünyada, özelde dinsel gelenekler bağlamında oldukça zengin bir geçmişe sahip olan Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında yapılan arkeolojik çalışmaların arkeolog ve din bilimcileriyle disiplinlearası bir düzlemde yapılmasını teklif etmektedir. Bu bağlamda son dönemlerin önemli arkeolojik keşiflerinden olan Göbekli Tepe, oldukça zengin tasvir ve sembol dünyası ile ortak bir çalışma alanı olarak öne çıkmaktadır. Arkeolog ve dinler tarihçilerinin ortak çalışmalarla üretecekleri kavramlar, ortak bir dilin inşa edilmesine vesile olacak ve böylece problemlerin çözümüne katkı sunacaktır. Dolayısıyla din arkeolojisi, yeni bir disiplin olarak değil, disiplinlerin duvarlarını aşan ortak bir alan olarak önerilmektedir. Bu durum geçmişi anlamanın önündeki engellerin asgari düzeye inmesini sağlayacaktır.

Elinizdeki çalışmanın ortaya çıkmasında çok sayıda kişinin katkısı bulunmaktadır. Yoğunluğuna rağmen tezin her bir satırını okuyarak kıymetli eleştiri ve tavsiyeleriyle hem çalışmamıza ve hem de akademik hayatımıza çok büyük katkılar sunan danışman hocam sayın Şinasi Gündüz’e müteşekkirim. Hocamın teşvik edici tavrının böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasındaki en büyük etken olduğunu belirtmeliyim. Araştırma konusunun seçiminde ve sonraki aşamalarda çok büyük desteklerini gördüğüm kıymetli hocam Hakan Olgun’a teşekkür ediyorum. Onun arkeoloji ile dinler tarihi arasında kurduğu ilişki, beni bu alana yönlendiren temel etmenlerdendir. Hem arkeolog ve hem de dinler tarihçisi olması hasebiyle

çalışmaya önemli katkılar sunan hocam Kürşat Demirci'ye şükranlarımı sunuyorum. Tez izleme jürimde yer alarak önemli katkılarda bulunan Mahmut Salihoğlu ve Ramazan Yıldırım hocalarıma teşekkür borçluyum. Vefatından kısa bir süre önce kazı alanında kendisiyle görüşme fırsatı bulduğum, Göbekli Tepe ismiyle bütünleşen Klaus Schmidt'in sıcak ve ilgili tavrının zihnimde önemli bir anı olarak yer aldığını belirtmeliyim. Göbekli Tepe ile ilgili çalışma isteğimizi kendisine aktardığımızda bizi büyük bir heyecanla dinlemiş, birlikte çalışma isteğimizi memnuniyetle kabul etmiş ve ardından kazı alanında bize rehberlik etmişti. Washington DC'de bulunduğum süre zarfında çalışma alanımla ilgili katkılarını benden esirgemeyen, *Sacred Cities of the World* ve *Archaeology of the Bible Lands* gibi derslerinden çok şey öğrendiğim hocalarım Anita Cook ve Sandra Scham'a ve metni okuma zahmetinde bulunup çalışmaya önemli katkılar sunan Haluk Sağlamtimur hocama çok teşekkür ediyorum.

Bu araştırma, 47567 proje numarasıyla İstanbul Üniversitesi BAP koordinatörlüğü ve 1059B141500966 proje numarasıyla TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir. Araştırmaya sağladıkları destekten ötürü İstanbul Üniversitesi BAP koordinatörlüğüne ve TÜBİTAK'a çok teşekkür ediyorum. Çalışmamın ortaya çıkmasında kütüphanelerin çok önemli bir etkisi bulunmaktadır. Kütüphane imkânlarından faydalanmamızı sağlayan İSAM, The Catholic University of America, Georgetown ve Mardin Artuklu Üniversitesi kütüphanelerinin değerli çalışanlarına şükran borçluyum. Görsel materyal hususunda sağladıkları imkânlardan dolayı Şanlıurfa Müze Müdürü sayın Celal Uludağ'a ve uzman arkeolog Ahmet Yavuzkır'a teşekkür ediyorum. Çalışmamın her aşamasında çok değerli eleştiri ve tavsiyelerini benden esirgemeyen ve bana birçok alanda destek olan kıymetli hocam Mehmet Alıcı'ya şükran borçluyum. Yazdığım bölümleri üşenmeden satır satır okuyarak teşvik edici temennilerini benden esirgemeyen kadîm dostum ve meslektaşım Fethullah Zengin'e müteşekkirim. Arkeoloji ve Göbekli Tepe ile ilgili buldukları her bilgiyi benimle paylaşma nezaketi gösteren ve "bu tez ne zaman bitecek? merakla bekliyoruz." ifadeleriyle beni çalışmaya sevk eden dostlarıma ve meslektaşlarıma teşekkür ediyorum.

Bugüne kadar eğitimime çok önemli katkılar sunan tüm hocalarıma, ilkokul yıllarımdan itibaren bana değer verip, aile ortamında sözüme kıymet veren değerli aileme müteşekkirim. Dualarını, maddi ve manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim anne ve babama teşekkür ifadesinin ne kadar cılız kalacağını en iyi kendileri bilir. Son olarak tez hazırlık aşamasında kendilerine yeterince vakit ayıramadığım sevgili oğlum Ahmet Hamza'ya ve kıymetli eşim Nigar'a şükranlarımı sunuyorum.

Bilal TOPRAK

Mardin, 2019

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ

HARİTALAR LİSTESİ

TABLOLAR LİSTESİ

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
cm.	: Santimetre
ÇÇNA	: Çanak Çömleksiz Neolitik A
ÇÇNB	: Çanak Çömleksiz Neolitik B
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
km.	: Kilometre
M.Ö.	: Milattan Önce
no:	: Number
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trans.	: Translate
TTT	: Türk Tarih Tezi
vd.	: ve diğerleri

Vol.	: Volume
Yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

A. Araştırmanın Mahiyeti ve Önemi

Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ve özellikle Göbekli Tepe'nin keşfi ile beraber, arkeolojiye yönelik ilgi artmıştır. Ancak dinler tarihine yardımcı bilimler arasında gösterilmesine rağmen arkeoloji bilimi ile kurulan ilişki oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Her iki bilim açısından çok fazla ortak konu, kavram ve problem bulunmasına karşın disiplinlerarası çalışmaların yetersizliği oldukça ilginçtir. Mesele ülkemiz üzerinden ele alındığında, iki alanın birbirini tanımamasına bağlı olarak ortaya çıkan önyargının temel sebep olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda arkeolojinin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı değişim ve dönüşümün dinler tarihi perspektifinden ele alınması önem arz etmektedir. Bu doğrultuda metin boyunca arkeolojik düşünce tarihine yönelik ön plana çıkan eleştirel tutum, din arkeolojisine olan ihtiyacı net bir şekilde ortaya koyma amacından kaynaklanmaktadır. Aksi halde diğer sosyal bilim dallarında olduğu gibi arkeoloji alanında da dünyada ve ülkemizde önemli çalışmaların yapıldığı ve arkeolog olmanın da önemli bir değer olduğu muhakkaktır.

Arkeoloji tarihinin dinler tarihi açısından incelenmesi, teklif edilen disiplinlerarası çalışmanın yapılacağı düzleme de işaret etmektedir. Her iki bilimin insan, din ve yaşam gibi alanlarla ilgili geliştirdikleri müktesebatın analiz edilmesi iş birliğini güçlendirecek birer ipucu olarak da düşünülebilir. Bu bağlamda dinin hayatın hemen hemen her alanına etki eden bir unsur olduğu göz önünde bulundurulduğunda, dinler tarihi kavramlarının arkeolojinin içinde bulunduğu yorum krizinin aşılmasına katkı sağlayacağı aşikârdır. Diğer yandan çalışma alanını kutsal metinlere sahip olan dinî geleneklerle sınırlayan dinler tarihi de arkeoloji vasıtasıyla uzak geçmişimizdeki inanç sistemleriyle tanışmış olacaktır. Kuşkusuz her iki alanda sözü edilen gelişmelerin gerçekleşmesi ancak din arkeolojisi ile mümkün olabilecektir. Bu doğrultuda çalışmamızın teklif ettiği din arkeolojisi, yeni bir disiplin olmanın ötesinde disiplinlearası yani disiplinleri aşan ortak bir alan şeklinde belirmektedir.

Ülkemizde din arkeolojisi adıyla yapılan ilk çalışma olması hasebiyle, tezimizin bünyesinde birçok sınırlılık barındırması muhtemeldir. Ancak din arkeolojisinin, arkeolojinin bir alt dalı veya dinler tarihinin bir çalışma alanı olarak görülmemesi, çalışmanın özgün yönlerinden birini oluşturmaktadır. Göbekli Tepe örneği üzerinden meselenin ele alınış biçimi ile söz konusu bakış açısını yansıtan bir uygulama sunulmaya çalışılmıştır. Ancak disiplinlerarası bir alan olarak önerilen din arkeolojisinin tek bir çalışma üzerinden bütün yönleriyle açıklanamayacağı muhakkaktır. Dolayısıyla din arkeolojisini farklı disiplinlerle ortak bir çalışma alanı olarak öneren bu çalışma, daha spesifik konuların ele alınmasına da kapı aralamayı hedeflemektedir.

B. Araştırmanın Tarihçesi

Din, arkeoloji literatüründe uzun yıllar boyunca görmezden gelinmiştir. Bahse konu olduğu dönemlerde de genellikle olumsuz bir kavram olarak ön plana çıkarılmıştır. Ancak 1950'lerden sonra yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmeler neticesinde arkeoloji alanında da değişimler yaşanmış ve Süreçsel Arkeoloji ile birlikte din kendisine yer bulmaya başlamıştır. Postmodernite ile beraber ortaya çıkan Post-Süreçsel arkeoloji sayesinde din yerini iyice belirginleşmiştir. Bu doğrultuda Batı'da din ve arkeoloji ilişkisiyle ilgili çalışmalarda son yıllarda ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Özellikle de İngiliz ve Amerikalı arkeologların bu alana ilgi duydukları ve eserler verdikleri söylenebilir. Yine benzer şekilde bilhassa arkeolojinin kendisine antropoloji biliminin bünyesinde yer bulduğu üniversitelerde çeşitli derslerin verildiğini de görmek mümkündür. Ancak tüm bu çalışmalarda dikkat çeken husus, din arkeolojisine ilişkin teorik tartışmaların genellikle arkeologlar tarafından ele alınmış olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmalarda her ne kadar dinler tarihinden faydalanılsa da din arkeolojisi, arkeolojinin bir alt birimi olarak sunulmaktadır. Elinizdeki çalışmayı da bu anlamda farklı kılan şey ise bir dinler tarihçisi tarafından kaleme alınmış olması ve din arkeolojisinin disiplinlerarası bir alan olarak teklif edilmesidir.

Batı'da din arkeolojisi ile ilgili önemli tartışmalar yürütülmesine ve bu doğrultuda önemli eserler ortaya çıkmasına rağmen ülkemizde bu alandaki çalışma

sayısı oldukça sınırlıdır. Kuşkusuz, Türkiye arkeolojisinin kuramsal meselelere ve dinler tarihine mesafeli olan duruşu bu durumun en temel sebepleri arasında sayılabilir. Ancak disiplinlerarası çalışmalara mesafeli duruşun sadece arkeolojiden kaynaklanmadığı, dinler tarihi özelinde din bilimlerinin de bu durumun yaşanmasında önemli bir paya sahip olduğu belirtilmelidir.

C. Arkeolojik Düşüncenin Ortaya Çıkışı, Tanımı ve Gelişimi

Tarihe yani geçmişe ilgi duyan, onu tasarlayan ve aynı zamanda tarihin konusunu teşkil eden insan; söz konusu tasarıyı sadece yazılı belgelerle değil aynı zamanda geçmiş dönemden günümüze ulaşan kalıntıları yorumlamak yoluyla da gerçekleştirir. Böylelikle hem geçmiş deneyimleri hafızasına ekleyerek bugünü anlamaya çalışır ve hem de geleceği inşa ederken geçmişin o engin tecrübelerinden faydalanır. Modern anlamda arkeoloji bilimini anlamak için kadîm dönemden itibaren insanların geçmişe yönelik ilgilerini göz önünde bulundurmak büyük bir önem arz eder.

Kuşkusuz geçmişe duyulan ilgi her zaman salt bir merak ve bilimsel kaygıdan kaynaklanmamaktadır. Merak duygusunun mecrasını siyaset, din ve ideoloji gibi saikler belirlemektedir. Arkeoloji biliminin verileri nasıl elde ettiğini ve yorumladığını anlamak için, tarihsel ve düşünsel dinamiklerin ortaya konması zaruret arz etmektedir. Bu bölümde Batı'da ve ülkemizde arkeolojik düşüncenin tarihsel seyri analiz edilecektir. Bu sayede dinler tarihine ve diğer birçok alana zengin veriler sunan arkeolojinin bilgi üretme pratikleri eleştirel bir yaklaşımla irdelenecektir.

1. Geçmişe Duyulan İlgi

Geçmişe duyulan ilgi ve merak, insanın kendine yönelik anlam ve köken arayışının bir tezahürüdür. Bütün insan topluluklarında rastladığımız bu tutumda toplumların zaman algısı kilit rol oynamaktadır. Dünyanın yaratılması ve kökene dair meseleleri konu alan inançlar, mitler ve efsaneler nesilden nesile aktarılarak insanların geçmişe yönelik sorularına cevaplar sunmuştur. Dolayısıyla geçmiş hakkındaki mit, efsane ve hikâyelerin temelinde evrenin/dünyanın oluşumu, insan, hayvan ve diğer varlıkların kökenine dair inançlar belli bir kurgu içerisinde

sunulmuştur. Pozitivist perspektiften bakıldığında, modern insanın arketipi olduğu düşünülen ve avcı-toplayıcı olarak ifade edilen insan topluluklarının zaman algısını avlanma ve yiyecek toplama dönemlerinin şekillendirdiği düşünülmektedir. Bu meyanda mevsimsel değişimlerin zaman algısının şekillenmesinde, önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Ancak zaman algısının oluşmasında, söz konusu modern yaklaşımların ötesinde, insanların sahip oldukları inancın da son derece etkili olduğu unutulmamalıdır.

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren insanın bulduğu veya rastladığı ve geçmişe ait olduğunu düşündüğü nesneler de onun geçmişe bakışını şekillendirmiştir. Sözgelimi binlerce yıl önce yapılmış bir ok, mızrak ucu veya basit bir araç daha sonra yaşayan insanlar tarafından büyüsel güce sahip bir nesne olarak düşünülmüştür. Orta Çağ Avrupası'nda, tarım faaliyetleri sırasında bulunan taş baltalar ve diğer maddi kalıntıların doğaüstü varlıklar tarafından üretildiğine inanılmıştır. Aynı şekilde antik yapıları barındıran alanlar da insanlar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin Orta Çağ Avrupası'nda höyükler, doğaüstü varlıklarla ya da Hunlar gibi erken dönem tarihsel halklarla ilişkilendirilmiştir. Diğer yandan İnkalar, rastladıkları büyük kayaları, kendilerini taşlara çevirmiş atalar/ilahlar olarak tasavvur etmişlerdir. Kuşkusuz kadîm insan, eskilere ait olan bu maddi kalıntılarla karşılaştığında şaşırmıştır. Ancak onun bu maddi kalıntıyı, geçmişi bilmek ve anlamak için kullanmadığı, dolayısıyla antik dönemde arkeolojinin ilk işaretlerine ulaşmanın mümkün olmadığı öne sürülmüştür. Buna karşın Eski Mısır ve Mezopotamya'da bulunan insan ürünü nesne ve antik yapıların farklı amaçlarla kullanıldıkları da görülmektedir. Örneğin Mısır'da (M.Ö. 1991-1786) kraliyet sanatkârları, Eski Dönem krallığının sanat ve mimari tarzlarını yeni inşa ettikleri yapılarda taklit etmişlerdir. Bu durum geçmişi yüceltmenin en azından taklit edilmeye değer olduğunun bir göstergesidir.[1] Aynı şekilde Babil Kralı Nabonidus döneminde (M.Ö. 555-539) Rim-Sin dönemi (M.Ö. 1822-1763)'nden kalma bir

[1] Bruce G. Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, Çev. Fuat Aydın, Ankara, Eski Yeni Yayınları, 2014, s. 40-43.

binanın restore edildiği ve buna benzer durumların daha eski dönemlerde de gerçekleştiği yazıtlardan anlaşılmaktadır.[2]

Genel anlamda geçmişin kalıntılarına yönelik duyulan ilgi ve saygının temelinde din olduğunu söylemek mümkündür. Geçmiş zaman dilimine ait kalıntılar, kadîm insanın nazarında, gizemli olmakla beraber daha mükemmel bir döneme aittiler. Bundan dolayı da maddi kalıntılara saygı gösterildiğini söylemek mümkündür. Söz gelimi Yunanlılar ve Romalılar, geçmişte yaşamış önemli insanlara ait olduklarını düşündükleri nesneleri tapınaklarında kullandılar. Orta Çağda ise skolastik düşüncenin gereği olarak Roma Katolik Kilisesi, Kitab-ı Mukaddes'in sadece insanın uzak geçmişi hakkında değil aynı zamanda evrenin tarihi hakkında bilgi verdiğini öne sürmüştür. Dünyanın başlangıcı hakkında din adamları çeşitli tarihler öne sürmüştür. Yahudi Rabbinik otoriteler dünyanın başlangıcı için M.Ö. 3700 tarihini verirken, Papa VIII. Clement, yaratılış için M.Ö. 5199 tarihini önermekteydi. 17. yüzyılda insanlık tarihinin zaman çizelgesini ortaya koyma çabalarının bir ürünü olarak Başpiskopos James Ussher (1581-1656) Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümünden[3] hareketle yaptığı hesaplamalar sonucunda dünyanın M.Ö. 4004'te yaratıldığını ve Mesih'in ikinci gelişiyle beraber dünyanın yok olacağını iddia etmişti.[4] Bu tarih tam olarak bilinmemekle beraber, Hıristiyanlık tarihi boyunca dünyanın sonunun yakın olduğu tezi ısrarla vurgulanmıştır. Benzer şekilde Tanrı'nın insanlığı Ortadoğu'da bulunan Eden bahçesinde yarattığı ve M.Ö. 2500 yılında meydana geldiğine inanılan Nuh Tufanı'ndan sonra insanların bu bölgeden dünyanın diğer bölgelerine yayıldığı ileri sürülmüştür. Dolayısıyla ilim adamları Kitab-ı Mukaddes anlatılarından hareketle Avrupa'nın kökenini bu coğrafyaya dayandırmışlardır. Kuşkusuz bu düşüncede bizzat Hıristiyanlığın kendisinin de Ortadoğu kökenli olmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. İnsanlık tarihinin çok önemli bir kısmının bilindiğini öne süren bu anlayışa göre, Kitab-ı

---

2 Benjamin Studevent-Hickman, Sarah C. Melville, vd., "Texts from the Neo-Babylonian Period: 626-539", **The Ancient Near East: Historical Sources in Translation**, ed. Mark W. Chavalas, Oxford, Blackwell, 2006, ss. 394-395.

3 Ussher hesaplamalarını, Tekvin Bölümü 5. Pasajda Hz. Adem'den Hz. Nuh'a kadar verilen tarihlerden hareketle hesaplamıştır.

4 James Barr, "Why the World was Created in 4004 BC: Arcbishop Ussher and Biblical Choronology", **J. Raylands University Library of Manchesters**, vol. 67, 1984, ss. 575-608. Francis C. Haber, **the Age of the World: Moses to Darwin, Baltimore**, Maryland, The Johns Hopkins University Press, 1959, s. 1.

Mukaddes'in söz ettiği birkaç Orta Doğulu milletin nüfuslarının artması ve dünyaya yayılması uzun bir süre almıştır. Bu duruma göre, tarihöncesi olarak adlandırılan dönem çok kısa bir zaman aralığına denk gelmekteydi.[5]

Orta Çağ Avrupa'sında geçmişe dair ilgi yukarıda aktarıldığı şekliyle devam ederken Müslüman milletlerin hâkim olduğu coğrafyalarda geçmiş topluluklara yönelik ilginin varlığı görmezden gelinmiştir. Arkeolojik düşünce tarihine yönelik eserlerde bu konuya dair herhangi bir bilgi bulmak mümkün değildir. Bu tutumu, arkeoloji bilimini tümüyle Aydınlama Çağı sonrasına dayandırma çabasının bir sonucu olarak da okumak mümkündür. Avrupa merkezci bir bakış açısının yansıması olarak, arkeolojik düşünce tarihi işlenirken Roma İmparatorluğu ile Aydınlanma Çağı arasındaki dönem adeta yok sayılmaktadır. Bruce G. Trigger tarafından kaleme alınan ve arkeoloji biliminin klasiklerinden sayılan *Arkeolojik Düşünce Tarihi* isimli eserde de görüleceği üzere Batı merkezli anlayış kendisini açıkça hissettirmektedir:

> "Orta Çağ Avrupası'nda, köylüler tarım çalışmaları sırasında keşfettikleri taş baltalar, ok ve mızrak uçlarını topladılar. Onlar, bu tür buluntuların yıldırım ya da elfler gibi doğaüstü varlıklar tarafından üretilmiş olduğuna inanırlar."[6]

> "Geç on sekizinci yüzyılda antik İbraniler, Grekler ve Romalılar tarafından kaydedilmiş olan şeyler dışında hemen hemen Mısır ve Orta Doğu hakkında hiçbir şey bilinmemekteydi. Onların alfabeleri okunamadı, yazıları ve sanat çalışmaları incelenmedi ve büyük ölçüde toprakta gömülü olarak kaldılar."[7]

Buna göre Orta Çağ'da Avrupalı köylülerin buldukları eski çağlara ait nesnelere yükledikleri anlama, arkeolojik düşünce tarihi bağlamında bir önem atfedilmektedir. Buna karşın yaklaşık bin yıl görmezden gelinmekte ve adeta yok sayılmaktadır:

---

5 Harris Marvin, **The Rise of Anthropological Theory,** New York, Crowell, 1968, s. 86; Paul B. Pettitt, "Göreli ve Mutlak Tarihlendirme Üzerine Görüşler", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 136-137; Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi***,* s. 49.

6 Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 41.

7 Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 65.

Eski Mısır ve Ortadoğu'ya ait tüm bilgileri sadece Yahudi, Yunan ve Roma kaynaklarına dayandıran bakış açısı, Müslümanların geçmişe dair yüzlerce cilde ulaşan ilmi çabalarını bilimsel bir faaliyet olarak görmemektedir. İslam fetihleri ile Aydınlanma Çağı arasındaki yüzlerce yıllık zaman dilimi karanlık ve bilinemez bir dönem sayılıp tümüyle göz ardı edilmektedir. Ancak tüm savunmacı refleksler bir tarafa bırakılarak bakıldığında bile Müslüman bilginlerin geçmişle ilgilendikleri, kaleme aldıkları tarih kitaplarını ilk insan hatta evrenin oluşumu bölümleri ile başlattıkları, dolayısıyla en azından tarihçilerin geçmişe ilgi duydukları çok rahatlıkla ifade edilebilir.

Antik dönemin Mısır, Mezopotamya, Arap Yarımadası, İran ve Hindistan gibi en önemli medeniyet ve siyaset merkezlerine hâkim olan Müslümanların, bu dünyanın mirasına ilgi duymamaları ve ondan faydalanmamaları düşünülemez. Bu bağlamda Müslüman bilginler; örneğin Mezopotamya'da ortaya çıkan yazı türleri ve dinî inançlar, Mısır piramitleri, Yemen'de tarihi milattan önceki çağlara uzanan kitabeler ya da Hint dinleri hakkında araştırmalar kaleme almışlardır.

Klasik dönem Müslüman yazarlar için eski yerleşim yerleri ve materyaller, geçmişi incelemek ve o zamanın insanlarını anlamak için bir fırsata dönüşmüştür. Elbette bu araştırmaların niteliği, metodolojisi ve temel motivasyon kaynaklarının bugünkü modern ilmî birikimin meydana getirdiği usullerle tam bir paralellik içinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak yine de Yemen tarihi araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynak olan *el-İklîl* isimli eserin müellifi Hemdânî[8] (ö. 945) Mısır bilimcisi el-İdrisî[9] (ö. 1251) gibi birçok yazar, arkeolojik sürece dair bugünküne benzer bir yaklaşımda konuyu ele almıştır. Ayrıca Biruni (ö. 1050), uzak geçmişte

---

[8] Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf Hemdânî, tarihi yerlere bizzat giderek ve kitabında bunları nitelikleriyle anlatarak çalışmasında takdire şayan bir yol izlemiştir. İzleri kaybolan, taslakları yok olan hatta bazılarının isimleri bile unutulan eski kalıntılardan birçoğunun resmini çizerek bugün tamamen yok olmuş heykel ve binaları çizimleriyle günümüze taşınmasını sağlamıştır. Bkz. Hemdani, **el-İklîl**, yay. Muhammed b. Ali el-Ekva, Bağdat, 1980.

[9] Gize piramitleri üzerine **Envâru Uluvvi'l-Ecrâm fi'l-Keşf an Esrâri'l-Ehrâm** isimli eserini 1226 yılında kaleme almış olan Ebu Cafer Muhammed b. Abdülaziz Yukarı Mısır'da doğmuştur. Beş senede tamamlanan kitabın ilk bölümünde müellif eski kalıntıları ve eserleri incelemenin önemine değinmiştir. Eser, Mısır piramitleri hakkında bilimsel ve sistematik yaklaşımla kaleme alınan ilk Arapça kitap olma özelliği taşımaktadır. Bkz. Nasuhi Ünal Karaaslan, "İdrîsî, Muhammed b. Abdülazîz", **DİA**, c. 21, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s. 492.

yaşayan insan topluluklarına ilgi duymuş,[10] tarihi meseleleri aydınlatmak için jeoloji ve arkeolojiye önem atfetmiştir.[11]

Müslüman araştırmacıların arkeoloji, antropoloji ve dinler tarihi alanlarına yaptıkları katkıları saymak bu çalışmanın konusu olmadığı gibi oldukça uzun zaman alacak hacimli bir çalışmayı gerektirmektedir. Bakir olan bu alan, araştırmacıların çalışmalarıyla zenginliğini ortaya serecek bir hazine olarak saklı durmaktadır. Yine de yapılan bazı çalışmalar Müslümanların İslam öncesi döneme duydukları ilginin boyutunu ortaya çıkarmak adına dev adımlar olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda Mısırlı araştırmacı El-Daly'nin Türkçe'ye *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır*[12] adıyla tercüme edilen *Egyptology: The Missing Millennium* isimli araştırması ve Iraklı tarihçi Cevad Ali'nin *el-Mufasal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*[13] isimli on ciltlik kitabı klasik dönem Müslüman yazarların arkeolojik çalışmalarının miktarını ve niteliğini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu çalışmalar incelendiğinde modern Batılı akademik çevrelerce İslam kültür mirasının önemli bir parçasını oluşturan bu eserlerin ne kadar göz ardı edildiği de fark edilmektedir. Özellikle el-Daly'nin eseri Mısır özelinde bu konuya değinmesi ve Orta Çağ Müslüman bilginlerin geliştirdikleri arkeolojik metotları tespit etmesi itibariyle çığır açıcı niteliktedir. Daly çalışmasında Mısır'ın hiyeroglif yazısından Piramit ve sfenkslerine, mezar kültüründen tapınak ve bilim merkezlerine kadar her konuda eser vermiş Müslüman ilim adamlarının çabalarını ayrıntılı bir biçimde ele almış ve bu ilim adamlarının eserlerinin listesini de çalışmasında aktarmıştır.[14]

Müslümanların Orta Çağ'da, geçmişi anlama noktasında sağladıkları katkıya değindikten sonra, arkeoloji ile ilgili önemli bir kırılma noktası olan Rönesans dönemini ele almak konumuz açısından büyük bir önem arz etmektedir. On dördüncü yüzyıldan itibaren başlayan ticari canlanma ve diğer ekonomik değişimler sonucunda İtalya'daki feodal yapı yerini ticaret şehirlerine bırakmıştır. Rönesans döneminde

---

[10] Ebu Reyhan el-Birûnî, **Maziden Kalanlar: El-Âsâr el-Bâkiye**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2011, s. 39.

[11] Zeki Velidi Togan, "Orta Çağ İslam Aleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. 1/1-4, İstanbul, 1954, s. 44.

[12] El-Daly, Okasha, **Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır**, İstanbul, İthaki Yayınları, 2013.

[13] Cevad Ali, **el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm**, c. I- X, Beyrut, 1993.

[14] Bu liste için bkz. El-Daly, **Kayıp Binyıl**, s. 191-215.

bilim adamları, Verona, Padua ve Florence gibi antik şehirlerin önemini arttırmak için klasik eserlerde söz konusu şehirlerle ilgili araştırma yapmaya başlamışlardır. İlk olarak manastır kütüphanelerinde bulunan Grek ve Latin eserlerinin incelenmesiyle başlayan bu ilgi daha sonra mimarlık ve sanat gibi alanlara da yönelmiştir. On beşinci yüzyılın sonlarına doğru, Papa II. Paul ve Papa VI. Alexander, kardinaller ve İtalyan soyluları, sanat çalışmalarını önemsemeye başlamışlardır. Hatta bu alanlarda kazı çalışmalarına destek de olmuşlardır. Ancak bu kazılar, sadece estetik, tarihsel ve ekonomik değere sahip nesnelerin bulunabileceği alanlarda yapılmıştır.[15] Rönesans döneminde geçmişe yönelik ilgi; düşünce, sanat ve tarih gibi birçok alanda yaşanan değişime ön ayak olmuştur. Özellikle zengin elitlerin antikiteye ilgi duyması neticesinde Kitab-ı Mukaddes'te yer almayan İtalya ve Yunanistan gibi merkezlerin geçmişi hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır.

On yedinci yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da Rönesans'ın etkisinin yanında matbaa, barut, pusula ve teleskop gibi birçok aracın kullanılmaya başlanması sonucunda Orta Çağ'da etkin olan klasik bilim anlayışının da değişmeye başladığı söylenebilir. Bu meyanda İngiliz filozof ve bilim adamı Francis Bacon (1561-1626), antik çağ yazarlarının öğretileri yerine gözlem, deney ve olgulara dayanan tümevarım yöntemiyle bilgi elde etmenin daha güvenilir olduğunu öne sürdü. Bacon'a göre, tümevarım metodu sayesinde insan yeryüzündeki kaderini düzeltecek[16] ve böylece geçmiş "inançların/hurafelerin" boyunduruğundan kurtulmak mümkün olacaktı. Bu bakış açısının diğer önemli yönü ise ilerlemeci olmasıdır. Buna göre diğer tüm topluluklar ilerleme yoluyla Avrupa gibi mükemmelleşebilirler. Buradaki ilerleme, sadece teknolojik gelişmeyi değil, aynı zamanda siyaset, dini ve ahlaki inançları da kapsayacak şekilde, insan hayatının bütün yönlerini ilgilendirmektedir. Böylece insanlık aşamalı olarak cehalet ve hurafeden kurtularak mükemmel hale gelecektir.[17]

İnsanlık bugün ulaştığı bilgi seviyesini kuşkusuz geçmişine borçludur. Kanaatimizce, modern anlamda arkeoloji bilimi de varlık sebebini geçmişe ilgi

---

[15] Leonard Barkan, **Unearthing the Past: Archaeology and Aesthetics in the Making of Renaissance Culture***,* New Haven, Yale University Press, 1999, s. 10.

[16] Alan Chalmers, **Bilim Dedikleri**, çev. Hüsamettin Arslan, Ankara, Vadi Yayınları, 2007, s. 25.

[17] Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Felsefesi***,* İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 41-42.

duyan, merak eden ve karşılaştığı antik nesnelere anlam yüklemeye çalışan kadîm insana borçludur. Eski döneme ait yapılar kimi zaman kıymetli görülüp korunma veya restore edilme yoluna gidilmiştir. Kimi zaman ise reddedilen yapılar eski kültürün ve inancın bir yansıması olarak görülmüş ve tehlikeli görüldüğü için yok edilmiştir. Ancak en eski zamanlardan beri geçmiş kalıntılara dönük bir ilgi ve merakın olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Aydınlanma dönemi öncesindeki, geçmişe yönelik çabalar üzerinde çalışılmayı hak etmektedir. Çünkü bu merak sayesinde insanlar bir bilgi birikimine sahip olmuşlar ve süreç içerisinde bir takım metotlar geliştirerek çeşitli bilimlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

2. Arkeoloji Biliminin Tanımı

Arkeolojiye giriş kitapları incelendiğinde, arkeolojinin tanımından ziyade gerçekte arkeolojinin ne olmadığı vurgusunun ön plana çıktığı görülür. Bu tutumu temelde iki sebebe dayandırmak mümkündür. İlki aşağıda detaylıca tartışacağımız gibi arkeolojinin yapısı gereği birçok bileşenden oluşması ve tarihsel süreç içerisinde geldiği noktada kapsayıcı bir tanımlamanın zorluğudur. Bundan dolayı arkeolojiye giriş kitapları tanımlama yapmaktan kaçınmışlar ve arkeolojinin karmaşık yapısının buna engel olduğunu belirtmişlerdir.[18] İkincisi ise görsel ve yazılı basının etkisiyle arkeolojinin daha çok bir macera ve gerilim yolculuğu, antikacılık ve definecilik olarak algılanmasıdır.[19] Özellikle "tarihöncesi" sözcüğüyle vasıflanan dönemleri konu edinen sinema filmleriyle beraber insanların zihninde, arkeoloji ve antik insanla ilgili gerçeği yansıtmayan algılar oluşmuştur.[20]

---

[18] Somut kalıntılarla ilgilenmesinden ötürü arkeoloji insan emeği Secda Saltuk, **Arkeoloji Sözlüğü**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 3. Baskı, t.y., s. 29, ve bir bütün olarak insanlığın geçmişi ile ilgilendiği için yaşamın bilimi olarak da tarif edilmiştir. Bkz. Marcel Brion, **The World of Archaeology**, çev. Miriam-Lionel Kochan, New York, 1961, c. 1, s. 9. Arkeolojinin düşündüğümüzden daha karmaşık olduğunu belirten Clive Gamble'a göre arkeoloji olmasını istediğiniz herhangi bir şey olabilir. Bkz. Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, çev. Damla Kayıhan, İstanbul, Aktüel Arkeoloji Yayınları, 2014 s. 3.

[19] Özellikle ilk defa 1981'de gösterime giren Indiana Jones serisi filmlerinin bu algının oluşmasında yadsınamaz bir etkisi bulunmaktadır.

[20] Kevin Greene, **Archaeology: An Introduction**, New Jersey, Barnes & Noble, 1983, s. 12-15. Dünyada ve Türkiye'de, miras alınan bu algının medya üzerinden sürdürüldüğü yapılan çalışmalarda anlaşılmaktadır. Bkz. Çiler Çilingiroğlu, Necmi Karul "Geçmiş Reyting Yapar mı? Medyada Arkeoloji", **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, ss. 93-98.

Tanımlamanın zorluğuna karşın kelimenin etimolojisi oldukça basit ve kapsayıcıdır. Grekçede; eski, başlangıç, köken ve iptidai gibi anlamlara gelen *arkhaios (αρχαιος)* ile söz, açıklama ve bilim anlamlarına gelen *logos (λόγος)*[21] kelimelerinden meydana gelen *Arkeoloji (Archaiologia/αρχαιολογία);* kelime manası itibariyle eskinin bilimi demektir. Günümüzde kullandığımız anlamda olmasa da Grekler tarih (historia) ve arkeoloji (archaiologia) terimlerini M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren iki farklı tarih anlayışını ortaya koymak için kullanmışlardır. *Historia* kavramı soru sormayı, bilgi toplamayı ve elde edilen verilerden bir sonuç çıkarmayı amaçlayan bir araştırma metodunu ifade etmekteydi. Bu açıdan Herodotus ve diğer antik dönem tarihçileri, başkalarından derledikleri anlatılarla yakın geçmişi ifade etmek üzere, historia kavramını tercih etmişlerdir. Buna karşın *Archaiologia* (Latince antiquitates) mitleri, efsaneleri, sözlü gelenekleri ve maddi kalıntıları kullanarak çok daha uzak geçmişin incelenmesi anlamında kullanılmıştır.[22] Ancak kadîm döneme ait nesneler diğer tarih kaynakları gibi geçmiş hakkında bilgi kaynağı olarak düşünülmemiştir. Yunan düşüncesinde yazılı kayıtlara sahip olması sebebiyle öne çıkan *historia,* daha şifahi bir tarza sahip olan *archaiologia*'ya oranla daha güvenilir ve güçlü bir disiplin olarak varlığını sürdürmüştür.[23]

Modern anlamda arkeoloji terimini ilk defa kullanan epigrafi uzmanı Jacob Spon (1647-1685) ve nümizmatik alanında uzman olan Ezechiel Spanheim (1629-1710), antik yazıtların, birçok defa kopyalanarak varlığını sürdürebilen el yazması metinlerden daha otantik ve güvenilir olduğunu öne sürdüler. Böylece insan ürünü kalıntıların geçmişi anlamak için taşıdığı önem süreç içerisinde daha çok yer etmeye başladı. Klasik arkeolojinin ve sanat tarihinin kurucusu olarak kabul edilen Alman antikacı Johann Winckellmann (1717-1768)'ın, tarihlenmemiş insan ürünü objelerin kronolojisini tespit etmenin mümkün olabileceğini belirtmesi, bilimsel olma yolunda arkeolojiye önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca Winckellmann'ın, sanat eserlerinin

---

[21] Güler Gelçin, **Eski Yunanca-Türkçe Sözlük**, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011, s. 101 ve 402.
[22] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi***,* s. 43-44.
[23] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi***,* s. 45.

ortaya çıkmasında etkili olan iklim ve coğrafya gibi dış etkileri göz önünde bulundurması da onun ayırıcı bir vasfıdır.[24]

Arapça'da *ilmu'l âsar (علم لآثار)* ve Osmanlıca'daki *atîkiyyât (عتيقيات)* kelimesiyle ifade edilen arkeolojinin, her ne kadar *eskinin bilimi* anlamına gelse de diğer bütün bilim dallarının kaynağı/anası olduğu öne sürülmüştür.[25] Buna karşın Türkiye'de yayımlanan bazı önemli Türkçe sözlüklerde arkeolojinin karşılığı olarak *kazı bilimi* ifadesi kullanılmaktadır.[26] Ancak bu tanımlama arkeoloji bilimini tam olarak ifade etmekten yoksundur. Çünkü arkeoloji, sadece kazı yapmaktan ibaret değildir. Bunun ötesinde kazı, sadece arkeolojik verileri elde etmek gayesiyle kullanılan temel yöntemlerden bir tanesidir. Böylece arkeolojinin, kazıyı da kapsayacak şekilde daha geniş bir anlama sahip olduğu söylenebilir. Arkeoloji bilimi için kapsamlı ve genel olarak kabul edilebilir bir şekilde tanım belirlemenin kolay olmadığı aşikârdır. Konumuz açısından Mehmet Özdoğan'ın arkeoloji tarifi irdelenmeye değerdir:

> "Arkeoloji; geçmiş dönemlerde yaşamış olan insan topluluklarının kültürel ve toplumsal düzenlerini, günümüze kadar gelebilen maddi kalıntılara dayanarak araştıran belgeleyen ve gelişim sürecini inceleyerek yorumlamaya çalışan bir bilim dalıdır."[27]

Kanaatimizce, dikkatlice incelendiğinde, bu tanım arkeolojinin birçok unsurunu barındırmasına karşın, Özdoğan'ın kullandığı bazı ifadelerin tanımı sorunlu hale getirdiği görülmektedir. Tanımda geçen *düzen* ve *gelişim* ifadeleri belli bir düşünce anlayışını yansıtmaktadır. *Düzen* topluma dair zihnimizde var olan sınıf, tabaka, kabile ve devlet gibi modern kavramları ifade etmektedir. *Gelişim* ise, İkinci Dünya Savaşının akabinde yaşanan paradigma değişiminden sonra Aydınlanma düşüncesinin sorunlu kavramı olan *ilerleme* yerine ikame edilmiş bir terimdir.

---

[24] Johann Joachim Winckelmann, **Antikçağ Sanat Tarihi**, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, Say Yayınları, 2012, s. 31.

[25] Cevat Başaran, **Arkeolojiye Giriş**, I, Erzurum, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 1.

[26] Şükrü Halûk Akalın, v.d., **Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, 2011, s. 154. Dilimize Fransızcadan geçen arkeoloji teriminin sözlükte verilen tanımı eksik ve hatta yanlış olmasına rağmen, Türkiye'de arkeologların uzun yıllar boyunca metodoloji ve yorumdan uzak durarak sadece kazı, tasvir ve tasnif ile ilgilenmesinin bu tanımın oluşmasında nasıl bir etkiye sahip olduğu meselesi düşündürücüdür.

[27] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2014, s. 19.

Dolayısıyla böyle bir tanımlama muhtemelen Post-Süreçsel arkeologlar tarafından kabul görmeyecek, kategorik ve ilerlemeci olduğu gerekçesiyle eleştirilecektir.

Eski insan topluluklarını ve medeniyetlerini bıraktıkları maddi kalıntıları incelemek yoluyla ele alan arkeolojinin sahasına, geçmiş dönemlerden zamanımıza ulaşan her çeşit insan eseri girmektedir.[28] Arkeolojiyi anlamak açısından önemli bir kavram olan *maddi kalıntı,* doğrudan veya dolaylı, insan tarafından etkilenen, şekillendirilen, yapılan ya da kullanılan her şeyi ifade etmektedir. Arkeolojinin ilgilendiği zaman diliminin en üst sınırı, insan eliyle ilk tanımlanabilir aletin yapıldığı andır. Darwinci yaklaşımdan hareketle, "insanımsı"[29] varlıklar eliyle yapılan ilk alet yaklaşık 2,5-3 milyon yıl öncesine ait olduğu iddia edilmektedir.[30] Böylece evrimci bakışla arkeolojinin söz konusu tarihten bugüne kadar insana ait tüm maddi kalıntılarla ilgilendiği öne sürülmektedir. Bir bilim dalı olarak arkeolojinin gelişmeye başladığı ilk dönemlerde arkeologlar daha çok saray, tapınak, heykel ve değerli eşyalar ile ilgilenmiştir. Böylece arkeoloji bilimi daha çok sanat tarihiyle birlikte düşünülmüştür. Ancak günümüze doğru yaklaşıldıkça insana dair olan her şey maddi kültür olarak değerlendirilmiş ve arkeolojinin konusu haline gelmiştir.

Bir sosyal bilim dalının ismi olmasının ötesinde arkeoloji kavramı özellikle felsefe ve düşünce tarihi gibi alanlarda da kullanılmıştır. Arkeoloji kavramını en belirgin şekilde kullanan isimlerin başında Fransız düşünür Michel Foucault (1926-1984) gelmektedir.[31] Foucault kendisiyle yapılan bir röportajda arkeoloji ile belli bir

---

[28] Arkeoloji için alt zaman dilimi "dün"dür. Maddi kültürün sadece binlerce yıl öncesini aydınlatmak için değil, günümüzdeki bazı meseleleri açığa çıkarması açısından aşağıdaki örnek oldukça çarpıcıdır. Modern dönemde arkeolojinin kullanımının en iyi örneklerinden biri 1973 yılında Arizona Üniversitesi tarafından yapılan Çöp Projesi'dir. Bu proje kapsamında Tucson şehrinde görüşme ve anket teknikleriyle insanlara çeşitli sorular yöneltilmiş ve alınan cevaplarla bölgedeki çöp analiz sonuçları karşılaştırılmıştır. Örneğin ankete katılan insanların %15'i bira tükettiğini ifade etmiş ancak çöp analizi sonucunda katılımcıların %80'ininden fazlasının bira tükettiği tespit edilmiştir. Böylece maddi kültürün insan hakkında verdiği bilgilerin önemi anlaşılmıştır. Tucson Çöp Projesi için bkz. William L. Rathje, "The Garbage Project: A New Way of Looking at the Problems of Archaeology", **Archaeology**, vol. 27, no. 4, 1974, ss. 236-241.

[29] Metin boyunca "insanımsı" kavramı, evrimci bilim adamlarının Sapiens dışındaki insan türü olarak gördüğü canlıları ifade etmek üzere kullanılacaktır.

[30] Colin Renfrew, Paul Bahn, **Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama**, çev. Gürkan Ergin, İstanbul, Homer Kitabevi, 2017, s. 13.

[31] Michel Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, çev. Veli Urhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

disiplini değil bir alanı ve yöntemi kastettiğini belirtir.[32] Foucault eserlerinde adeta bir arkeoloğun kazı alanında yaptığı çalışmaya benzer bir şekilde söylem analizine girişir ve arkeolojik çözümleme yapar. Günümüzde de arkeoloji kavramı yukarıda ifade edildiği şekliyle bir söylem, düşünce veya algının çözümlenmesi anlamında çeşitli bilimsel yayınlar da kullanılmaktadır.

Arkeoloji kavramının gerek farklı kullanımları ve gerekse bir bilim olarak geçirdiği düşünsel evreler, fen bilimlerinden sosyal bilimlere kapsadığı geniş alanlar nedeniyle, net bir tanımını ortaya koymak oldukça güçtür. Aydınlanmacı ve Avrupa merkezli anlayış, arkeolojiyi 18. yüzyılda antikacılık ile başlayan ve 19. yüzyılda modernitenin bir unsuru olarak belirleyen bir bilim olarak tanıtır. Böyle bir bilim anlayışının tüm insanlık tarihini ortaya koyması beklenemez. Bu yüzden arkeolojiyi sadece modern dönemle ilişkilendirmek doğru olmayacağı gibi farklı yaklaşımlardan ötürü tek bir arkeolojiden söz etmek de zordur. Dolayısıyla *arkeoloji*den ziyade farklı amaçlardan ötürü *arkeolojiler*den söz edilebilir. Bir tanımlama yapmak yerine arkeolojinin tarihsel gelişimini ve düşünsel temellerini ortaya koymak çok daha uygun görünmektedir.

3. Arkeolojinin Tarihsel Gelişimi

a. Modern Bir Bilim olarak Arkeolojinin Doğuşu

İlk insandan bu yana insanlığın ortak mirası olan geçmişin izlerinin, maddi yansımalarının araştırılması, aydınlanma dönemiyle birlikte hız kazanmıştı. Çünkü Aydınlanmacı düşünceye göre, sadece deneysel yöntemlerle ve duyularımızla elde edilen bilgiler bilimsel bir bilgi olabilirdi. Bu yüzden aydınlanma çağı, insanlığın tüm birikimlerinin bu bakış açısıyla araştırıldığı, ortaya konduğu ve sorgulandığı bir dönem olarak belirmiştir.[33] Aydınlanma düşüncesine göre, insan bilgiyi elde ederken, kendisini etkileyebilecek tüm önyargılardan ve otoritelerden sıyrılmalıdır. Kuşkusuz önyargı ve otoriteden kasıt genelde din özelde ise Hıristiyanlıktır. Çünkü bu düşünceye göre din vahye dayandığı için, bilginin akıl ile elde edilemeyeceğini

---

[32] Veli Urhan, **Michel Foucault ve Arkeolojik Çözümleme**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2000, s. 38.

[33] Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Felsefesi**, s. 40.

savunmaktadır.[34] Dolayısıyla dinin karşısında konumlandırılan arkeoloji; yazılı metinlere göre daha nesnel olarak kabul edilmiştir. Böylece arkeoloji geçmişi inşa etme çabalarında önemli bir rol üstlenmiştir.

18. yüzyıldan itibaren devletlerin arkeolojiye ve müzeciliğe özel bir önem verdikleri görülmektedir. Devletlerin arkeolojiye yönelmesinde temelde iki faktörün etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki kendi uluslarının varlığını uzak geçmişe dayandırma arzusudur. Söz gelimi İngiltere daha 16. yüzyılın başlarında eski kalıntıların korunması için ilk yasayı çıkarmış ve bu konuda danışmanlar görevlendirilmiştir. Önceleri buradaki temel amaç İngiltere'nin geçmişinin Roma İmparatorluğu'na dayandırılmasına kanıt bulmak iken daha sonra yapılan kazılarla beraber yaşanan arkeolojik gelişmeler sonucunda bu politikada değişimler yaşanmıştır. Ülkelerin arkeolojiye yönelmesindeki ikinci önemli etken ise, dünya kültürünü sahiplenmenin, bir ülkenin saygınlığını uluslararası arenada arttıran bir unsur olarak kabul edilmesidir. Bu durum bugün de hâlâ saygınlıklarını koruyan British Müzesi (1753) ve Louvre Müzesi (1793) gibi kurumların açılmasına, çeşitli akademik birimlerin vücut bulmasına katkı sağlamış, bu kurumların ve bilim insanlarının yerel ve küresel boyutta yaptıkları araştırmaların desteklenmesinde etkili olmuştur. 19. yüzyılda İngiltere, Fransa, Almanya, ABD ve İtalya arkeolojik çalışmalar alanında oldukça iyi bir konuma yükselmiştir. Nitekim bu dönemde özellikle Orta Doğu coğrafyasından ve dünyanın diğer bölgelerinden elde edilen buluntular önemli müzelerde sergilenmiştir. Yalnız kendi ülkesinde değil dünya çapında da arkeolojik kazılar gerçekleştirebilme kabiliyeti ulusal üstünlüğün ifadesi olarak kabul edilmiştir. Bu gelişmeler ekseninde, aristokrat sınıfının ve siyasi otoritelerin desteğiyle arkeoloji alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1820'lerde Mısır hiyerogliflerinin, 1857 yılında ise Babil ve Asur tabletlerinin çözümlenmesi, bunun somut neticeleri arasındadır.[35]

---

[34] Lucien Goldmann, **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Emre Arslan, Ankara, Doruk Yayınları, 1999, s. 15-16. Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle arkeolojiyi dinin karşısında konumlandırma çabası ülkemizdeki bazı arkeologlar tarafından da dillendirilmektedir. Buna göre, geleneksel düşünce biçimi olarak ifade edilen dini düşünce; geçmişi efsane, masal ve mitolojiye dayandırmakta oysa arkeoloji, geçmişi eleştirel düşünceyi öne süren akıl ile incelemektedir. Bkz. Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 19-20.

[35] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 4.

19. yüzyılda, arkeoloji ve jeoloji alanındaki çalışmalar sonucunda dünyanın sanılanın aksine daha uzak bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmıştır. Charles Lyell (1797-1875)'in bazı jeolojik katmanların on binlerce yıla denk geldiğini keşfetmesiyle dünyanın ve dolayısıyla insan topluluklarının tarihinin sanılanın aksine çok daha eskiye dayandığı gerçeği gün yüzüne çıkmıştır.[36] Bu durum Kitab-ı Mukaddes'ten hareketle ortaya konulan tarih anlayışı ile uyuşmamış ve zaman algısında önemli değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Böylece 19. yüzyılın başında, yazılı kayıtlardan önce yaşamın nasıl olduğuna dair bir araştırma alanı olarak, tarihöncesi arkeolojisi ortaya çıkmıştır. Ancak bu araştırmalar artık Kitab-ı Mukaddes merkezli değil daha çok kültürel evrimci bir zemin üzerinden sürdürülmüştür.

Bilim ile din arasında süregelen savaşın, diğer bir ifadeyle Kitab-ı Mukaddes ile bilimsel verilerin çatışması, arkeolojinin başlangıç mitlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Buna göre arkeoloji, dinin sunduğu bilgileri çürüterek, uzak geçmişe dair elde ettiği bilimsel bilgilerin zaferi sonucu ortaya çıkmıştır.[37] Modern anlamda arkeolojinin kurucu ve geliştirici unsuru olan Batı düşünce sisteminde dinin sahip olduğu tarih söylemi Rönesans ve Reform ile beraber ciddi kırılmalara uğramış Aydınlanma düşüncesi ile beraber bu anlayış basitten karmaşığa, ilkelden moderne doğru devam eden ilerlemeci bir çizgiye dönüşmüştür.

Arkeoloji biliminin ortaya çıkışından önce, tarihöncesi döneme ait kalıntılar 17. yüzyılda mezar hırsızları, daha sonraları ise antika meraklıları tarafından yağmalanmıştır. 18. yüzyılda antikacılar, yazılı kayıtlara dayanmamaları sebebiyle, buldukları obje ve yapıların yeterince bilgi vermediği, diğer bir ifadeyle konuşmayan anıtlarla ilgili ancak tahminlerde bulunabileceğini öne sürdüler. Antikacılar buldukları kalıntıların eski dönemlere ait olduklarını, Hıristiyanlık öncesine dayandıklarını bilmekle beraber tam olarak bir tarih belirtemiyorlardı. Tarihöncesi (prehistorya) arkeolojisinin öncülerinden olan Danimarkalı Rasmus Nyerup (1759–1829)'un "Putperest dönemden bize kalan her şey kalın bir sis katmanı ile kaplı,

---

[36] Paul Pettitt, "Göreli ve Mutlak Tarihlendirme Üzerine Görüşler", s. 137.
[37] Chris Gosden, "Yerli Arkeolojileri", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 332.

onların hangi zamana ait olduğunu bilemiyoruz"[38] ifadesi bu dönemdeki tarihlendirme konusunda yaşanan kafa karışıklığını ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

Aydınlanmacı düşüncenin etkisiyle, arkeoloji biliminin uzun bir zaman boyunca sırasıyla veri toplamayı, tasvir etmeyi, sınıflamayı ve son olarak da bunları açıklamayı içeren tümevarım bilim modeline uygun olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle İkinci Dünya Savaşı öncesinde arkeoloji disiplininin temel işlevinin diğer alanlara yorumlanacak malzeme sunmak olduğu söylenebilir. Bu durum arkeolojinin; sanat tarihi, epigrafi ve tarih gibi diğer sosyal bilimlere nazaran daha geri planda kalmasına sebep olmuştur.[39]

Uzak geçmişe ait olan objelerin tasnif edilmesine dair en önemli çalışma 1836 yılında Danimarkalı müze yöneticisi C. J. Thomsen (1788-1865) tarafından ortaya konulmuştur. Günümüzde de kullanılmaya devam eden bu tasnif, en basit anlamda buluntuların cinslerine göre ayrıştırılması esasına dayanmaktadır. Böylece dönemler Taş, Tunç ve Demir Çağı olarak üçe bölünmüş, insanın teknolojik deneyiminin belirli bir tarihsel yörünge izlediği, yavaş ve sürekli ilerleyerek geliştiği görüşüne dayandırılmıştır. Thomsen'ın ardından Amerikalı antropolog L. H. Morgan (1877) insan davranışındaki ve teknolojideki birikimli gelişimi yansıtan ilkel, barbar ve uygar kültürler şeklindeki aşamaların varlığını öne sürmüştür.[40]

20. yüzyılın ortalarına doğru arkeolojik verilerin tasnif edilmesinin ötesinde artık yorumlanmasına yönelik önemli çabaların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde arkeolojide yoruma öncülük eden ilk isimler arasında Gordon Childe (1892-1957) ve Grahame Clark (1907-1995) gösterilebilir. Childe, zengin araştırma sonuçlarını ve arkeolojik materyali kullanarak avcılık-toplayıcılıktan çiftçilik ve çobanlığa geçişi kesin bir dille ve sosyo-ekonomik kavramlarla ortaya koyan ilk akademisyendir.[41] İnsanlık tarihini devrim kavramıyla açıklayan Childe,

---

[38] Glyn Daniel, **The Idea of Prehistory**, The World Publishing Company, Cleveland 1963, s. 36.
[39] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 76.
[40] Kenneth L. Feder, "Katastrof/Felaket Arkeolojisi" **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 174.
[41] Peter Gathercole, "Childe'ın Devrimleri", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 62.

yaklaşımlarından dolayı başta Grahame Clark olmak üzere birçok arkeolog tarafından eleştirilmiştir.[42] Materyalist olmasına karşın Clark, arkeolojiyi insanların geçmişte nasıl yaşadıklarını ortaya koymaya çalışan bir bilim olarak tanımlamanın daha doğru olduğunu belirtmiştir.[43] Bu doğrultuda arkeolog, siyaset, ekonomi, inanç ve toplumsal değer gibi unsurların birbirleriyle olan ilişkisini ortaya koyup geçmişi anlamaya çalışmalıdır.

Ele aldığı uzun zaman dilimi sebebiyle ve farklı eğilimlerden dolayı arkeoloji, yekpare bir bilim alanı olarak ortaya çıkmamıştır. Üzerinde çalışılan bölgelerin farklılıkları, beraberinde farklı yaklaşım tarzları ve arayışları da getirmiştir. Bu durum ise farklı arkeoloji türlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Yakındoğu arkeolojisi, Kitab-ı Mukaddes'te geçen yer isimlerinin tespit edilmeye çalışılmasıyla başlamış iken klasik arkeoloji görkemli yapılarla ilgilenmiştir. Antropolojik arkeoloji insan toplumlarıyla ilgilenmiş, Paleolitik arkeoloji ise, jeolojiyle beraber diğer doğal bilimlerin yöntemlerini kullanarak yeni bir alan açmıştır. Bu kadar farklı bakış açılarını "arkeoloji" adı altında bir araya getiren temel etken, konularının insan olması ve yöntemlerinin geçmişe soru sorarak cevabı maddi kalıntılarda aramalarıdır. 20. yüzyıla kadar amatör olarak tanımlanabilecek bir düzlemde devam eden bu arayışlar bilimsel gelişmelerle beraber farklı bir boyut kazanmış ve arkeoloji biliminin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu doğrultuda gerek devlet ve gerekse bazı kuruluşların destekleriyle birçok arkeoloji derneği kurulmuş ve çeşitli dergiler yayımlanmıştır.

Arkeolojiye olan ilgi neticesinde sayıları giderek artan çeşitli sivil organizasyonlar kurulmuş ve 19. yüzyılda seri halinde kongreler düzenlenmeye başlanmıştır. Bu kongrelerde arkeolojinin konusu, sorunları, yöntemi ve terminolojisi ile ilgili meseleler tartışılmıştır. Söz konusu gayretler neticesinde 1931 yılında, günümüzde de varlığını sürdüren Dünya Prehistorya ve Protohistorya Birliği

---

[42] Arkeolojik düşünce tarihinde son derece önemli bir isim olan Gordon Childe'ın devrim görüşü ve diğer yaklaşımları yeri geldikçe ele alınacaktır.

[43] Grahame Clark, **Archaeology and Society**, London, Methuen, 1939, s. 2.

(UISSP) kurulmuştur. Kuşkusuz bu oluşumun, arkeolojinin bilimsel bir temele oturmasında inkâr edilemez bir katkısı olmuştur.[44]

Kurumsallaşma neticesinde, önceleri antikite ve sanat tarihi gibi farklı adlarla okutulan arkeoloji, bağımsız bir kürsü hüviyetine kavuşmuştur. Ancak, arkeolojideki farklı yaklaşımlar sonucu ortaya çıkan çeşitlilik programlara da yansımış ve bunlar, prehistorya, protohistorya ve klasik arkeoloji gibi isimler altında keskin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşından sonra Dünya Arkeoloji Kongresi farklı arkeoloji disiplinlerini bir araya getirerek çeşitli oturumlar tertiplemiş ve arkeolojinin temel felsefesini irdelemiştir. Böylece, arkeoloji alanında yeni yaklaşımların ortaya çıkmasıyla disiplinler arasındaki keskin çizgiler yumuşamıştır.[45] İkinci Dünya Savaşından önce kurumsal bir disiplin hüviyetine kavuşan arkeoloji 20. yüzyılın ortalarında kendisini hissettirmeye başlayan bilimsel ve sosyal gelişmelerden etkilenmiş ve bu durum arkeolojide ciddi tartışmalara sebep olmuştur.

b. İkinci Dünya Savaşından Günümüze Arkeoloji

(1) Bilimsel Gelişmeler ve Arkeoloji

İkinci Dünya Savaşından sonra özellikle Avrupa ve Amerika'da teknolojiden sanayiye, siyasetten sosyal bilimlere varıncaya kadar çok farklı şekillerde ve kendisini farklı boyutlarda hissettiren değişimler yaşanmıştır. 1950'li yıllardan itibaren fen bilimleri alanında ivme kazanan bilimsel gelişmeler, keşif ve icatlar sosyal bilimlerde ve özellikle arkeoloji üzerinde de etkili olmuş ve arkeometri adı verilen bir bilimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1950'lerde, çalışmamızın konusu açısından merkezi önem teşkil eden Mezopotamya'da yerleşik yaşamın, tarımın ve çanak çömlekçiliğin yaklaşık olarak M.Ö. 7000'lerde başladığı düşünülmekteydi. Yine bu dönemde yaygın olan görüşe göre, Mezopotamya'daki bu yaşam biçimi ancak M.Ö. 3000'li yıllarda Anadolu ve batıya aktarılabilmişti. Böylece Anadolu, Ege ve Balkanlar'daki höyükler en erken M.Ö. 3000-3400 yılları

---

[44] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 64- 65.
[45] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 68.

arasına tarihlenmekte, Avrupa kültürleri ise daha da geç bir dönemdeki dar zaman aralığına sıkıştırılmaktaydı.[46]

1949 yılında bulunan ve 1950 yılından itibaren yaygın bir şekilde kullanılan radyoaktif tarihleme yöntemi (Karbon 14, C^{14}), tarihöncesi olarak adlandırılan dönem ve kültürlerin anlaşılması noktasında büyük bir çığır açmıştır. Disiplinlerarası araştırmaların bir sonucu olarak zamanın bilimsel yöntemlerle ölçülmesi, arkeolojide bir dönüm noktasıdır. Amerikalı kimyager Willard Libby (1908-1980), İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Karbon 14 tekniğinin öncüsü olmuştur.[47] Gerçekte fizik, kimya ve arkeolojinin bir bileşimi olan bu çalışma, 1960 yılında bir Nobel ödülü ile mükâfatlandırılmıştır. Arkeolojide sıklıkla kullanılan bir yöntem olan Karbon 14 metodu sayesinde arkeologlar, buluntuları karşılaştırma imkânı bulmuşlar ve böylelikle standart bir kronoloji ortaya koyabilmişlerdir.[48]

Bu yöntemle beraber, daha önce tahmine dayalı olan kronoloji, neredeyse tamamıyla değişmiştir. Avrupa'nın tarihöncesi adeta yeniden yazılmış ve tarımın sanılandan çok daha önce başladığı anlaşılmıştır.[49] Örneğin yukarıda da ifade edildiği gibi önceleri Yakındoğu'daki ilk yerleşimlerin M.Ö. 7000'de değil M.Ö. 12 bin yıllarında kurulduğu, Balkan ve Avrupa kültürlerinin ise M.Ö. 3000 değil bundan 3-4 bin yıl daha eski olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yöntem 1950'li yıllarda ilk defa uygulandığında, oldukça sınırlı bir şekilde 30 bin-40 bin yıllık zaman dilimleri için kullanılabilmekteydi. Karbon 14 metodu ilerleyen yıllarda uzun ömürlü radyoaktif maddelere uygulanmıştır. Bu sayede tarihlenebilir zaman ölçüsü çok daha eski yılları kapsamaya başlamıştır. Radyoaktif parçalama yöntemi dışında birçok araştırma alanıyla beraber arkeogenetik de arkeoloji araştırmalarına önemli katkılar sağlamıştır. DNA zincir çözümlemeleri neticesinde arpanın ilk defa tarımda Göbekli Tepe'nin de yer aldığı Şanlıurfa-Karacadağ bölgesinde kullanıldığı ortaya çıkmıştır.

---

[46] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 62.

[47] Fiziksel kimyager olan Willard Libby'nin maddelerde bulunan radyoaktivitenin zamanla azaldığını fark etmesinden sonra deney için karbonu tercih etmiştir. Çünkü karbon bütün organik maddelerde bulunmakla beraber yandığı zaman bile korunabilen bir elementtir. İlk olarak tarihi bilinen nesneler üzerinden deneyler yapılmış ve devamında ağaç analizi gibi farklı yöntemlere başvurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Brian M. Fagan, Nadia Durrani **Archaeology: A Brief Introduction,** New York: Routledge, 2016, s. 117.

[48] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 66-67.

[49] Paul Pettit, "Göreli ve Mutlak Tarihlendirme Üzerine Görüşler", s. 140.

Bu alanda ayrıca kemik ve diş analizleri sayesinde insanların beslenme alışkanlıklarında yaşanan değişimler de anlaşılabilmektedir.[50]

1960'lı yıllar sosyal bilimlerin her branşında olduğu gibi arkeolojide de bir kırılma noktası olmuştur. Arkeologların görevinin sadece kazmak ve bulduklarını analiz edip raporlamaktan ibaret olmadığı düşünülmeye başlanmıştır. Özellikle son 50 yıl içerisinde bu alanda çok ciddi gelişmeler olduğu için arkeo-genetikten arkeo-astronomiye arkeologların incelediği tüm konularda köklü bir değişim yaşanmıştır. Günümüzde neredeyse her şeyin arkeolojisi mevcuttur.[51] Ancak kazılardan elde edilen verilerin laboratuvar ortamında incelenmesi, tasnif edilmesi ve tanımlanması oldukça uzun bir zaman alabilmektedir. Bundan dolayı kazı alanındaki bir günlük çalışma, en az bir hafta laboratuvar çalışmasını, birkaç mevsim süren bir kazı çalışması ise, beş yılın üzerinde bir teknik çalışmayı gerektirmektedir.[52] Bilimsel alanda yaşanan gelişmeler arkeolojinin doğa bilimlerine ve bilgisayar teknolojisine yaklaşmasına ve bilimsel arkeolojinin oluşumuna sebep olmuş, buna karşın daha önce iç içe olduğu antropoloji, sosyoloji ve tarih gibi diğer sosyal bilimlerden uzaklaşma tehlikesi baş göstermeye başlamıştır.

(2) Arkeolojide Yeni Arayışlar/Yaklaşımlar

Arkeoloji 1960'lara kadar uygulamaya yönelik bir alan olarak görülmüştür. Bu sebepten dolayı arkeolojide kuram kavramı yaklaşık olarak elli yıllık bir geçmişe sahiptir. Söz konusu döneme kadar iyi bir arkeolog olmak için kazı yapabilecek uygun el becerisi, deneyim ve sorun çözebilme kabiliyeti yeterli görülmüştür.[53] Ancak yaşanan düşünsel dönüşümle beraber, geçmişin bizim yorumumuza ihtiyacı olduğu ve görüşlerimiz/yorumlarımız olmadan arkeolojinin pek bir öneminin kalmayacağı fikri önem kazanmıştır. Bu sayede geçmiş, öne sürülen fikir ve görüşler sayesinde pek çok farklı anlam üretip modern yaşama katkı sağlayabilir. Clive

---

[50] Colin Renfrew, "Arkeogenetik", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 19-23. Göbekli Tepe'nin bitişik mi yoksa ayrı mı yazılacağı meselesi tartışmalı bir konudur. Ancak ilk günden itibaren Klaus Schmidt tarafından ayrı yazıldığı için, çalışmamızda bu yazım şekli tercih edilmiştir.

[51] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 3.

[52] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 108.

[53] Colin Renfrew, Paul Bahn, "Sunuş" **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 9.

Gamble'nin de ifade ettiği gibi incelediğiniz her şey, sorulan sorulara ve bu sorulara verilen cevapta gizli olan bakış açısına bağlıdır.[54] Ancak verilen cevapların kendi içinde tutarlı bir kurgu içerisinde verilmesi gerekmektedir. 1960 sonrası arkeolojik paradigmayı belirleyen ve günümüzde yaygın olarak tartışılan süreçsel ve post-süreçsel arkeolojinin ele alınarak tartışılması konumuz açısından önem arz etmektedir.

i. Süreçsel Arkeoloji

1960'lardan itibaren siyasi, ekonomik ve eğitim alanında yaşanan gelişmeler neticesinde, arkeologlar disiplinin epistemolojisiyle ilgilenmeye, başladılar. Lewis R. Binford (1931-2011) ve David L. Clarke (1937-1976) gibi arkeologlar, bilimle uğraşan filozoflara açıkça atıfta bulundular. Süreçsel arkeolojinin en önemli savunucusu Binford, 1962 yılında yayımladığı "Antropoloji Olarak Arkeoloji" isimli makalesi ve sonraki çalışmalarıyla Yeni Arkeoloji de denilen Süreçsel Arkeolojiye öncülük etmiştir. Bu makalesinde Binford, geleneksel arkeolojiyi sert bir şekilde eleştirmektedir. Ona göre arkeologlar kafalarını kuma gömerek yaşayamaz.[55] Arkeolojik çalışmalarda çeşitli görüş, amaç ve isteklerin farkına varmanın ve bu alanda antropolojinin verilerinden faydalanmanın gerekli olduğunu öne sürdüler. Süreçsel arkeolojiye göre geçmiş, bir sistem olarak kabul edilir ve böylece inşa edilen mekanik düşünce sayesinde genellemeler yapılarak çeşitli sonuçlara varılır. Bu sonuçlar sayesinde belli dönemler, topluluklar veya oluşumlar hakkında daha genel yargılara varılır.

1960'lara kadar geleneksel kültür tarihi yaklaşımına bağlı olarak; arkeolojik nesnelerin zaman ve mekân merkezli olarak tasnif edilmesine dayalı olarak sürdürülen çalışmalarda önemli başarılar elde edilmiştir. Dünyanın farklı coğrafyalarında yapılan kazılar neticesinde elde edilen nesneler, dikkatle incelenerek analizleri yapılmış ve kesinleştirdikleri zaman-mekân sınırları içinde bu nesneler kültürlerle ilişkilendirilmişlerdir. "Ne, nerede, ne zaman" sorularını bu yöntem sayesinde cevaplayan araştırmacılar, birçok bölgenin tarihini de bu yolla ortaya

---

[54] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 100.

[55] Lewis R. Binford, "Archaeology as Anthropology", **American Antiquity**, c. 28, sy 2, 1962, s. 224.

koymuşlardır. Ancak süreçsel arkeologlar bununla yetinmemişler ve yukarıda ifade edilen üç soruya yenilerini ekleyerek “nasıl, neden” sorularının cevabını bulmaya çalışmışlardır. Çünkü hâlihazırda benimsenen temel kültür tarihi yaklaşımı (geleneksel arkeoloji) arkeologları ve arkeolojik faaliyetleri fazlasıyla kısıtlamaktadır. Onlara göre arkeoloji geçmişin kısır tarihinden çok daha fazlasını verebilir. Uygun teori ve yöntemler sayesinde arkeologlar geçmişte yaşamış kültürleri çok daha iyi bir şekilde ortaya koyabilirler.[56]

Süreçsel arkeologların diğer bir iddiası ise, geleneksel arkeolojinin aksine amaçlarının, tanımlamak değil açıklamak olduğu yönündedir. Kuşkusuz bu açıklamalar tahminin ötesinde somut arkeolojik verilerden elde edilen bilgilere dayanmalıdır. Böylece süreçsel arkeologlar kültürü; teknoloji, ekonomi, ideoloji ve din gibi alt sistemlerden oluşan bir organizma olarak görürler. Böylece kültürel aşamaları kavrayabilmek için farklı araştırma stratejilerinin önemine vurgu yaparlar. Nihayetinde her arkeolojik inceleme belirlenmiş sorun ve sorunlar öbeğine odaklanmalıdır.[57]

Süreçsel arkeoloji 1960’larda arkeoloji sahasında önemli bir etkiye sebep olmuş ve devamında eleştirilere verdiği cevap ve önerilerle önemini sürdürmüştür. Avrupalı arkeologların öncülük ettiği kültür tarihçiliği anlayışına karşı Anglo-Amerikan kültürünün bir tepkisi olarak ortaya çıkan süreçsel arkeolojiyi yekpare bir teori veya düşünce olarak ifade edemeyiz.[58] Arkeolojiyi fen bilimlerine yaklaştırmayı önceleyen bu tepkinin temellerini, soğuk savaş döneminin ve özellikle McCarthy (1947-1957) dönemindeki Marksizm karşıtlığında aramak gerekir. Nitekim bu dönemde Marksizm karşıtlığı üzerinden geliştirilen tepkiler siyasetten akademiye birçok alanda etkili olmuş ve Amerika’da antropolojinin alt birimi olarak düşünülen arkeolojinin sosyal teoriler yerine daha çok fen bilimlerine yönelmesine ve böylece matematik ve istatistik bilimlerinin yöntemlerini kullanmasına yol açmıştır. Kuşkusuz bunda soğuk savaş döneminde, iki kutuplu dünyada yaşanan rekabet

---

[56] Jeremy Sabloff, “Süreçsel Arkeoloji”, **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 267- 268.

[57] Jeremy Sabloff, “Süreçsel Arkeoloji”, ss. 268-269.

[58] Matthew Johnson, **Archaelogical Theory: An Introduction**, Oxford: Blackwell Publishing, 1999, s. 22.

dolayısıyla; astronomi alanındaki gelişmelerden hareketle bütün bilim dallarının 'bilimselleştirilmesi' iddiası etkili olmuştur.[59]

1960 öncesinde arkeoloji alanında çok da iddialı olmayan ABD, süreçsel arkeoloji ile beraber alanda hızla etkili olmaya başlamıştır. Ancak soğuk savaş döneminin sonlarına doğru postmodernizm tartışmaları başlamıştır. Sonuç itibariyle süreçselci arkeologlar pozitivizme bağlı kalmayı sürdürmekle beraber teorik olarak birçok farklı yaklaşımın ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.

ii. Post-Süreçsel Arkeoloji

Süreçsel arkeoloji geçmişi bir sistem olarak değerlendirilmiş ve somut düzlemde ele alınamayacak olan din ve sanat gibi konuları çalışma alanlarıyla pek ilgilenmemişlerdir. Çünkü bu tarz konular bir yönüyle arkeolojiyi fen bilimlerinden uzaklaştırmakta ve dolayısıyla onun bilimselleşmesine engel teşkil etmektedir. Din ve sanat gibi soyut alanlarda sessiz kalan süreçsel arkeoloji; pozitivist yaklaşımları ve her şeyi sitemin bir parçası olarak açıklaması nedeniyle eleştirilmiştir.[60] 1980'lere doğru süreçsel arkeolojinin sınırlarını zorlayan arkeologlar; astronomi, sanat, sembolizm ve dinî inançlar gibi birçok konuyla ilgilenmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda din ve ritüel kavramları arkeolojide kendisine daha geniş yer bulmaya başlamıştır.

Özellikle 1980 sonrasında postmodernizmle beraber, çoğu arkeolog süreçsel arkeolojinin iddia ettiği gibi geçmiş hakkında kesin bir bilgiye sahip olmanın imkânını tartışmaya başladı. Bunun sonucu olarak da arkeolojinin amacının, günümüz problemlerinin çözümüne katkı sunacak, geçmişe dair hikayeler anlatması gerektiği düşüncesi yaygınlık kazandı.[61] Böylece 1970'lerde başlayan ve 1985 yılından itibaren Ian Hodder tarafından "Post-süreçsel Arkeoloji" olarak isimlendirilen bu eğilim, süreçsel arkeolojiye karşı bilinçli bir alternatif olarak ortaya

---

[59] C. L. Redman, "Distinguished Lecture in Archeology: In Defence of the Seventies-the Adolescence of New Archeology", **American Anthropologist**, New Series, vol. 93, no. 2, 1991, s. 295.

[60] Ian Hodder, **Theory and Practise in Archaeology**, New York: Routledge, 1995, s. 91.

[61] Guy Gibbon, "Bilgi Kuramı/Epistemoloji", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 42.

çıkmıştır.[62] Teorinin günümüzdeki en önemli savunucularından olan Hodder ve Hutson'a göre, arkeolojide öne sürülen öğreti ve "izm"lerin kültürel anlam hakkında geliştirdikleri düşünceler, zayıf varsayımlara ve iddialara dayanmaktadır. Buna göre, materyalist bakış açısının anlamdan yoksun oluşu, Marksist yaklaşımda anlam yerine işlevin ön plana çıkarılması ve hâkim olan ideolojinin/iktidarın diğer kişileri/grupları aldatması ciddi problemler olarak öne çıkmaktadır. Post-süreçselci arkeologlara göre, önceki arkeologlar parçalanmış ve etkisini yitirmiş olan ampirik bilimin rahatlığına sığınarak gerçek sorunlarla yüzleşmeyi reddetmişlerdir. Oysa artık anlamın öznelliğiyle yani bir şeye yüklediğimiz anlamın kişi, zaman ve mekân gibi faktörlere bağlı olarak değişken olduğu gerçeğiyle yüzleşmek gerekmektedir.[63]

Arkeolojik verilerin çözümlenmesine dair pozitivist yaklaşımları reddettiğini iddia eden post-süreçselci yaklaşım, dar bilimsel yöntemlerin arkeolojiye zarar verdiğini, bilimsel düşüncenin bütün teorileri ve elde edilen bütün verileri göz önünde bulundurması gerektiğini öne sürmüştür. Aynı şekilde Post-süreçselcilere göre, bütün sistem analizleri kültürel anlamlar hakkında materyalist düşünceye dayalı varsayımlar içerir.[64] Post-süreçsel arkeoloji geçmişi anlamanın tek bir yolu bulunmadığını ve nesnel bir yaklaşıma ulaşmanın imkân dâhilinde olmadığını savunmaktadır. Böylece her toplum ve zaman dilimi kendi tarihöncesini (prehistoyasını) üretmektedir.[65] Post-süreçsel arkeolojinin bu temel yaklaşımı bize önemli bir alan açmaktadır. Kuşkusuz her çağın problemleri ve bundan hareketle geçmişe sorduğu sorular farklıdır. Sözgelimi 19. ve 20. yüzyılda dünyanın içerisinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve kültürel şartlar arkeologlara dönemin paradigmasının elverdiği koşullar içerisinde geçmişe birtakım sorular sormayı mecbur kılmış ve yine paradigmanın sağladığı dar alan içerisinde bazı cevaplar elde edilmiştir. Günümüzde ise ideolojilerden ve bilimsel diyalektikten daha özgür bir biçimde geçmişe soru sormak ve oldukça geniş katılımlı bir ekiple verilen cevapları yorumlamak daha sağlıklı neticelerin alınmasında önemli fırsatlar sunmaktadır. Bunun doğal bir sonucu

---

62 Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi***,* s. 420.
63 Ian Hodder, Scott Hutson, **Geçmişi Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar**, çev. Burcu Toprak, Emre Rona, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010, s. 170-173.
64 Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 301.
65 Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 274.

olarak arkeoloji, tümüyle teknik ve fenni bir bilim olmaktan kurtularak sosyal bilimlere yaklaşma noktasında önemli bir adım atmaktadır.

Günümüzde artık arkeologların önemli bir kısmı insanın akıl yürütme kapasitesinin tek başına insan davranışlarını açıklayamayacağını düşünmektedir. Gerçekten de yaşamın karmaşıklığına insanın bir varlık olarak anlaşılması güç bir birey olması eklenince işin zorluğu daha da artmaktadır. Nitekim Neolitik dönem açısından oldukça önemli olan Çatalhöyük ve Göbekli Tepe gibi yapıların sadece tek bir yaklaşımla açıklanması beklenemez. Hodder ve Scott Hutson Post-Süreçsel yaklaşımın temel görüşünü şöyle ortaya koymaktadır:

> "Post-süreçsel arkeoloji, tek bir yaklaşımı benimsemez veya arkeolojinin üzerinde anlaşılmış bir metodoloji geliştirmesi gerektiğini savunmaz. Açılımdan yanadır, daraltmaktan değil, böylece arkeolojilerin çoğalmasını hoş karşılar. Post-süreçsel arkeoloji, yorumsama yaklaşımıyla hem laboratuvar hem de hümaniter bilimleri ön plana alan sorgu biçimlerini kapsar. Son olarak, post-süreçsel arkeoloji sosyal teori ve sosyal gruplar arasındaki birleşme ile ilgilidir." [66]

Günümüzde arkeoloji kuramına giriş başlığıyla yayımlanan kitaplarda[67] bilim felsefesiyle beraber birçok düşünce geleneğinden yararlanılmaktadır. Arkeoloji çalışmaları artık birçok yan disiplinden hem teorik ve hem de teknik açıdan faydalanmaktadır.[68] Diğer adı "yorumlamalı arkeoloji" olan Post-Süreçsel arkeolojide, diğer disiplinlerin kuramcılarına yapılan referanslara sıkça rastlanmaktadır. Arkeolojik metinlerde Bourdieu, Derrida, Foucault, Gadamer ve Heidegger gibi farklı alanlardan pek çok modern ve postmodern filozofa ve sosyal teorisyene atıf yapılmaktadır.

Foucault ve Bourdieu gibi Post-Yapısalcıların yaklaşımları, arkeolojik çalışmalarda öne sürülen kesinliğin/mutlaklığın eleştirilmesini ve söylemlerin ürettiği alanların keşfedilmesini sağlamakta büyük bir güce sahiptir. Post-Süreçsel arkeolojiye göre geçmiş ile şimdi arasında diyalektik bir ilişki vardır. Geçmiş şimdiki

---

[66] Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 293.

[67] Örneğin bkz. Matthew Johnson, **Archaeological Theory, an Introduction**; Ian Hodder, **Archaeological Theory Today**, Cambridge, Polity Press, 2001.

[68] Colin Renfrew, Paul Bahn, "Sunuş", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 10.

zamana bakarak yorumlanır ve hatta geçmiş şimdiki zamanı eleştirmek ve sorgulamak için de kullanılabilir. Geçmiş ile şimdi arasında mekik dokuyarak eleştirel değerlendirmeler yapmak geçmişi ve şimdiki zamanı anlamamıza önemli katkılar sunar. Bütün bunları gerçekleştirecek olan insanda farklı yaklaşımlar arasındaki ilişkiyi anlayabilen ve öznel bir yapıya sahip olan bağlamı eleştirel bir şekilde değerlendirebilecek yetenek mevcuttur. İşte tam bu noktada Post-Süreçsel yaklaşıma göre arkeolog, bir orkestra şefinden çok besteciye benzer. Nasıl ki bir besteci orkestradaki çeşitli enstrümanları bir araya getirerek onlara hayat veriyorsa, arkeolog da adeta nesnelere can vererek onları konuşturur.[69] Ancak Post-Süreçselciler burada nesnel bilgiyi imkânsız görmelerinden dolayı eleştirilmişlerdir. Maddi veriler farklı insanlara farklı şeyler ve hatta aynı insana farklı bir zamanda farklı şeyler söyleyebilir. Bunun için arkeolojik kalıntıların "indirgenemez bir şekilde çokanlamlı" oldukları tezi post-süreçselciler tarafından sıkça dile getirilir. Böylece arkeolojik verilerin sahip olduğu anlamlar arkeologların onlara yükledikleri anlamlardan ibarettir.[70] Bu durumda anlam ve yorum çeşitliliği büyük bir zenginlik kazanırken, yüklenen hangi anlamın daha doğru olduğu gerçeği muhtemelen hep gizli kalacaktır. Ancak farklı alanlardan katılımın olması bizi gerçeğe daha yakın kılacaktır. Çünkü farklı bilgi ve kültür kaynaklarından beslenen bireylerin, meseleyi değişik yönlerden ele alması sonucu çok daha zengin bir anlam dünyası oluşacaktır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Post-Süreçselci arkeoloji geçmiş hakkında konuşmaya yeterliliği olan tek kişinin arkeolog olduğunu savunan otoriteye meydan okumuştur. Arkeologların arkeolog olmayanlarla beraber çalışması sonucu eleştirel teorinin daha sağlam bir zemin kazanacağı düşünülmektedir. Bu konuda New York'ta bulunan Afrika Mezar Alanı Projesi açıklayıcı bir örnektir. 1991'de Manhattan bölgesinde yapılan bir kazıda rastlanılan mezarlıkta bulunan kemiklerde yapılan analizlerin doğru bir şekilde ortaya konulabilmesi için düşünürler, akademisyenler, dinî liderler gibi çok farklı kesimlerden geniş bir kitlenin itirazları sonucu, kazıların Afro-Amerikan bir akademisyen grup tarafından yapılması sağlanmıştı. Mezar sahipleriyle soydaş olan bu grubun yaptığı kazı ve analizler

[69] Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 246.
[70] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 443.

sonucunda burasının, kilise mezarlığına gömülmesine izin verilmeyen ve oldukça yetersiz beslenme sonucu ölen bir köle mezarlığı olduğu anlaşılmıştır.[71] Kuşkusuz bu sonucun elde edilmesi için disiplinlerarası çalışmalara ihtiyaç hissedilmişti. Afro-Amerikan Tarihi, sanat tarihi ve etnoloji gibi birçok alanla yapılan ortak çalışmalar sonucu bu gerçek ortaya çıkmıştır. Bu durum Amerika'daki Afro-Amerikan hareketine güç kazandırmıştır. Buradan hareketle geçmişin, şimdiki zamanda öznellikle inşa edildiği ve bunun günümüzde bir güç unsuru olarak kullanılabileceği rahatlıkla ifade edilebilir.

Maddi kültürün yorumlanmasında kişinin yetiştiği kültürel çevre son derece önemli ve yorum aşamasında belirleyicidir. Dolayısıyla tam bir nesnellikten söz etmek mümkün değildir. Peki bu durumda eldeki mevcut verileri nasıl yorumlayacağız? Yorumlamanın varsayımlar üzerinden gerçekleştirilemeyeceğini öne süren Post-Süreçselcilere göre bağlamsal arkeoloji sayesinde bulduğumuz nesneleri yorumlayabiliriz. Çevresinden yalıtılmış bir nesne dilsizdir, bize bir şey söylemez. O nesneyi bulunduğu bağlam içerisinde değerlendirmek ancak bize veriler sunabilir. Ancak maddi kalıntılar yorumlanırken, arkeolog bu süreçte aktif bir şekilde rol alıp metotlar geliştirmek zorundadır. Post-Süreçselcilere göre, bütün bunları yapabilmek için de *bağlam* kilit rol oynamaktadır. Bu noktada iki tip bağlamsal anlamdan söz edilebilir. Bunlardan ilki bir nesneyi daha büyük işlevsel bir bütünle ilişkilendirmekle kurulan anlamdır. Diğeri ise, metinsel bağlamdır. Nasıl ki bir kelime cümle içerisinde kullanıldığında daha kolay anlaşılıyorsa, bir nesne de bağlamı içerisine yerleştirildiğinde daha kolay anlaşılacaktır.[72] Bu düşünceye göre örneğin ölü gömme geleneklerinin mahiyetini anlamak için arkeologlar, mezarlarla birlikte yerleşim yerlerini de araştırmak zorundadır. Bir şeyi etrafından izole ederek değerlendirmenin doğru olmadığını belirten Post-Süreçselcilere göre, örneğin bulunan hayvan kemikleri, bir kurbana ait olabileceği gibi besin düzeniyle de ilişkili

---

[71] Daha önce de ifade edildiği gibi arkeoloji bir anlamda geçmişe soru sormaktır. Çünkü geçmişe sorduğumuz sorular bir anlamda bize arkeolojik verilerin anlam kapılarını açar. Burada kazı ekibinin Afrika kökenli araştırmacılardan seçilmesi temel soru(n)ların belirlenmesinde etkili olmuştur. Kazı ekibinin belirlediği temel dört soru şöyleydi: Mezarlıktaki kişilerin 1- kökeni, 2- Yaşam standartları, 3- Afrika'dan Afro-Amerikan kimliğe geçişte biyolojik ve kültürel geçiş, 4- Direniş biçimleri. Cheryl J. La Roche, , Micheal L. Blakey, , "Seizing Intellectual Power: the Dialogue at the New York African Burial Ground", **Historical Archaeology**, vol. 31, sy.. 3, 1997, ss. 84-99.

[72] Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 258.

olabilir. Bu durum ancak çevredeki diğer araştırmalarla anlaşılabilir. Nitekim Göbekli Tepe'de bulunan hayvan kemikleri, kazı alanında yaşam alanına rastlanmadığı için ritüel amaçlı olarak değerlendirilmiştir. Böylece Post-Süreçselciler, süreçselci arkeologların öne sürdüğü sistem teorisi yerine daha zengin anlamlar üretebilen bağlam teorisini yerleştirmektedirler. Buradaki temel nokta bağlamın kendi içinde tutarlı ve anlamlı olmasıdır.

Bağlamın kurulabilmesi, bilginin yanı sıra hayal etmeyi ve kurgu yapmayı da gerektirmektedir. Hodder, savunduğu yaklaşımın fikirlerini ortaya koyarken zaman zaman tarihi bir tasarım olarak gören R. G. Collingwood (1889-1943)'un[73] bu konudaki görüşlerini referans almaktadır. Buna göre bir arkeolog, geçmişi ancak "yeniden yaşayarak" anlamlandırabilir. Bu ise ancak sorular sormak ve bu sorulara uygun cevaplar bulmakla mümkün olabilir. Ona göre burada hayal etme ve eleştirme devreye girmelidir. Böylelikle insan, bilmediği kültürleri de anlayabilecek bir iç görüye sahip olacaktır. Peki bu düşüncemizi ispat etmemiz gerekir mi? Collingwood'un öne sürdüğü ve Hodder'in de savunduğu görüşe göre, bunu ispat etmek gerekmez. Çünkü bu sürekli bir tartışma ve tahmin üretme ortamıdır. Bu süreç tam da Christopher Hawkes'in soğan kabuklarını soyma metaforunda olduğu gibi,[74] kabukları soyarak ilerlemek ve değişimi/dönüşümü gözlemlemektir. Kuşkusuz bu yolla bir kesinlik elde edilemez. Ancak bu yolla geliştirilen eleştirel yöntemle önemli bir bilgi dağarcığı oluşacaktır.[75]

Aydınlanma çağı ve devamında modernizmle beraber katı pozitivizm ve diğer ideolojik sebeplerden ötürü geçmişi bir sistem ve laboratuvardan ibaret gören araştırmacılar kesin bilginin peşine düşmüşlerdi. Oysa sosyal bilimler söz konusu olduğunda böyle bir kesinlikten bahsedilemez. Postmodern düşünceyle beraber gelişen Post-Süreçsel arkeoloji, arkeologlara ve araştırmacılara daha aktif bir rol vermiştir. Böylece araştırmacı pozitivizm ve ideolojilerin dayattığı paradigmalardan

---

[73] Collingwood, Türkiye'de daha çok *Tarih Tasarımı* isimli kitabıyla bilinmektedir. Tarihi bir kurgu ve tasarım olarak gören R. G. Collingwood'un şu cümleleri, konumuz açısından önemli olan tarih felsefesini özetler niteliktedir: "Tarihçi için, tarihini incelediği etkinlikler seyredilecek gösteriler değil, kendi zihninde, içeriden yaşanacak yaşantılardır." R. G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017, s. 259.

[74] Christopher Hawkes, "Archaeological Theory and Method: Some Suggestions From the Old World", **American Anthropologist**, vol. 56, 1954, ss. 155-168.

[75] Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 194-196.

sıyrılarak tutarlı ve anlamlı olmak koşuluyla daha cesur yorumlarda bulunabilecektir. Yorumların çeşitliliği, kuramsal bakış açısından bir tek söylemin olmaması beraberinde Post-Süreçsel arkeoloji içerisinde birçok farklı alanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylelikle farklı arkeolojiler, savundukları kuramsal bakış açıları ile öne çıkmıştır.[76] Bunlar arasında gökyüzü ile ilgili inanç ve uygulamaları konu edinen arkeoastronomi, maddi kültürün aşamalarını inceleyen etnoarkeoloji, kadîm insanın düşünme biçimini anlamaya çalışan bilişsel arkeoloji ve insan-nesne ilişkisine vurgu yapan fenomenolojik arkeoloji gibi çok sayıda arkeolojik kuramdan söz edilebilir.

Post-Süreçsel arkeolojinin öncülerinden olan Hodder, bütün karşıtlıklarına rağmen, arkeoloji içerisindeki süreçsel ve Post-Süreçsel yaklaşımların karşıt iki görüş şeklinde çatışmadığın, özellikle İngilizce konuşan ülkelerdeki arkeologların bu iki bakış açısını birbirini tamamlar nitelikte gördüğünü öne sürmektedir.[77] Bunu destekler nitelikte Trigger, özellikle Amerikalı arkeologların, Süreçsel ve Post-Süreçsel yaklaşımları, rakip teoriler olmaktan daha ziyade birincisinin davranışı ve ikincisinin de kültürü ele alan birbirlerini tamamlayan iki yaklaşım olarak gördüklerini düşünmektedir.[78]

Arkeolojinin önemli avantajlarından birisi teorisyenlerin hoca-öğrenci zinciri sayesinde birbirinin devamı olan bir düşünce sistemi geliştirmiş olmasıdır. Bu sayede arkeoloji süreç içerisinde kendi içinden yeni teoriler üretmektedir. Örneğin Anadolu'nun eski dönemlerine ışık tutan ve ilk yerleşmelerin sadece Bereketli Hilal[79] içerisinde değil Anadolu'da da bulunduğunu ortaya koyan James Mellaart (1925-2012) dünyaca ünlü Marksist arkeolog Gordon Childe (1892-1957)'ın öğrencisidir. Post-Süreçselci arkeolojinin en önemli teorisyenlerinden olan ve Çatalhöyük kazılarını yöneten Ian Hodder ise James Mellaart'tan ders almıştır.[80] Kuşkusuz bu üç kuşak birbirini beslemesine karşın aralarında çok ciddi düşünsel

---

[76] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 45.

[77] Ian Hodder, "Post-süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 231.

[78] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 469.

[79] Bereketli Hilal (*Fertile Crescent*) tabiri ilk defa Amerikalı arkeolog James Henry Breasted (1865-1935) tarafından Batı ve Orta Doğu uygarlıklarının doğduğu bölgeyi ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Zağros Dağları'ndan Akdeniz'e uzanan bu bölge, Türkiye'nin güneydoğusunu, Suriye, Irak, Ürdün, Filistin ve Lübnan (bazı araştırmacılara göre Mısır) gibi ülkelerin önemli bir kısmının kapsamaktadır.

[80] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 17.

farklılıklar da barındırmaktadır. Zira bilim anlayışındaki eleştiri unsuru yeni teorilerin ortaya çıkmasına da olanak tanımaktadır.

Diğer tüm teoriler gibi Post-Süreçsel arkeoloji de çeşitli yönlerden eleştirilmekten kurtulamamıştır. Eleştirilerin temel odağı Post-Süreçsel arkeolojinin klasik arkeolojik anlayışı eleştirdiği halde yerine yeni bir şey koyamaması, alışılan bir paradigma belirtmemesi ve soyut konular ile epistemolojik konulara fazlaca yer vermesidir. Trigger'in aşağıdaki ifadeleri bu eleştirel bakışı özetler mahiyettedir:

> "Post-Süreçselci arkeologlar, bir fili inceleyen kör insanlara, hayvan hakkında bilgi edinebilmek hususunda çok büyük olduğunu ya da fili araştırmaya başlamadan önce onun gerçekten orada bulunup bulunmadığını kanıtlamaları gerektiğini söyleyen izleyiciler gibidirler. Bunlar, gerçekten elimizde bulunan şeyi incelemek olan ana hedeften sapmalardır."[81]

Kanaatimizce hakikati bilme iddiasında olan bilim anlayışı yerine hakikati öğrenme ve alana bir katkı sunma gayreti içerisinde olan Post-Süreçsel arkeolojinin kesinlikten uzak duran tavrı oldukça önemlidir. Çünkü söz konusu insanlık tarihi olduğunda genel-geçer bir sistemden ve yaklaşımdan söz etmek zor görünmektedir. Eleştirdiği yaklaşımların yerine yeni bir şey koymaması noktasında yapılan tenkitler haklı görünmekle beraber, Post-Süreçsel arkeolojinin sanat, sembol ve din gibi süreçsel arkeolojinin ilgilenmediği alanlara yöneldiği bilinmektedir. Üstelik arkeolojik veriyi yorumlamada ve tespit etmede çok farklı çevrelerle birlikte çalışmayı önermesi Post-Süreçsel arkeolojinin önemli avantajlarındandır. Bu durum başta dinler tarihi olmak üzere diğer sosyal bilimler alanlarıyla ortak çalışmalar yapılmasına da imkân sunmaktadır. Ancak sunduğu imkânlar yanında postmodernitenin, tüm üst anlatılara karşı çıktığı gerçeği unutulmamalıdır. Her ne kadar din arkeolojisine alan açsa da postmodernite, bünyesinde aşırı rölativizm barındırması sebebiyle dinlerin hakikat söylemlerini yok saymaktadır. Dolayısıyla postsüreçsel arkeolojinin din arkeolojisine açtığı alanın sorunsuz bir alan olmadığı unutulmamalıdır.

D. Türkiye' de Arkeolojinin Seyri

---

[81] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 494.

Kitab-ı Mukaddes ve Roma-Grek merkezli önemli kazı alanlarının topraklarında bulunması sebebiyle Osmanlı, arkeoloji ile farklı bir zeminde tanışmıştır. Tarihi eser kaçakçılığı ve casusluk gibi nedenlerden ötürü şüphe ile karşılanan arkeoloji/arkeolog algısı uzun yıllar devam etmiş ve Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür. Avrupa'da politik bir araç olarak kullanılan arkeoloji, ulus temelli olarak kurulan Türkiye'de 1950'li yıllara kadar devletin resmi ideolojisi bağlamında önemli bir rol üstlenmiştir. Ülkemizde, 1990'lara kadar teorik bir boşluk yaşayan arkeoloji 2000'li yıllardan itibaren genç arkeologların çabalarıyla yeni bir döneme girmiştir.

1. Osmanlı Dönemi: Bir Arkeoloji Laboratuvarı

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş toprakların aynı zamanda insanlık tarihi noktasında son derece önemli olan bir bölgeyi kuşatıyor olması, önceleri antikacıların, Kitabı Mukkaddes araştırmacılarının ve sonrasında arkeologların bu coğrafyaya ilgi duymalarında etkili olmuştur. Her ne kadar Rönesans'ın etkisiyle 15. yüzyıldan itibaren Avrupalı gezginler ve araştırmacılar, Osmanlı topraklarına gelmeye başlamışlarsa da asıl yoğunluğun 18. yüzyılın sonlarından itibaren arttığı görülmektedir. Ancak özellikle 1750'lerden itibaren Avrupa ülkelerinde kurulan büyük müzeler önemli bir prestij ve güç göstergesi olarak görülmüş ve bu müzeleri büyük eserlerle doldurmak için ülkeler adeta yarış içerisine girmişlerdir. Bunun sonucu olarak Avrupa devletleri ile ABD ve Rusya kendilerini geçmişin sahibi olarak görmüşler ve Osmanlı topraklarında yer alan özellikle Mısır, Irak, Suriye ve Anadolu bölgesinde çeşitli kazılar yaparak buldukları eserleri ülkelerine kaçırmışlardır.[82]

Osmanlı hukuk sisteminde eski eserlerin korunmasına ve yabancılara satılmamasına dair düzenlemeler özellikle 1840'lı yıllardan itibaren başlamıştır. Lale Devri ile başlayan Batı'daki gelişmeleri takip etme siyaseti, III. Selim ile ivme

[82] Türkiye, Osmanlı son döneminden itibaren, çeşitli yollarla yurtdışına kaçırılan kültürel varlıkların iadesi için dava ve görüşme yoluyla birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu çabaların bir kısmı sonuç vermiş ancak örneğin Troya ve Lidya gibi önemli eserlerle ilgili bir sonuç elde edilememiştir. Bu husustaki hukuk mücadelesi sürmektedir. Konu ile ilgili bkz. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, **Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü: Değişik Yollarla Yurtdışına Çıkarılan, İadesi Sağlanan ve Halen Yurtdışında Bulunup İadesi Çalışmaları Sürdürülen Kültür Varlıklarımız**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.

kazanmış ve II. Mahmut'un yurtdışına öğrenci göndermesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Ülkeye geri dönen öğrenciler devlet idaresinde çeşitli kademelerde görev almış ve Batı'dan edindikleri tecrübeyi çalıştıkları alanlara taşımışlardır. Bu bağlamda özellikle Avrupa'da kültürel varlıklara yüklenen değere şahit olan genç Osmanlı aydınları yurda döndüklerinde eski eserlerin korunması, yurtdışına çıkarılmasının yasaklanması ve arkeolojik kazıların izne bağlanması gibi hususlarda çeşitli yasal düzenlemelerin yapılmasında etkili olmuşlardır. Böylelikle ilk yasal düzenlemelerin 1840'lardan itibaren başladığı söylenebilir.[83]

Modern öncesi dönemde Selçuklu ve Osmanlı'da bir takım eski eserlerin çeşitli mekânlarda koruma altına alındığı bilinmektedir. Ne var ki eski çağlara ait olan bazı taşların devşirme malzeme olarak yeni yapılarda kullanıldıkları da anlaşılmaktadır. Bu örnekler modern anlamda müzeciliğe denk gelmese de onların geçmişe ve eski eserlere yaklaşımları hakkında ipuçları sunmaktadır. Nitekim Tanzimat döneminde meydana gelen gelişmeler üzerine daha önce çoğunlukla savaşlarda ganimet olarak elde edilen silahların depolandığı Aya İrini Kilisesi'ne 1846 yılından itibaren eski eserler de getirilmeye başlanmıştır.[84] Sultan Abdülaziz (1861-1876), Avrupa'ya yaptığı geziler neticesinde gördüğü galeri ve koleksiyonlardan etkilenmiş ve müzecilik faaliyetlerinin kültürel bir sermaye olduğunu fark etmiştir.[85] Bu çerçevede 1868'de müzenin ilk kataloğu Albert Dumont tarafından yayımlanmıştır. 1869'da ise müzenin ismi Müze-i Hümayûn olarak değiştirilmiş, müze müdürlüğüne Galatasaray Sultanisi öğretmenlerinden İngiliz Edward Goold getirilmiştir. Maarif Nezareti tarafından gönderilen genelgelerle eyaletlerin önemli eski eserleri müzeye göndermeleri istenmiştir.[86]

Osmanlı Devleti'nin bir müzeye sahip olması aynı zamanda topraklarında yapılan kazılara müdahale etme, yönetme ve ortaya çıkarılan eserleri

---

[83] İlber Ortaylı, "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1599.

[84] 1846 tarihi Türkiye'de müzeciliğin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Tophane Müşiri olan Fethi Ahmet Paşa tarafından Mecma-i Âsâr-ı Atîka ismiyle kurulmuştur. Semavi Eyice; "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.1596-1597.

[85] Wendy M. K. Shaw, "Anıt Mezardan Müzeye: Eski Eserlerin Osmanlı Modernitesi İçin Dirilişi", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 427.

[86] Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", s. 1598.

koruyabilmesinin de önünü açmıştır. Buna dair Asar-ı Atika Nizamnameleri[87] 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında yayımlanarak arkeolojik kazılara ve tarihi eserlere yönelik önemli düzenlemeler getirilmiştir.[88] Osmanlı Devleti eski eserlerle ilgili görevlendirilmek üzere kalifiye eleman bulmakta zorlanmış ve yabancıları istihdam etmek durumunda kalmıştır. Bunun için çeşitli girişimlerde bulunulmuş[89] ve nihayetinde 1882'de Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur.

Osmanlı dönemi açısından Osman Hamdi Bey (1842-1910)'in Müze-i Hümayun'a 1881 yılında müdür olarak atanması Türkiye arkeolojisi ve müzeciliği alanında bir dönüm noktasıdır.[90] Osman Hamdi Bey gerek hukuki yollardan ve gerekse bürokrasideki nüfuzunu kullanarak Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında bulunan tüm eski eserlerin tek sahibi olduğunu ortaya koymuştur. Böylece Osmanlı topraklarında bulunan tüm eski eserlerin sadece Müze-i Hümayun'da toplanabileceğini belirtmesi dönemin dünya basınında da geniş yer bulmuştur.[91]

---

87 Asar-ı Atika nizamnamesi günümüzdeki Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'na denk gelmektedir.

88 Halit Çal, "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atîka Nizamnâmeleri", **Vakıflar Dergisi**, c. 26, 1997, s. 391; Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", **A.Ü Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 26, sy. 3-4, Ankara, 1969, s. 45-78.

89 1875 yılında antikite uzmanı yetiştirmek amacıyla Müze-i Hümayun Mektebi'nin kurulmasına karar verilmiş ancak çeşitli nedenlerden ötürü bu proje hayata geçirilememiştir. Bkz. İbrahim Sepetçioğlu, Turan Açık "Osmanlı Devleti'nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümâyûn Mektebi" **Akademik Bakış**, c. 6, sy. 12, 2013, ss. 157-172.

90 Osmanlı Devleti tarafından Paris'e gönderilen Osman Hamdi Bey hukuk eğitiminin yanında resim ve arkeoloji eğitimi almıştır. 1973 yılına kadar önemini koruyan 1884 Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi'ni hazırlar ve böylece yurtdışına eser kaçırılmasını hukuki açıdan engeller. İlk kazısını 1883 yılında Nemrud Dağı'nda yapar ve böylece kazı yapan ilk Türk arkeoloğu olur. Diğer kazılarının yanında özellikle Sayda (Sidon) kazısında bulup İstanbul'a getirdiği İskender Lahdi olarak adlandırılan eser son derece önemlidir. Nezih Başgelen, **Ölümünün 100. Yıldönümünde Osman Hamdi Bey: Yaptığı Kazılar-Bulduğu Eserler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 15, Burcu Kutlu Dilbaz, "Müze-i Hümayun'da İskender Lahdi", **Tarih Dergisi**, sy. 64, 2016, s. 1-26. Batı'daki sanat anlayışını ve kültürel varlıklara yaklaşımını iyi analiz eden Osman Hamdi Bey Osmanlı Devleti'nde yönetici bir aileden geldiği için bu nüfuzunu kullanarak arkeoloji ve müzecilik noktasında çok önemli adımların atmasında etkili olmuştur. Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey", **DİA** c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, ss. 468-469. 1910 yılında vefat ettikten sonra yerine kardeşi Halil Ethem Bey geçmiş ve o da müzeciliğin gelişmesinde önemli adımlar atmıştır. Semavi Eyice, "Halil Ethem Eldem", **DİA** c. 11, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 18-21.

91 Osman Hamdi Bey'in gerek bürokraside ve gerek Osmanlı dönemi arkeolojisinde etkili olmasının sebebi tümüyle anlaşılabilmiş değildir. Ancak Avrupa'da eğitim görmüş olması onu hem eski eserlerin önemi konusunda farkındalık kazanmasını sağlamış ve hem de sanatçı kişiliğini ön plana çıkarmasına da sebep olmuştur. Bu bağlamda Osman Hamdi, kurduğu ilişkiler sayesinde özellikle Fransa ve ABD'de bilim doktorluğu gibi ünvanlar alıyor, çeşitli kurumlara üye oluyor ve hem de kendi eserlerinin saygın sergilerde görücüye çıkmasını sağlıyordu. Böylelikle hem bürokratik ve hem de sanatçı kişiliğiyle bu alandaki etkisini pekiştiriyordu. Bkz. Renata Holod, Robert

Diğer yandan devletlerin gücünü ortaya koyması açısından önemli bir prestij göstergesi olan müzeler bağlamında Osman Hamdi Bey'in eski eserleri depolanmaktan kurtarıp görsel açıdan Avrupa ve Amerika'daki müzelerle yarışabilecek bir Müze-i Hümayun ortaya koyması da Batı basınına konu olmuştur.[92] Tahmin edileceği üzere Batı basını bu durumdan pek hoşnut olmamıştır. Kendilerini eski kültürlerin ve onların bıraktıkları eserlerin tek sahibi olarak görmelerinden ötürü Osmanlı'daki söz konusu gelişmeleri arkeoloji bilimi ve müzeler açısından olumsuz olarak nitelendirmişlerdir.

Osmanlı dönemi arkeoloji tarihi ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinden ve diğer kaynaklardan elde edilen bilgilerin Batı'da süregelen arkeoloji tarihi anlatılarından farklı olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle Osmanlı dönemi arkeolojisi Osman Hamdi Bey ve birkaç önemli olay üzerinden işlenmektedir. Ancak belge ve kaynaklar dikkatlice incelendiğinde ortaya alternatif bir arkeoloji tarihinin çıkması muhtemeldir. Örneğin Sultan II. Abdülhamid'in eski eserlere dair fotoğraf albümleri, vilayet salnameleri, arşiv kayıtları ve dönemin yazılı medyası eski eserlerin ve arkeolojinin Osmanlı toplumunda nasıl algılandığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.[93] Ancak sömürgeciliğin hız kazandığı bu dönemde, Batılı devletler tarafından arkeoloji bir yandan sömürgeleştirme aracı olarak kullanılırken bir yandan da devletler için bir prestij göstergesi olmuştur.

Ousterhout, "Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar", **Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi ve Sanat**, ed. Renata Holod, Robert Ousterhout, çev. Kemal Atakay, İstanbul, Pera Müzesi, 2011, s. 32.

[92] Daha sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi adını alacak olan Müze-i Hümayun'un özellikle Osman Hamdi Bey'in uğraşları sonucunda Avrupa ve Amerika'dan gelen arkeologların kazı yapmalarını izne bağlayan ve yurtdışına eser çıkarmalarını yasaklayan düzenlemeler, Batı basınında geniş yer bulmuştur. Bu durumun Avrupa ve özellikle Amerika'da meydana getirdiği rahatsızlıklar ve Batılı arkeologların Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği faaliyetler hakkında Zeynep Çelik'in disiplinlerarası bir bakışla hazırladığı çalışma önemli bir kaynaktır. Bkz. Zeynep Çelik, **Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

[93] Osmanlı belgelerinden hareketle arkeoloji okuması için bkz. Edhem Eldem, "Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869, **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 281-329. Ayrıca Osmanlı son döneminde arkeoloji algısının fotoğraf albümleri, vilayet salnameleri, arşiv kayıtları, Tarih-i umumi tarzı eserler ve dergiler üzerinden okunmasına dair bkz. Zeynep Çelik, "İmparatorluğun Mirası: Geç Osmanlı Devrinde Eski Eserlerin Algılanması", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 443-477.

2. Erken Cumhuriyet Dönemi: Yeni Bir Geçmiş Yaratma Fikri

Birinci Dünya Savaşının ardından çok ciddi toprak kayıpları yaşanmış ve Avrupalı devletlerin işgal girişimleri Anadolu'da baş göstermeye başlamıştır. Anadolu'da işgal güçlerine karşı verilen milli mücadele neticesinde yeni bir devlet kurulmuştur. Kuşkusuz önce Birinci Dünya Savaşı ve ardından Milli Mücadele döneminde, Osman Hamdi Bey'le beraber çok ciddi ilerleme kaydeden arkeoloji çalışmaları ve müzecilik faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. İşin ilginç tarafı ise Napolyon döneminden itibaren karşılaştığımız Avrupa ordularının yanlarında eskiçağ uzmanı, antropolog ve oryantalist gibi uzman kişileri götürme geleneğinin bu dönemde de sürdürülmüş olmasıdır. Osmanlı Devleti coğrafyasının savaş alanına döndüğü bu dönemde depolarda bulunan ve henüz Müze-i Hümayun'a nakledilemeyen eserler yağmalanmış, yapılan kazılar neticesinde eserler İngiltere ve Yunanistan'a kaçırılmıştır. Hatta iş öylesine ilerlemiştir ki, işgalci komutanlar tarafından İstanbul Sarayburnu'nda kazılar yapılmıştır. Neyse ki Halil Ethem Bey duruma müdahale etmiş ve kazıda bulunan eserler Müze-i Hümayun'a nakledilmiştir.[94]

Cumhuriyetin ilanıyla beraber yeni bir devlet kurulmuştur. Her ne kadar Osmanlı devleti bakiyesi üzerine kurulsa da Cumhuriyet kendi temellerini Osmanlı'dan farklı olarak ulus üzerinden bina etmiştir. Dolayısıyla yeni kurulan bir devlet ile beraber aynı zamanda bir ulus inşa etme durumu da söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda 1923 yılından itibaren devletin tüm kademelerinde bu doğrultuda adımlar atılmış ve çok çeşitli alanlarda değişikliklere gidilmiştir. Yapılan fiziksel değişikliklerin yanında zihinsel değişimin de gerekliliğine karar verilmiştir. İşte tam da bu noktada Cumhuriyet'in temel felsefesinin tezahür ettiği Türk Tarih Tezi (TTT) ortaya çıkmıştır. Ulus devlet olma yolunda tarihe çok önemli bir misyon yükleyen Atatürk 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni kurdurmuş ve bu cemiyet Türk Tarih Tezi'ni somutlaştırmıştır. Cemiyetin kurultay konuşmasında Afet İnan'ın aşağıdaki ifadeleri TTT'nin manifestosu niteliğindedir:

---

[94] Süleyman Özkan, **Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 149-153.

> “Beşeriyetin en yüksek ve ilk medeni kavmi, vatanı Altaylar ve Orta Asya olan Türkler’dir. Mezopotamya’da, İran’da milattan en aşağı 7000 sene evvel beşeriyetin ilk medeniyetini kuran ve beşeriyete ilk tarih devrini açan Sümer, Akat, Alan isimleri verilmekte olan Türklerdir.”[95]

1930’ların sonunda yayımlanan ve TTT’ni ortaya koyan bir bakış açısıyla kaleme alınmış *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli kitap, dünyanın oluşumundan Cumhuriyet Dönemi’ne kadar olan süreci işleyen bu alandaki ilk çalışmadır.[96] TTT’nin temelde iki amacının olduğu savunulabilir. Bunlardan ilki dünyaya Türklerin uygarlığın kurucu unsurlarından biri olduğunu ispatlamaktır. Diğer amaç ise yeni kurulan rejimin köklerini Osmanlı’nın bakiyesi olan din temelli bir tarih anlayışına değil, Orta Asya merkezli etnik bir anlayışa dayandırmaktadır.

Yeni kurulan devletin resmi ideolojisi haline gelen TTT, etkisini sosyal bilimlerin her alanında hissettirmiştir.[97] TTT doğrultusunda çalışmalar yapmak üzere yurtdışına gönderilen öğrenciler TTT’nden sınava tabi tutularak seçilmişlerdir. Bu doğrultuda Ekrem Akurgal, Afif Erzen ve Jale İnan gibi isimler Almanya’ya gönderilmiştir.[98] TTT’ni içselleştirmiş bu öğrenciler katı Alman pozitivizminin şekillendirdiği bir arkeoloji eğitimi alarak yurda dönmüşlerdir.[99] Böylelikle Cumhuriyet dönemi ilk arkeologlarının paradigmalarının teorik boyutunun; TTT,

---

[95] Uluğ İğdemir, **Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 68-69.

[96] Afet İnan v.d., **Türk Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930. Türk Tarih Tezi 1932 yılından itibaren tüm okul ve üniveristelerde tarih dersinin temel dayanağını oluşturmuştur. Bkz. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 278.

[97] Sözgelimi ilahiyat alanında TTT’nin temsili noktasında M. Şemsettin Günaltay (1883-1961) ilginç bir örnektir. Günaltay, eğitimini yurtdışında tamamladıktan sonra yurda dönen Osmanlı’nın son dönemlerinde Süleymaniye Medresesi’nde Dinler Tarihi ve İslam Felsefesi derslerini okutmuş, Cumhuriyet döneminde Darulfünûn İlahiyat Fakültesi’nde dersler vermiş ve buraya dekan olmuştur. Günaltay bir yandan da yaklaşık 20 yıl boyunca (1941-1961) Türk Tarih Kurumu başkanlığı yürütmüş ve tek parti döneminin son başbakanı olarak görev almıştır. Bu doğrultuda Günaltay 1938 yılında **Belleten**’de yayımlanan makalesinde Türk Tarih Tezi’nin tam bir savunucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. M. Şemseddin Günaltay, “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikadların Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi” **Belleten**, c. 2, sy. 7-8, Ankara, 1938, ss. 337-365.

[98] Nezih Başgelen, **Atatürk’ün Yurtdışına Öğrenci Gönderme Projesi ve Eskiçağ Bilimleri Alanında İlk Yetişenler**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

[99] Alman tarihselciliğinin Türk Tarih Tezi’nin şekillenmesindeki rolü için bkz. Büşra Ersanlı**, İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezi’nin Oluşumu 1929-1937**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 39-46.

Almanya’da almış oldukları katı pozitivizm ve Hitler’den Türkiye’ye kaçan bilim adamlarının bakış açısıyla oluştuğunu söylemek mümkündür.

Cumhuriyet döneminin genç arkeologları, aldıkları formasyon doğrultusunda öğrenciler yetiştirmiş, kazılar yapmış ve bu bağlamda eserler yayımlamışlardır. Türkiye Arkeolojisi üzerinde Almanya’nın oldukça önemli bir etkisi olmuştur. Zira o dönemde, eğitim görmek üzere Almanya’ya kafileler halinde öğrenciler gönderilmiştir. Ancak bu hususta, ideolojik ve faşist bir paradigmanın hüküm sürdüğü ve adeta savaş alanına dönen Almanya’nın tercih edilmesi ilginçtir. Almanya’ya ilk öğrenci kafilesi gönderildikten kısa bir süre sonra, Hitler 1933’te yönetimi ele geçirmiştir. Uyguladığı baskılar neticesinde birçok bilim insanı görevlerini bırakmanın yanında vatanlarını da terk etmek zorunda kalmıştır. Türkiye, merkezi Zürih’te bulunan ve Almanya’da Hitler’in baskısından kaçan bilim adamlarını farklı ülkelerdeki üniversitelere yerleştirmek için çalışan bir dernekle anlaşmaya varmış, birçok Alman akademisyen asistanları ve aileleriyle birlikte Türkiye’ye göç etmiştir.[100] Bu sebeple Türkiye’ye kaçan birçok Alman akademisyen üniversitelerde pek çok kürsünün açılmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Yurtdışından Türkiye’ye gelip üniversitelerde tarih, arkeoloji ve antropoloji gibi alanlarda görev almak isteyen akademisyenlerde aranan şartların başında, “Türk Tarih Tezi’ni kabul etme ve bu görüşe bağlı kalma” olarak belirmektedir.[101] Üstelik Helmuth Theodor Bossert gibi arkeologlar Türk Tarih Tezi’ni destekleyen yayınlar yapmak suretiyle, bu düşüncenin Batı’da duyulmasına imkân sağlamıştır.[102] Böylelikle Türkiye arkeolojisi üzerindeki Alman etkisi hem yurtdışına gönderilen öğrencilerle ve hem de Hitler’in baskısından kaçıp Türkiye’ye gelen arkeologlar sayesinde pekişmiştir.[103] Alman etkisinin bir sonucu olarak arkeolojide malzeme ve tasnif odaklı yaklaşımların etkisini hâlâ sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Ancak

---

[100] Ernst E. Hirsch, **Hatıralarım: Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi**, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü, 1985, s. 218.

[101] Ersoy Taşdemirci, “Atatürk’ün Önderliğinde 1933 Üniversite Reformu”, **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, S. 5, 1994, s. 147-148.

[102] Helmuth Theodor Bossert, “Tabı Sanatının Keşfi”**, İkinci Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu, 1937, s. 425.

[103] Türkiye’ye gelen Alman bilim insanlarının tamamına yakınının İkinci Dünya Savaşından sonra ülkelerine geri dönmeleri ise oldukça düşündürücüdür. Belgin Aksoy, “Semptom ve Hastalığı Birbirinden Ayırabilmek-ya da Türk Arkeolojisinin Suni Bir Sorunu Olarak-“Alman Ekolü””, **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, s. 3.

günümüzde özellikle bir kuram geliştirememe noktasında yaşanan sorunların tek kaynağı olarak Alman Ekolünün görülmesi de gerçeği görmemek anlamına gelir.

Osman Hamdi Bey'den Afet İnan'a, Osmanlı son döneminden cumhuriyete ve hatta 1970'li yıllara kadar ülkemizdeki arkeologların İstanbul, Ankara gibi şehirlerde yaşayan ve elit olarak ifade edebileceğimiz ailelere mensup kişilerden oluştuğu görülmektedir.[104] Böylece arkeolojinin bu dönem açısından belli bir sınıfa has meslek görüntüsü verdiğini söylemek mümkündür. Gerçekten de bu durum Türkiye'deki arkeoloji paradigmasını anlamak için önemli bir veridir. Özellikle 1930-1970 yılları arasındaki arkeologlar elit kesimden olmalarının yanı sıra aynı zamanda resmî söylemi öne süren muhafazakâr/statükocu bir anlayışa sahiptirler. Bu anlayışın sonucu olarak, TTT arkeologlar tarafından benimsenmiş ve bu yaklaşım doğrultusunda çalışmalar yapılmıştır.

3. 1960'lardan Günümüze: Türkiye Arkeolojisinde Kuram Problemi

İkinci Dünya Savaşından sonra tüm dünyada yaşanan değişim, 1950'li yıllarda Türkiye'de çok partili sisteme geçilmesi ile beraber, resmi ideolojide bir söylem farklılığıyla kendisini göstermiştir. Önceleri Türk Tarih Tezi'ne dayanan ve bu tezin öne sürdüğü temel görüşlere kanıt bulma rolü üstlenen sosyal bilimler, çok partili hayatla beraber "Türk İslam Sentezi" tezine doğru evrilmiştir. Ancak bu genel paradigma değişiminin belki de tek istisnası arkeoloji disiplinidir. Yeni bir ulus yaratma fikrinin dayanağı olarak beliren Türkiye arkeolojisi yeni dönemde Türk Tarih Tezi'nden vazgeçmiş ancak yeni bir teori de geliştir(e)memiştir. Adeta siyasal iktidar ile gizli bir anlaşma yoluna gitmiş ve kendi içine kapanarak devletin sorunlu olarak gördüğü Ermeni, Süryani ve Bizans gibi alanlarda çalışmama kararı

[104] Cumhuriyet döneminin ilk arkeologlarından olan Ekrem Akurgal, öğrenci seçiminde zengin/elit aile çocuklarını tercih ettiğini belirtmektedir. Ekrem Akurgal, **Bir Arkeoloğun Anıları: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Tarihinden Birkaç Yaprak**, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 1999, s. 69. Cumhuriyet Dönemi ilk arkeologların ailelerini devletteki konumu, mezun oldukları okullar ve devlet kademelerinde edindikleri önemli görevler bir arada düşünüldüğünde ortaya ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Bkz. Yücel Karadaş, Timur Demir, "Türkiye'de 1930-1970 Arası Arkeoloji Paradigmasının Bilim Sosyolojisi Açısından Bir Betimlemesi", **İnsan Bilim Dergisi**, c. 2, sy. 2, İstanbul 2013, s. 10-11. Önceleri meslek olarak elit bir kesime ait olan arkeoloji, özellikle 2007 yılından itibaren kurulan yeni üniversiteler bünyesinde açılan bölümler sayesinde artık taşrada da karşılık bulmaya başlamıştır.

almıştır.[105] Bu durum arkeolojinin sadece malzemenin tasvir ve tasnifiyle uğraşmasını gerektirmiştir. Bu yıllarda dünyada, Amerikan menşeli Süreçsel Arkeoloji tartışılırken Türkiye'de tam bir sessizlik hâkimdir. Dışarıdaki teorik tartışmaları Türkiye'ye taşımak isteyen sınırlı sayıdaki girişim başarıya ulaşamamıştır. Bu dönemde teoriye yönelik öneri ve çalışmaları ile öne çıkan birkaç genç akademisyen, mevcut siyasal kamplaşmalar içerisinde ya karşı tarafın adamı olmakla suçlanmış ya da ortaya koydukları ürünler görmezden gelinerek adeta cezalandırılmışlardır.[106]

Türkiye'ye 1960'ların başında gelen Amerikalı Arkeolog Linda ve Robert J. Braidwood çifti, özellikle prehistorya alanında Türkiyeli arkeologlar üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca çeşitli ülkelerle sürdürülen ortak kazılar ve projeler sayesinde bir etkileşimden söz edilebilir. Ancak bu etki, kuram geliştirecek veya teori tartışacak bir seviyeye ulaşmamıştır. Özellikle 1960'tan 1980'lerin sonuna kadar yaklaşık otuz yıl boyunca Türkiye arkeolojisi için kayıp bir dönem olarak nitelendirilmiştir.[107] Üç defa askeri müdahalenin yaşandığı bu dönemde Anadolu'da arkeolojik kazılar durma noktasına gelmiş ve Batı menşeli birçok araştırma kurumu, bürokratik engellerden dolayı çalışmalarını diğer bölgelere yönlendirmek zorunda kalmıştır.[108] Kuşkusuz bu engellemelerin temel nedeni, Osmanlı'nın son döneminden itibaren ülkeye giren antikacıların istihbarat teşkilatları ile olan yakın ilişkileri ve tarihi eserleri çeşitli yollarla ülkenin dışına çıkarmalarıdır. Yaşanan bu olumsuz örneklerden hareketle devlet, dışarıdan gelen arkeologlara karşı kuşku duymuştur.

Nihayet Soğuk Savaş döneminin akabinde 1990'lı yıllardan itibaren dışarıdaki gelişmeleri daha yakından takip eden arkeolog sayısında artış olduğu

---

[105] Karadaş ve Demir, "Türkiye'de 1930-1970 Arası Arkeoloji Paradigmasının Bilim Sosyolojisi Açısından Bir Betimlemesi", s. 13-14.

[106] Türkiye'de Arkeolojinin 1960'lı yıllardaki fotoğrafını açıkça ortaya koyan bu durumun sonunda her iki asistan da arkeoloji disiplinini terk etmek durumunda kalmıştır. Bkz. Ali Dinçol, "Altmışlı Yılların Sonunda Türkiye'de İki Genç asistan ve Analitik Arkeoloji" **Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, ss. 293-297.

[107] 1989'da İstanbul Üniversitesi Arkeoloji lisans bölümünden mezun olan Burçin Erdoğu'nun "Dört senelik lisans eğitimimde Yeni Arkeoloji'nin adını bile duymadım" ifadesi bu dönemi anlamak açısından çarpıcı bir ifadedir. Bkz. Burçin Erdoğu, **Arkeoloji, Teori, Politika, Denemeler**, İstanbul, Okyanus Yayıncılık, 2008, s. 27.

[108] Mehmet Özdoğan, **Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 13.

söylenebilirse de bunun henüz arzu edilen düzeyde olmadığı açıktır. 1993'ten bu yana Çatalhöyük kazılarını yöneten ve post-süreçsel arkeolojinin en önde gelen ismi Ian Hodder, post-süreçsel arkeolojiyi konu edinen kitabının Türkçe çevirisinin önsözünde; Türkiye'de söz konusu teorik tartışmaların muhtemelen pek fazla bilinmediği ve önemsenmediği için kendisiyle çok tartışılmadığını belirtmektedir.[109]

Son yıllarda özellikle genç arkeologların girişimleriyle Türkiye'de arkeolojinin eleştirel bir bakışla irdelendiği ve bunun yanında güncel teorik meselelerin tartışıldığı bilimsel toplantıların düzenlendiği ve buralardaki tartışmaların yayına dönüştürüldüğü gözlemlenmektedir. Bunlar arasında özellikle Toplumsal Arkeoloji Platformu'nun ve Teorik Arkeoloji Grubu'nun çabaları son derece dikkat çekicidir. Bu çalışmalarda genel olarak hem Türk arkeolojisinin tarihsel ve teorik eleştirisi yapılmakta ve hem de güncel teorik tartışmalara özellikle Post-Süreçsel arkeolojiye yer verilmektedir. Ancak genel olarak Türkiye'deki arkeologların teoriye yönelik ilgisizliklerinin büyük ölçüde devam ettiği söylenebilir.[110] Ayrıca son dönemde arkeolojik düşünce tarihine ve teorik tartışmalara dair çeviri ve telif çalışmalarında da artış gözlenmektedir.

Türkiye arkeolojisinin geleceği için önemli adımlar olarak nitelendirilebilecek çalışmaların sayısındaki artış teorik tartışmaları da beraberinde getirecektir. Böylelikle kültürel miras açısından önemli bir merkez olan ülkemiz, arkeolojik verilerin yorumlanması noktasında da roller üstlenebilir. Ancak bu gerek dünyadaki ve gerekse Türkiye'deki arkeolojik düşünce tarihinin eleştirel bir okumasıyla mümkün olabilir.

---

[109] Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 13.

[110] Güneş Duru, Toplumsal Arkeoloji Platformu bildirilerinin yer aldığı kitaptan, Türkiye'de çalışan bine yakın arkeoloğun katıldığı Kazı ve Araştırma Sempozyumu'nda yalnızca dört adet satıldığını belirtmektedir. Bunun yanında teori ve Türkiye arkeolojisinin geçmişine yönelik eleştirel yaklaşımlara olan ilgisizlikten yakınmaktadır. Bkz. Güneş Duru, "Disipline Edilmiş Bir Disiplin olarak Arkeoloji", **Arkeoloj: Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru İstanbul, Ege Yayınları, 2013; Teorik Arkeoloji Grubu için bkz. **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul, Ege Yayınları, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİ BİLİMİNİN KÖKEN SORUNU VE DİSİPLİNLER ARASI ÇALIŞMALAR

A. Arkeoloji Biliminin İnşasında Köken Sorunu

Aydınlanma düşüncesinin belirlediği bilimsel araştırma yöntemlerinin bir sonucu olarak 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan arkeoloji, ilk olarak Avrupa uygarlığının kökenlerini bulma rolünü üstlendi. Böylelikle Roma ve Yunan şehirlerinin ortaya çıkarılması ve devamında uygarlığın kaynağı olarak görülen Mezopotamya'da arkeolojik kazılar yapılmaya başlandı. Ancak 19. yüzyılda sömürgeciliğin hız kazanması neticesinde bu defa arkeoloji, oryantalizm ve antropoloji gibi alanlarla beraber emperyalist projelere katkı sunmaya başladı. Bu bağlamda oryantalizm ve antropoloji milletlere hükmetmeyi kolaylaştırırken arkeoloji, hükmetme eylemini meşrulaştrıma görevini üstlenmiştir. Bu durum arkeolojiyi politik bir araca dönüştürürken aynı zamanda elde ettiği destek sayesinde güçlenmesini de sağladı. Arkeoloji, bir yandan bilimsel olma iddiasını sürdürürken diğer yandan geniş bir coğrafyaya ve geçmişe hükmetme ideali sayesinde hem güç kazandı hem de çelişkiler yumağı haline geldi.

Siyasi otoriteler ile kurduğu ilişki neticesinde arkeoloji, geçmişe duyulan bir merak olmanın ötesine geçerek, çeşitli ideolojilere veri sağlayan bir araca dönüşmüştür. Ancak arkeoloji ile ideoloji arasındaki yakın ilişki bugün tartışılıyor olmasına rağmen 1980'lerden önce bu konuya dair çalışmalara pek rastlanmaz. Bu dönemden önce arkeoloji daha çok büyük keşiflerin ve kaşiflerin hikayesi olarak kendisine yer bulmuştur. Özellikle Mezopotamya bölgesinde yapılan kazıları konu edinen ve eski eserlerin Avrupa'ya götürülüş hikayesini konu edinen eserler Batı'da büyük bir ilgi görmüştür. Uzun yıllar arkeoloji ile ideoloji arasındaki ilişki görmezden gelinmiştir. Ancak Bruce Trigger'in 1980'lerde kaleme aldığı çalışma[111]

[111] Bkz. Bruce Trigger "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist", **Man**, vol. 19, no. 3, 1984, s. 355-370.

büyük bir etki uyandırmış ve bu tarihten itibaren arkeoloji ile politika, emperyalizm ve milliyetçilik gibi ideolojilerin yakın ilişkisi mercek altına alınmıştır.

1. Politik Kökenler

19. yüzyıla gelindiğinde Aydınlanma düşüncesi sadece teorik alanda değil, siyasetten ekonomiye, gündelik hayattan akademiye her alanda etkisini belirgin bir şekilde hissettirmiştir. Arkeoloji de bu etki alanında kalmış ve mevcut siyasi iktidarların amaçlarına hizmet etmek durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda arkeoloji tarihini incelediğimizde karşımıza çıkan ilk arkeologların asıl amaçlarının sadece bilimsel kazı yapmak olmadığı aşikârdır. Bunun için ilk önemli kazıları yapan arkeologların hayatını incelemek bile tek başına yeterli olacaktır. 1842 yılında, Asur topraklarında ilk kazıları başlatan ve ilk bilimsel kazıları yapma ününe sahip olan Paul Emile Botta (1802-1870) aynı zamanda Fransa'nın Irak konsolosudur. Bir diğer arkeolog Austen Henry Layard (1817- 1894) ise, önceleri İngiltere'nin İstanbul elçisi tarafından desteklenmiş ve daha sonra İstanbul elçiliği görevine getirilmiştir. Her ikisinin de kazılara İstanbul'dan veya yerel yetkililerden izinsiz başladıkları ve çalışmalarını gizli yürüttükleri bilinmektedir. Üstelik asıl amaçları bilimsel inceleme yapmak olmayıp bu eserleri kendi ülkelerine götürmektir. Dolayısıyla arkeoloji tarihinde kâşif ve kahraman olarak tanıtılan, çeşitli zorluklara göğüs gererek bilimsel çalışmalar ortaya koyan arkeologların saf bilimsel gayelerle hareket etmedikleri, kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda bilgi toplayarak bir çeşit casusluk faaliyetlerine giriştikleri ve bu hizmetleri karşılığında daha sonra çeşitli üst düzey görevlerle ödüllendirildikleri anlaşılmaktadır. Sözgelimi Kraliçe Viktorya döneminin (1837-1901) en önemli figürlerinden biri olan Henry Layard'ın arkeolog, bürokrat, casus ve oryantalist olmak gibi pek çok yönü bulunmaktadır.[112] Ancak Shawn Malley'in de haklı olarak itiraz ettiği gibi Layard üzerine yapılan çalışmalarda onun

[112] Hukuk eğitimi alan Layard, alanında bir kariyere sahip olmak amacıyla Filistin, Suriye, İran ve Afganistan üzerinden Seylan'a gitmek üzere yolculuğa çıkar. Ancak Layard İran'ın Batı'sındaki Huzistan eyaletinde yaşayan Bahtiyari aşiretinin yanında 2 yıl kalarak Müslümanların yaşadığı bölgeler hakkında önemli bilgiler ve ciddi bir tecrübe elde eder. Layard'ın bölge ile ilgili raporu İngilizlerin politikasına yön verecektir. Bkz. Shawn Malley, "Layard Girişimi: Kraliçe Viktorya Döneminde Arkeoloji ve Mezopotamya'da Gayrı Resmi Emperyalizm", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, , ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 105-107.

politikacı, arkeolog ve bürokrat aidiyetleri birbirinden ayrı tutulmakta ve aralarındaki ilişkilerin eleştirel incelemesi yapılmamaktadır.[113] Diğer bir ifadeyle Layard'ın nasıl hem bir arkeolog hem de bürokrat olduğu meselesi ile ilgilenilmemiş, onun Mezopotamya topraklarında yaşadığı tecrübeler ve *büyük keşfi* gerçekleştirirken karşılaştığı zorluklar geniş bir şekilde işlenmiştir. Layard, geziye çıktığı 1839'dan *Ninova ve Kalıntıları* kitabının yayımlandığı 1849 yılına kadar Orta Doğu'da İngiliz hükümeti açısından gayrı resmi bir statüde gezgin ajan olarak çalışmıştır. Ancak söz konusu kitabının büyük ilgi uyandırması onun Ninova'nın kâşifi olarak tanınmasına ve bürokrasi alanında da yer edinmesine ve hatta Oxford Üniversitesi tarafından kendisine fahri doktora verilmesini sağlamıştır.[114]

Burada ilginç olan husus, 19. yüzyılda Mezopotamya'nın ön plana çıkması ve kazıların buralarda yoğunlaşmasıdır. Doğu Akdeniz ve Mısır, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin beşiği olması sebebiyle Batı açısından önemi anlaşılabilir bir durumdur. Benzer şekilde Atina'ya olan ilgi Avrupa uygarlığının Hıristiyanlık öncesi kökeni ile açıklanabilir. Fakat Mezopotamya'ya olan ilgiyi sadece Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen birkaç yerin ortaya çıkarılması yaklaşımıyla açıklamak çok tatmin edici görünmemektedir. Bu doğrultuda Layard ve diğer antikacıların yazdıkları kitaplar incelendiğinde, Mezopotamya'ya ilginin temel sebeplerinden ilkinin uygarlığa köken bulma arayışı olduğu anlaşılmaktadır. Batı merkezli ve ilerlemeci tarih anlayışı burada da kendisini hissettirmektedir. Buna göre uygarlık ilk olarak Mısır ve Mezopotamya'da başlamış ve Yunanistan ile Roma'ya geçip oradan Avrupa'ya aktarılmıştır. Tümüyle yok sayılan Doğulu halkların uygarlık zinciriyle doğrudan bir ilişkileri söz konusu değildir. Onlar sadece geçmiş uygarlıkların yaşadığı toprakların mevcut sahibi durumundadırlar. Böylece Doğulu halkları yok sayan bu yaklaşım

---

[113] Malley, "Layard Girişimi", s. 119 (Notlar:1). Layard'ın hayatını konu edinen ve onun arkeolog, bürokrat gibi aidiyetlerini birbirinden ayrı tutan biyografi örneği için bkz. William N. Bruce, **Sir A. Henry Layard**, Londra: John Murray, 1903. Mezopotamya ve Mısır'da ilk kazıları gerçekleştiren antikacıların çalışmalarını büyük bir keşif olarak aktaran bu eserlerin en popüler olanlarından biri C. W. Ceram'a aittir. Burada ilk arkeologlar birer bilgin, gözüpek kahraman ve kâşif olarak takdim edilmektedir. Bkz. C. W. Ceram, **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler: Arkeolojinin Romanı**, çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2015.

[114] Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, s.9; Shawn Malley, "Layard Girişimi", s. 111.

sayesinde uygarlığın "doğrusal tarih"i ortaya konmuştur.[115] Sadece teknoloji noktasında değil, düşünce ve felsefe alanında da Batı'nın kurucu unsur olduğu tezi öne sürülmektedir. Ancak felsefenin ilk defa antik Yunan'da değil Hindistan'da ortaya çıktığını belirten çalışmalara da rastlamak mümkündür. Hatta Hindistan'ın, kendisinden önceki toplumların adeta bir orkestra çalışması gibi ortaya koydukları kültürel miras üzerinden falsefeyi inşa ettikleri öne sürülmüştür.[116]

Viktorya döneminde Batı uygarlığına romantik bir bakış açısıyla uzak geçmişten bir köken bulmanın heyecanı, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'da Mezopotamya uygarlıklarının keşfinin oldukça popüler bir hal almasını sağlamıştır. Gerek Layard gibi maceraperest antikacıların kahramanlıklarını konu alan kitaplar ve gerekse düzenlenen sergiler, Asur ve Babil gibi Mezopotamya uygarlıklarını işleyen ressamların eserleri, şiirler, opera ve tiyatrolar buna örnek olarak gösterilebilir. Avrupalı devletler arasında bir yarışa dönüşen bu popülerliğin sebebi romantik ilgiyle, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin geçmişinin ve Batı uygarlığının temellerinin keşfi ile bağlantılıdır.

Peki gerçekte böyle bir keşiften söz edilebilir miydi? Mezopotamya'da toprağın altında bulunan geçmiş, üzerinde yaşayan insanların bihaber oldukları yerler miydi? İnsanlar Ninova ve Babil isimlerini ilk defa arkeolojik kazı yapanlardan mı duydular? Bu soruların cevaplarını bulmak için eğer sadece *Batılı kâşiflerin* eserlerine bakarsanız tüm bu sorulara "evet" cevabı vermeniz mümkündür. Ancak gerçek, anlatılan hikâyeden oldukça farklıdır. Mezopotamya'nın keşfinin, klasik anlatının ötesinde eleştirel bir okumayla ele alınması gerektiğini belirten Zainab Bahrani haklı olarak, hikâyenin tersten okunması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü özellikle 19. yüzyılda hız kazanan arkeoloji seferberliğinin sadece bilimsel gayelere dayanmadığı aşikârdır. Arkeolojik kazıların, içerisinde istihbarat, emperyalist projelere bilgi temin etmeyi ve oryantalizme veri sağlamayı da barındırdığı bilinmektedir. Ancak ilginç bir şekilde arkeoloji tarihi anlatılarında bunlara yer verilmemektedir. Bunun yerine kazı yapanlar tarafından tek taraflı anlatımlar

---

[115] Zainab Bahrani, "Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikayesi", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 128.

[116] Walter Ruben, **Felsefenin Başlangıcı**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları,1947, s. 28.

şeklinde kaleme alınan raporlar ve eserler referans alınmıştır. Oysa bunların saf doğrular olmadığı, söylem analizi sayesinde rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Çünkü buradaki iktidar ilişkileri ile üretilen söylem arasında sanılanın ötesinde oldukça güçlü bağlantılar bulunmaktadır.

Avrupa uygarlığının kendi geçmişini ve temellerini aradığı yerlerin Osmanlı toprağı olması sadece bir rastlantı ile açıklanabilecek bir durum değildir. Aynı şekilde bu kazıların yapıldığı toprakların çok önemli bir kısmının kısa süre sonra Avrupalı devletler tarafından sömürgeleştirilmesi de bir rastlantı sonucu olmasa gerek. Ayrıca *Mezopotamya'nın keşfi*nin hikâyesi yazılırken yerel kaynaklara ve Osmanlı arşivlerine başvurulmaması oldukça dikkat çekicidir. Arşiv belgelerinin görmezden gelinerek veya yok sayılarak sadece Avrupalı gezgin ve maceraperest antikacıların anılarından ve otobiyografilerinden hareketle Mezopotamya'nın keşif tarihini yazmak bilimsellikten oldukça uzak bir tavır olarak belirmektedir. Bahrani'nin tabiriyle burada hafızanın seçiciliğinden bahsetmek mümkündür. Batı kendi muhayyilesine uygun olan kaynaklara başvurarak bir hikâye/tarih kurgulamaktadır. Diğer kaynaklara başvurmak ise oldukça risklidir. Çünkü yerel kaynaklara başvurulduğunda, arşiv belgeleri incelediğinde veya Batılı antikacıların eserleri söylem analizine tabi tutulduğunda çok farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu tabloda eserleri yurtdışına kaçırmak için yapılan pazarlıklara, bölge halkına yönelik siyasi analizlere, bürokratik entrikalara ve neredeyse her satırda kendisini hissettiren oryantalist yaklaşıma tanık olunmaktadır. Maceraperest olarak tasvir edilebilecek olan arkeologların politik hayatta aktif bir şekilde yer almaları da bu noktada şaşırtıcıdır. Botta'nın konsolosluk, Layard'ın elçilik görevleri ve siyasetteki aktif rolleri ve dahası arkeolojik faaliyetlere destek veren Londra merkezli Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) yöneticilerinin konumları buna örnek gösterilebilir.[117]

Yukarıda da ifade edildiği gibi ilk antikacıların iddiasına ve halihazırdaki Mezopotamya'nın keşif hikayesine göre, burayı ilk defa keşfedenler bu topraklara 19. yüzyılda gelen Batılılardı. Onlar kendilerini, söz konusu toprakları bilimsel yolla ilk araştıran arkeologlar olarak ilan ediyorlardı. Oysa Ninova (Arapça نينوى) ismine

---

[117] Zainab Bahrani, "Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikayesi", s. 126-135.

10. yüzyıldan önce de Müslüman coğrafyacı ve tarihçiler tarafından kaleme alınan eserlerde rastlanmaktadır. Vakıdî (ö. 823),[118] Belâzurî (ö. 892),[119] İbn Kuteybe (ö. 889)[120] ve başkaları Babil'in ve Ninova'nın yerini tam olarak tarif etmişlerdir. Aslında o dönemde bile bu antik başkentler halk arasında biliniyordu. Dolayısıyla burayı yeniden keşfetme iddiasında olanların bu yerleri yerli halka sormaları yeterliydi.

a. Oryantalizm ve Sömürgecilik

19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Mezopotamya bölgesinde gerçekleştirilen kazılar, Avrupa'da büyük bir heyecana sebep olmuştur. Buradaki kazılar, keşfi gerçekleştiren devletler ve şahıslara önemli imtiyazlar kazandırmıştır. Maceraperest antikacılar, kimi önemli siyasi görevler elde ederken devletler ise kurdukları müzeler ile önemli bir prestij elde etmiştir. Ancak arkeolojinin etki alanı sadece bununla sınırlı kalmamış bir yandan oryantalizm ve sömürgeciliğe bilgi temin ederken diğer yandan milliyetçilik ve köken arayışlarına veri sunmuştur.

Arkeoloji ile ideoloji arasındaki ilişkinin önemli parametrelerinden biri kuşkusuz sömürgeciliktir. Dünyanın farklı coğrafyalarında Batılı arkeologların özellikle 19. yüzyılda çeşitli kazılar yürüttükleri bilinmektedir. Ancak burada daha çok konumuz açısından önem teşkil eden Mezopotamya bölgesindeki kazılar üzerinde durulacaktır. 1800'lü yıllarda Osmanlı toprağı olan Irak bölgesinde, arkeolojik kazılarda bir yoğunluk söz konusudur. Burada özellikle Musul çevresinde bulunan ve Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Ninova bölgesinin kazılması sonucu ortaya çıkarılan eserler burasının Batı açısından popüler olmasını sağlamıştır. Ancak bütün bunlardan önce bölgenin isimlendirilmesinin bile başlı başına bir sömürgeleştirme aracı olduğunu belirtmek gerekir. Bugün için her ne kadar geçerli bir kullanım olsa da önceleri Fırat ve Dicle arasındaki bölge; Irak ve el-Cezire şeklinde isimlendirilmekteyken, daha sonraları burasının Mezopotamya olarak

---

[118] Muhammed b. Ömer Vakıdî, **Fütühu'ş-Şam**, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, c. 2, s. 120.

[119] Ebu'l-Abbâs, Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzûrî, **Fütûhu'l-Büldân**, Beyrut, Daru'l-Mektebetü'l-Hilal, 1988, s. 323.

[120] Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, **el-Maarif**, Kahire, Hey'tü'l-Mısriyye el-Amme Li'l-Kitab, 1992, s. 46.

adlandırılması aslında bir anlamda sömürgeleştirmenin ilk aşamasıdır. "İki nehir arasında kalan yer" anlamında Grekçe kelimelerden mürekkep olan Mezopotamya tabiri bir anlamda bu toprakların geçmişi ve geleceği üzerinde hak iddia etmenin ilk adımı olarak belirmektedir.[121]

Kendilerini antik dönem kültürlerinin sahipleri olarak gören sömürgeci devletler bu doğrultuda yaptıkları kazılar neticesinde elde ettikleri sanat eserlerini ve arkeolojik kalıntıları çeşitli yollarla ülkelerine götürmede hiçbir beis görmemişlerdir. Nitekim ilk antikacıların yazdıkları eserler incelendiğinde onların kendilerini hem toprağın altında olanın ve hem de toprağın üstündekilerinin sahibi olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kazı yaptıkları yerleri bir süre sonra işgal etmeleri de bu bakımdan şaşırtıcı değildir. Layard'ın İngiltere'ye göndermiş olduğu raporlar arkeolojik olmanın çok ötesinde emperyalist bir bakış açısının izlerini taşımaktadır.[122] Söz gelimi Layard, İran'ın batısında bulunan Huzistan eyaletinde iki yıl kalarak bölgede yaşayan kabile ve milletler hakkında önemli deneyimler elde etmiştir. Layard'ın bu deneyimleri, Ninova kazılarından sonra kaleme aldığı eserinde de kendisini hissettirmektedir. Layard, *Ninova Kalıntıları* adını verdiği eserinde adeta bir antropolog ve toplumbilimci gibi bölgede yaşayan Arap, Kürt, Türk, Keldani ve Yezidiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Layard'ın böylesine ayrıntılı, çok yönlü tasvir ve analizlerini sadece onun arkeolog kimliğiyle açıklamak mümkün değildir. Gerçekleştirdiği kazıları tehlikeli bir ava benzeten Layard bunun için çok sayıda etkili silah temin ettiğini belirtmektedir.[123] Ayrıca Layard, eserinde daha da ileri giderek, örneğin Musul kadısını ve şehrin ileri gelenlerini açgözlü, kıskanç olmakla ve yerli halkı önyargılı olmakla itham etmektedir.[124] İngiliz jeolog

---

[121] Başlangıçta Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki coğrafyayı ifade etmek üzere kullanılan Mezopotamya tabirine Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası**, çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, s. 11'de rastlamaktayız. Batı merkezli düşüncenin ötekini tanımlarken icad ettiği terim sadece Mezopotamya kavramı ile sınırlı değildir. Aynı şekilde Yakın Doğu ve Orta Doğu kavramları da belli bir konumu merkeze alarak üretilen sorunlu kavramlardır. Ancak problemli olmalarına rağmen günümüzde oldukça yaygın kullanılmakta ve yerlerine önerilen kavramlar genellikle tercih edilmemektedir.

[122] Aslında bu bakış açısının izine, sömürge dönemi sonrasında ve hatta yakın tarihte de rastlamaktayız. 2003'te Irak'ı işgali esnasında ABD'nin arkeolojik sit alanlarına yönelik politikaları için bkz. Malley, "Layard Girişimi", s. 117-118.

[123] Austen Henry Layard, **Ninova ve Kalıntıları**, çev. Zafer Avşar, İstanbul: Avesta Yayınları, 2000, s. 32.

[124] Austen Henry Layard, **Ninova ve Kalıntıları**, s. 39.

William K. Loftus ise 1857 yılında yazdığı eserinde yerel halkı tasviri oldukça ilginçtir. Normal insan boyutlarından farklı olduğunu düşündüğü ve hayvanlara benzettiği bir kabileyi tasvir ederken; onların yüksek omuzlara, uzun bacaklara, buruşuk yüzlere ve muhtemelen uzun kuyruklara sahip olabileceklerini aktarmaktadır.[125] Benzer şekilde oryantalist edebiyatın önemli eserlerinden olan *Voyage en Egypte et en Syrie'*de Constantin-François Volney (1757-1820), yerel halkın cehaletinden yakınmaktadır.[126] Ernest Renan (1823-1892) ise, sürdürdüğü kazılar esnasında eğer yerli halk düşmanca davranmışsa onları "kafa yapısı bozuk Suriyeliler" ve "cahil Müslümanlar" olarak nitelemekten geri durmamıştır.[127] Troya kazılarını gerçekleştiren Alman Heinrich Schliemann (1822-1890) ise, Yunan topraklarında yaşayan insanları misafirperver, sıcak kanlı, samimi ve şiire meraklı kişiler olarak tarif ederken, deniz kıyısının hemen karşısındaki Müslüman ahaliyi fırsatçı, paragöz ve pis olarak nitelendirmektedir.[128]

Burada ilgi çekici bir örnek de Layard'ın yardımcısı olan Hormuzd Rassam (1826-1910)'a aittir. Musul doğumlu bir Süryani olan Rassam, Hıristiyan olmasına karşın hiçbir zaman bir Avrupalı olarak görülmemiş ve hatta meslektaşları tarafından hafriyat işçisi muamelesi görmüştür. Bu sebepten ötürü kitabını İngiltere'de bastıramamış ve ABD'de yayımlamak zorunda kalmıştır. Onun eserlerindeki yerel halk tasviri diğer Avrupalı antikacılardan ciddi farklılıklar göstermekte ve genellikle olumlu yönde bir seyir izlemektedir.[129]

Sömürgeleştirme çalışmalarının hız kazandığı 19. yüzyılda Mezopotamya, siyasi ve ekonomik açıdan İngiltere için oldukça önemli bir mekândı. Toprağın

---

125 William Kennett Loftus, **Travels and Researches in Chaldea and Susiana**, New York, Robert Carter and Brothers, 1857, s. 359.

126 1787'de yayımlanan bu eser, Napolyon'un Mısır seferinde izlediği stratejide temel dayanak olmuştur. Volney'in eserinin etkisi için bkz. Edward Said, **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s. 90; Ussama Makdisi, "Baalbek'in Yeniden Keşfi: 19. Yüzyılda Bir İmparatorluk Metaforu", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 262.

127 Henry Laurens, "Ernest Renan'ın Fenike'ye Yolculuğu", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 225.

128 Heinrich Schliemann, **Kahramanlar Çağının İzinde: Heinrich Schliemann ve Troya Kazıları**, Derleyen ve Çeviren Hulki Demirel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 92, 116, 120 ve 129.

129 Bahrani, "Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikayesi", s. 136-137.

altındakilere sahip olmak beraberinde uzak geçmişin sahibi olmayı da sağlıyordu. Bu durum ulusal üstünlüğün göstergesi ve dolayısıyla ciddi bir prestij kaynağı idi. Bütün bunlar son raddede bu topraklara sahip olmanın ve sömürmenin yollarını açıyordu. Batı dışı tüm devletleri potansiyel birer sömürge olarak ele alan Avrupa devletleri, meydana getirdikleri haritalarda sömürgeleştirdikleri devletleri imparatorluk renklerine boyamışlardır. Örneğin İngiliz kolonileri pembe ve kırmızıya, Fransızların sömürgeleri mor ve maviye, Hollanda'nınkiler sarı-kahverengiye boyanmıştır. Böylelikle sömürge toprakları adeta istendiğinde çıkarılabilen parçalardan oluşan bir yapboza dönüştürülmüştür. Bu haritaların dergi, poster ve ders kitapları gibi materyallerde yaygınlık kazanmasıyla güçlü bir algı oluşturulmuştur.[130] Artık sömürge olmak Uzak Doğu'dan Yakın Doğu'ya ve Afrika'dan Sibirya'ya kabul edilebilir bir hal almıştır.

Batı muhayyilesi bir anlamda bugünkü siyasetine ve düşüncesine geçmişten de örnekler bulma çabası içerisindedir. 19. yüzyılda fiilen gerçekleştirdiği kolonileştirme faaliyetlerinin kökenini, Neolitik dönem Mezopotamya'sında bulmuştur. Mezopotamya merkezli uygarlığın, kendisine Yunan ve Yahudi geleneği üzerinden geldiğini iddia etmiş ve böylece diğer kültürlerin medeniyete bir katkılarının olmadığını öne sürmüştür. Batı düşüncesi, despotizmin öteden beri bu topraklarda hâkim olduğunu öne sürmektedir. Bu duruma göre, Iraklılar önce Osmanlı despotizmine ve yakın geçmişte ise Saddam Hüseyin'in baskılarına maruz kalmıştır. Bu durumdan kurtulmanın ve bu sayede kültürel mirasa sahip çıkmanın yegâne yolu ise kurtarıcı Batı mitidir.[131]

Toprağın üstündekilerine demokrasi ve özgürlük vadeden Batılı devletler, aynı zamanda kendilerini toprağın altında bulunan uzak geçmişin sahibi olarak görmüşlerdir. Uygarlığın Mezopotamya'da ortaya çıktığını, Mısır ve Yunan gelenekleri üzerinden Avrupa'ya ulaştığını öne süren bu anlayışa göre, Doğulu toplumlar öteden beri despottur. Halkı bu despotizmden kurtarmak ise, uygar toplumlar için bir vazifedir. Böylelikle sömürgeleştirme faaliyetleri için gerekli

---

[130] Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 2009, s. 194.

[131] Zainab Bahrani, "Conjuring Mesopotamia: Imaginative Geography and a World Past", **Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterrenaen and Middle East**, ed. Lynn Meskell, New York, Routledge, 2002, s. 166 ve 171.

zemin inşa edilmiştir. Geçmişte kendisini Mezopotamya'da bulunan kültürel mirasın sahibi olarak gören bu yaklaşım, temelde bu anlayışını sürdürmektedir. Ancak imparatorluktan ulus devlete geçişle beraber, arkeoloji Batı uygarlığının izini sürmek yerine milletlerin kökenini aramaya yönelmiştir.

b. Milliyetçilik

Modern bir bilim olarak arkeolojinin ortaya çıkışını sağlayan etmenlerin başında milliyetçilik gelmektedir. Çünkü arkeolojinin ortaya çıktığı 19. yüzyıl, aynı zamanda milliyetçiliğin siyasal bir ideoloji olarak etkin olduğu bir döneme işaret etmektedir.[132] Arkeoloji üzerindeki etkisinden söz etmeden önce kısaca milliyetçiliği/ulusçuluğu tanımlamak yerinde olacaktır. İcat edilmiş bir gelenek olarak ifade edilen milliyetçilik düşüncesi, kendisini en uzak geçmişe dayandırır ve tasarlanmış olduğuna dair fikri reddeder.[133] Oysa gerçekte ulus hayal edilmiş ve dolayısıyla kurgulanmış bir siyasal topluluktur.[134] Söz konusu edilen topluluk; aidiyet hissedebileceği ortak bir mekâna diğer bir ifadeyle vatana, yani sınırları belirlenmiş, kutsallık atfedilen ve biricik olan bir toprak parçasına, ortak amaç ve kurumlara ihtiyaç duyar.[135]

Arkeoloji, Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle ilk olarak köken arayışına yönelmiştir. Balangıçta Avrupa medeniyetinin kökenlerini bulma amacıyla başlayan bu eğilim sanayi devrimiyle beraber ulus-devlet anlayışını merkeze alan bir milliyetçiliğe dönüşmüştür. Gerçekte Avrupalı milletlerin diğer insanlardan daha üstün olduklarına dair yaklaşım, 12. yüzyıla kadar geriye götürülebilse de bu konu daha çok modern dönemde tartışılmıştır. Nitekim Fransız Kalvinist Isaac de La Peyrère (1596–1676) Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Adem'in sadece Yahudilerin atası olduğunu, Tanrı'nın diğer insan gruplarının atalarını daha önce ve farklı

---

[132] Ernest Gellner, özellikle Fransız devrimi ve Sanayi devrimi sonrasında yaşanan siyasal ve sosyal değişimler neticesinde güç kazanan ulusçuluğun evrimini "Köyistan" senaryosu üzerinden oldukça açıklayıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bkz. Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, Hil Yayınları, 2008, s. 141.

[133] Eric Hobsbawn, "Giriş: Gelenekleri cat etmek", **Geleneğin İcadı**, ed. Eric Hobsbawn, Terence Ranger, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005, s. 17.

[134] Anderson, **Hayali Cemaatler**, s. 20.

[135] Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 24-27.

kıtalarda yarattığını öne sürdü. Bu, insanların müstakil ırkların ötesinde farklı türlerden oluştuğu anlamına gelmekteydi. Kilise karşı çıkmasına rağmen, çoklu köken (poligenist) yaklaşımları sonraki yıllarda da tartışılmaya devam etti. Bu tartışmalar ırkçılığın yükselişte olduğu dönemlerde, kültürel ve teknolojik olarak üstün olanların aynı zamanda biyolojik olarak da üstün olduğu düşüncesine evrildi. Avrupa ırkının üstünlüğü Darwin ve John Lubbock'un biyolojik evrim ile kültürel evrim arasında kurduğu ilişki ile daha da pekiştirildi.[136]

Bu gelişmelerin yanında işi daha da ileri götürüp, Avrupa uygarlığının kökenini Atlantis ve Mu gibi kayıp/hayali kıtalarda arayanlar da oldu. Çünkü arkeolojinin veremediği mükemmel uygarlık prototipini Atlantis veriyordu ve bu sayede altın çağa ve kayıp cennete duyulan özlem tatmin ediliyordu.[137] Atlantis ve Mu spekülatif planda önemini korusa da uygarlığın kökeni 20. yüzyıldan itibaren Mısır ve Mezopotamya üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

Köken arayışı içerisinde olan Avrupa, eski eserlere adeta hücum ederek, kendi kökenini Yunan ve Roma'ya dayandırmak istiyordu. Çünkü Yunan kültürü, hümanizmin etkisiyle Avrupa için siyasi, ahlaki ve estetik açıdan bir model olarak kabul ediliyordu. Bunun için Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Yunan topraklarında da kazılar yapılmış ve bu eserler Avrupa'ya kaçırılmıştır. Kendini antik geçmişin ve Yunan kültürünün tek varisi olarak gören Avrupa, diğer milletleri alaya almıştır. Zaman zaman eski eserlerin kaçırılmasına tepki gösteren Yunan halkını ve Osmanlı tebaasını Avrupalıların gözünde küçük düşürmekten de geri durmamıştır. Bu bağlamda basın ve tiyatro gibi araçlarla barbar Osmanlılar ve dejenere Yunanlılar temasını sıkça işlemişlerdir.[138]

Doğu'ya ve antik dönemin kalıntılarına hâkim olmak isteyen Avrupalı devletler, bunu sadece askeri güçle gerçekleşemeyeceğinin farkındaydılar. Bu sebeple Avrupa'da Napolyon ile birlikte Doğuya yapılan askeri seferlerde bilim

---

[136] Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 161-167.

[137] René Treuil, **Atlantis Efsanesi**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 47.

[138] George Tolias, "Saygısız Bir Sanat Sevgisi: Yunan Antik Eserlerinin Yağmalanması, 1780-1820", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 72.

heyetlerinin ordu ile birlikte seferlere katılması adeta bir gelenek halini aldı. Fransa, Mısır (1798-1801) ve Mora (1828-1833) seferlerinde bilim heyetlerini de ordu ile beraber götürdü. Böylece Fransa büyük ölçüde icat edilen Yunan medeniyetinin kızı ilan edildi.[139] Benzer şekilde İngiltere kendisini Avrupa uygarlığının temsilcisi olarak görürken, İtalya ise kendisini Roma İmparatorluğunun mirasçısı olarak görüyordu. Fakat Mezopotamya uygarlıklarının keşfi ile beraber Avrupalı devletler Batı uygarlığının temelini Sümer, Asur ve Babil ile ilişkilendirmeye başladılar. Antik dönemde Mezopotamya ile Avrupa arasındaki ilişkiyi ise, tıpkı yaşadıkları çağdaki mevcut durum ile açıklama yoluna gittiler. Nasıl ki kendileri diğer toplumları sömürgeleştirme yoluyla uygarlaştırıyorsa, Mezopotamya toplumları da aynı yolla diğer toplumları uygarlaştırmıştır. Aradaki tek fark ise bu sefer Mezopotamya topluluklarının Avrupa'yı kolonize ederek medeniyeti oralara ulaştırmalarıdır.

Oscar Montelius Avrupa'nın tarihöncesi gelişimini, Yakındoğu kökenli yayılmacı bir yolla açıklama yoluna gitmiş ve Childe gibi önemli arkeologlar ve kimi filologlar bu görüşü delillendirmeye çalışmışlardır. Yayılmacı kuram (difüzyon) olarak ifade edilen ve 1960'lı yıllara kadar etkisini sürdüren bu görüş, Ari/Aryan ırkının üstünlüğünü öne sürmektedir.[140] Sözgelimi Childe sadece günümüzde değil geçmişte de Avrupalıların ve özellikle İngilizlerin diğer komşularına oranla yeniliğe daha açık ve yaratıcı olduğunu,[141] Batılıların körü körüne taklitçi olmadıklarını ve Doğu'nun sunduğu armağanları kendi özgün çizgilerine uyarladıklarını iddia etti.[142]

[139] Sophie Basch, "Arkeologların Yunanistan ve Anadolu Seyahatleri: 19. Yüzyıl Fransa'sında Arkeolojik Kalıntıların Doğru Kullanımı Üzerine", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, s. 157.

[140] 20. Yüzyılda popülerlik kazanan Ari ırkçılığı ve bu görüşü ön plana çıkaran düşünürlerin diğer ırkları tanımlama biçimleri için bkz. Martin Bernal, **Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985**, çev. Özcan Buze, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s. 484. Avrupalı milletleri üstün görme düşüncesi beraberinde diğer ırkları uygarlığa erişme kabiliyeti olmayan ilkel toplumlar olarak görme fikrini desteklemiş ve bu durum Avrupa/Batı miti inşasına katkı sağlamıştır. Bkz. Georges Corm, **Avrupa ve Batı Miti: Bir Tarihin İnşası**, çev. Melike Işık Durmaz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 80.

[141] Gordon Childe, **The Aryans: A Study of Indo-European Origins**, London, Kegan Paul, 1926. Childe, daha sonra bu eserinde öne sürdüğü görüşlerden vazgeçmiştir.

[142] Mehmet Özdoğan, "Arkeolojide Yeni Bir Dönemi Başlatan İsim Braidwood'lar", Robert J. Braidwood, **Tarihöncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. XI.

Bir bütün olarak Avrupa uygarlığının kökenini aramanın yanında önce Avrupa ve devamında diğer topluluklar ulus olarak kökenlerini uzak geçmişe dayandırma yoluna gittiler. Böylece uygarlığın başlatıcısı olduklarını iddia etmeye ve bu iddialarını özellikle arkeoloji, antropoloji ve filoloji üzerinden ispat etmeye kalkıştılar. Bu süreçte yükselen milliyetçi politikalarla beraber Arkeoloji, ulus temelli devletleri meşrulaştırırken, kendisi de kurumsallaştı.[143] İngiltere, Danimarka ve Rusya gibi ülkelerde bu tür çalışmalar yapılmasına karşın[144] Almanya'da Nazi döneminden itibaren arkeoloji ile ulusçuluğun ve hatta ırkçılığın birlikteliğinin zirve yaptığını söyleyebiliriz.[145] Gustaf Kossinna (1858-1931) ve arkadaşlarının Germen toplumunu ön plana çıkardığı çalışmaları ve özellikle bu topluluklara ait olduklarını iddia ettikleri arkeolojik buluntuları gösteren haritaları, Nazi yönetimi tarafından yayılmacı ve faşist politikalar için etkili bir şekilde kullanmıştır. Buna göre Naziler, nerede Germen kültürüne ait arkeolojik kalıntı bulurlarsa orayı Alman toprağı olarak kabul etmişler ve böylece orayı ele geçirmek için bilimsel alt yapıyı oluşturmuşlardır.[146] Kuşkusuz arkeolojinin milliyetçiliğin hizmetinde bir araç olarak kullanılması sadece Almanya'da, Avrupa'da ve İsrail'de görülen bir durum değildir. Ancak Nazi Almanya'sı bunun en sistemli ve saldırgan tecrübelerinden biri olarak görülmektedir. Ayrıca Alman arkeolojisinin Türkiye arkeolojisi üzerindeki etkisi bakımından da bu seçim oldukça önemlidir.

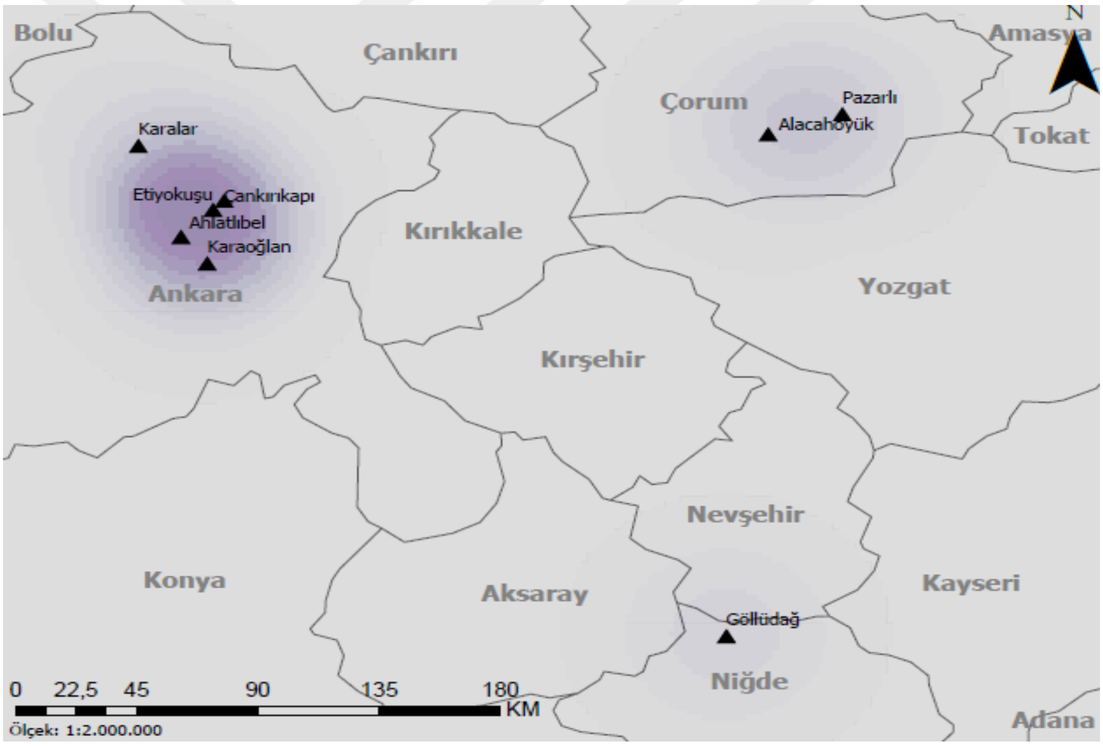
[143] Murat Ergin, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesinde Yunan, Roma ve Bizans Dönemlerinin Algılanması ve Arkeoloji", **Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açıları: Klasik ve Bizans Dönemleri**, ed. Scott Redford, Nina Ergin, çev. İnci Türkoğlu, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 24.

[144] Avrupa'da milliyetçi kaygılarla yapılan arkeolojik çalışmalar için bkz. Margarita Diaz-Andreu, **A World History of Nineteenth Century Archaeology: Nationalism, Colonaialism, and the Past,** New York, Oxford University Press, 2008, s. 317.

[145] Bazı Avrupalı devletlerin bu durumda bir ikilem yaşadıkları da söylenebilir. Hitler tıpkı Mussolini gibi Roma ve Yunan hayranı olduğu için, Germenlerin tarihini araştırmanın kendilerini gülünç duruma sokacağını düşünmekteydi. Çünkü Hitler, Romalılar devasa binalar yaparken Germenlerin çamurdan kulübelerde oturduklarını ve taş aletler kullandıklarını söylemekte ve bu durumun Almanları, İtalyanlar karşısında küçük duruma düşüreceğini dolayısıyla bu projeden vazgeçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bkz. Bettina Arnold, "The Past As Propaganda", **Archaeology**, V. 45, No: 4, 1992, s. 36.

[146] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 228; Stefan Arvidsson, **Aryan Idols: Indo-European Mythology As Ideology And Science**, trans. Sonia Wichmann, Chicago, The University of Chicago Press, 2006, s. 143.

Türkiye'de arkeoloji ile ideoloji ve özellikle ulusçuluk arasındaki ilişki yeterince tartışılmış bir mesele değildir.[147] Ulus temelli kurulan Türkiye devleti, diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi arkeolojiyi ideolojik bir araç olarak kullanmıştır. Bunun için Türkiye'de 1923-1945 yılları arasında yapılan kazılara bakmak yeterlidir. Mustafa Kemal'in direktifleri doğrultusunda başlayan ilk dönem arkeolojik kazılar, özellikle üç bölgede yoğunlaşmıştır. Bu bölgelerden ilki kazıların yoğun bir şekilde devam ettiği Orta Anadolu bölgesidir. Ahlatlıbel, Karalar, Pazarlı, Etiyokuşu ve Alacahöyük gibi kazıların yapıldığı bu bölgenin, başkent Ankara'ya yakınlığı ve buluntuların Hitit uygarlığına ait olması oldukça dikkat çekicidir (Harita 1).

Harita 1: 1930-1940 yıllarında yapılan arkeolojik kazıları gösteren yoğunluk haritası

Bu sayede ulus temelli kurulan yeni devlet, hem Ankara'ya antik bir zemin kazandırmakta ve hem de Hitit ile Türkler arasında çeşitli ilişkiler kurarak Türk

[147] Konuyla ilgili ilk çalışmalar Mehmet Özdoğan'a aittir. Ancak Özdoğan, çalışmalarında arkeoloji ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi sadece betimlemekle yetinir. Bu konuda eleştirel bir analizden uzak duran Özdoğan, aksine arkeolojinin ideolojik bir aygıt olarak kullanılmasını bir zorunluluk olarak nitelendirir. Bkz. Mehmet Özdoğan, "Ideology and Archaeology in Turkey", **Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterrenaen and Middle East**, ed. Lynn Meskell, New York, Routledge, 2002, s. 116.

ırkının üstünlüğünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Diğer iki bölge ise Trakya ve Hatay bölgesidir. Bulgaristan'ın Trakya topraklarında hak iddiası ve Hatay'ın özel statüsü gibi dönemin siyasi şartları göz önünde bulundurulduğunda, yapılan kazılarla söz konusu yerlerin Türk toprağı olduğunun ispat edilmesinin amaçlandığı söylenebilir.[148]

Osmanlı bakiyesinin reddine dayalı olarak yükselen yeni ulus inşa sürecinde çeşitli mitlere, sembollere ve ikonografilere ihtiyaç hissedilmiş ve bunlar Hititlere ait kalıntılarla giderilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün emriyle tüm önemli kurumların İstanbul yerine Ankara'da kurulması istenmiştir. Yeni kurulan devletin başkentindeki resmi kurumların kullandığı semboller dikkat çekicidir. Sözgelimi Ankara Üniversitesi'nin ambleminin Alacahöyük'te bulunan Hitit *Güneş Kursu*dur. Keza bünyesindeki Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin ve uzun yıllar başkent Ankara'nın ambleminin de aynı *Güneş Kursu* olduğunu belirtmek gerekir.[149] Ayrıca Cumhuriyet'in en önemli ilk iki bankasına Eti ve Sümer isimlerinin verilmesi de bu anlamda dikkat çekicidir.

Hititler, uygarlığın taşıyıcısı olarak görülmüş ve insan haklarına saygılı olan bir devlet ve toplum olarak takdim edilerek diğer Doğulu toplumlardan farklı olduğu iddia edilmiştir.[150] Hititlerin çok tanrılı dinleri ile halkın dini olan İslam ve uygar Batı'nın dini olan Hıristiyanlık arasında çeşitli benzerlikler kurmaktan da geri durulmamıştır. 1934 yılında kaleme alınan bir çalışmada önce Hititler'in politeist yapısından söz edilmekte ve devamında Tanrıça Arinna'ya yazılan bir ilahinin tercümesi verilmektedir:

---

[148] Ekrem Akurgal, Anadolu'yu işgal etmek isteyen güçlere karşı Atatürk'ün arkeoloji sayesinde onlara kendi silahlarıyla karşılık verdiğini ifade etmektedir. Ekrem Akurgal, "Tarih İlmi ve Atatürk", **Belleten**, c. 20, sy. 80, 1956, s. 583; Ayşe Özdemir, "Hayali Geçmiş: Arkeoloji ve Milliyetçilik, 1923-1945 Türkiye Deneyimi", **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, s. 17.

[149] Kemalizm'in dindışı bir sembol olarak Eti Güneşini tercih etmesi ve sonraki yıllarda yaşanan tartışmalar için bkz. Wendy Meryem Shaw, "Eti Güneşi Neyi Temsil Ediyor? ", **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, ss. 33-40.

[150] Ekrem Akurgal, "Batı Uygarlığının Beşiği Anadolu", **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, ed. Zeynep Rona, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, c. 1, s. 185. (Cumhuriyet döneminin ilk arkeologlarından olan Ekrem Akurgal'ın 1998 yılında düzenlenen bir kongrede Anadolu medeniyetlerini ele alırken meseleye yaklaşımı ve günümüzle kurduğu ilişki arkeolojinin ideolojik bir araç olarak kullanılmasının yakın tarihe yansıması noktasında incelenmeye değerdir.)

> "Ey güneş mabudesi Arinna! Senin adın mabudlar arasında yücedir. Adalet mahkemesinin maliki sensin. Sen esirgeyicisin…. Eti illerini diğerleri arasında, iki oğlunun yüzü suyu hürmetine yücelten sensin."

Daha sonra yazar buradaki ifadeleri Kur'an'daki Fatiha suresi ve Hıristiyanlık ile ilişkilendirmektedir:

> "Bu ilahide bir taraftan Kur'an'ın "Elham" süresinin sarih izleri görüldüğü gibi diğer taraftan Hıristiyanlığın-Tanrı'nın oğlu olan İsa'nın yüzü hürmetine- dindarların yüceleceği telakkisi açıkça görülür."[151]

Çok tanrılı bir dinin, İslam ve Hıristiyanlık ile teolojik bir ilişkisinin kurulması oldukça düşündürücüdür. Bu durum, tarihe ideolojik ve pragmatist yaklaşımın, kültür ve medeniyet gibi dini de bir kökene bağlamanın bir sonucu olarak karşımızda durmaktadır. İslam ile ilişki kurularak halkı ikna etmek, Hıristiyanlık ile kurulan benzerlik sayesinde de kültür ve medeniyet gibi dinin kurucularının da Türkler olduğu tezi Hititler üzerinden işlenmeye çalışılmıştır.

20. yüzyılın ilk yarısındaki milliyetçilik tartışmaları sadece kültür tarihçiliği üzerinden gitmemiş ve fiziksel antropoloji ile arkeolojinin alanına giren kafatası incelemelerine kadar varmıştır. Üstün ırk tartışmalarının bir sonucu olarak Cumhuriyet döneminde de bu konuda Aryan ırkı ile ilgili öne sürülen fikirler Türk ırkına uyarlanarak kabul edilmiş ve hatta gerçek Aryanların Türkler olduğu iddia edilmiştir.[152] 1939 yılında on sekizincisi Türkiye'de gerçekleştirilen *Beynelmilel Antropoloji ve Prehistorik Arkeoloji Kongresi*'nin tebliğler kitabı incelendiğinde ırk-kafatası ilişkisi ve Türk kafatasına dair (brakisefal) bildiriler o dönem bilim anlayışı hakkında bize önemli bilgiler sunmaktadır.[153]

Ulus devlet anlayışının yaygınlaşması sonucu Avrupa'da ve Batılı düşüncenin etkin olduğu toplumlarda arkeoloji, milliyetçiliğe veri sağlama seferberliğine girişmiştir. Buna karşın Sosyalist yaklaşımın egemen olduğu devletlerde ise,

---

[151] Mehmet Şükrü, **Eti Tarihi ve Medeniyeti**, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934, s. 58

[152] Aryan teorisinin Türk Tarih Tezi'ne etkisi için bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c. 2, sy. 6, 2015, ss. 1-27.

[153] **Tebliğler Kitabı: 18. Beynelmilel Antropoloji ve Prehistorik Arkeoloji Kongresi**, Ankara, 1939.

arkeoloji milliyetçiliğe karşı halkların kardeşliğine dayanak arayan bir aygıta dönüşmüştür.

c. Enternasyonalizm

Avrupa'da ve Batılı düşüncenin etkili olduğu coğrafyalarda, etnik kökeni uzak geçmişe dayandırma ve uygarlığın yegâne sahibi olma iddiaları sürerken, milliyetçi yaklaşımlara zıt bir politikanın Sovyet Rusya'sında ortaya çıktığı görülmektedir. Bilindiği gibi 1917 yılında Bolşevik İhtilali sonucunda Rus İmparatorluğu devri son bulmuştur. Emperyalizm karşıtı bir siyaset izleyeceğini dünyaya ilan eden Sovyet yönetimi din, dil ve ırk ayrımı yapmaksızın yönetimi altında yaşayan tüm milletlerin kardeş olduğunu iddia etmiştir. Önceleri Batı'daki arkeoloji anlayışıyla paralellik arz eden Sovyet arkeolojisi, 1920'li yıllardan itibaren, Stalin'in Marksizm yorumunun etkisiyle paradigma değişikliğine gitmiştir.[154]

Etnik köken yerine sınıf kavramını önceleyen dolayısıyla enternasyonalist bir tutum ortaya koyan Marksist anlayışın doğal bir sonucu olarak Sovyet arkeologları, etnisiteye dayalı oluşumların insan evriminin geçici bir dönemine denk geldiği öne sürdü. Böylece etnik kökene dayalı kategorilerin doğal bir tasnif yöntemi olmadığı iddia edildi. Bolşevik ideolojisine uygun şekilde insanların sürekli hareket ve iletişim halinde olmalarının sonucu olarak etnik yapıların yok olduğu veya en azından değişime uğradığı buna karşın sınıfsal yapıların tüm toplumlarda var olduğu Sovyet arkeologlar tarafından dillendirilmeye başlandı.[155]

Sovyet arkeolojisinin Marksist bir çizgiye evirilmesinde önemli bir rol üstlenen Bykovski, milletlerin tek bir kökene dayandığını öne sürdü. Bykovski, insanlık tarihinde küçük grupların büyüyerek sırasıyla klanlara, kavimlere ve halklara dönüştüğünü, gerçekleşecek olan sosyalist devrimden sonra "bütün insanlığı içeren dünya komünist toplumu"na geçişin gerçekleşeceğini iddia etti. Batılı anlayışa

---

[154] Stalin'in Sovyet Rusyasında bilim ve felsefe üzerindeki etkisi için bkz. Loren R. Graham, **Science, Philosophy and Human Behavior in the Soviet Union**, New York, Colombiya University Press, 1987, s. 8.

[155] Victor A. Shnirelman, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe: 1930-1940'ların Sovyet Arkeolojisinin Unutulmuş Sayfaları", **Cogito 28 Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları**, İstanbul, 2001, s. 201.

göre nasıl ki tüm toplumlar, Batı'nın yaşadığı süreçlerden geçerek onun gibi uygarlaşacaksa, benzer şekilde Stalin dönemindeki Sovyet arkeologları da, diğer halkların Sovyetler gibi bir tecrübe yaşayacaklarına inandılar. Böylece onlar, dünya devriminin ve komünizmin büyük zaferinin çok yakın olduğu kanaatindeydiler. Özellikle S. N. Bykovski'nin öne sürdüğü yaklaşıma göre, tüm toplumlar proleter devrim ile tanışacak ve böylece dünya yeniden şekillenecektir. Onun çizdiği sosyolojik şemaya göre devrim kaçınılmazdı. Halkaların kardeşliği söylemini ön plana çıkaran Sovyetler'de milliyeti ön plana çıkaran tüm kurumlar lağvedildi. Böylece "Rus tarihi" deyimi reddedilerek Rus tarihinin bağımsız bir bilim dalı olarak kabul edilemeyeceği iddia edildi.[156]

Milliyetçi tarih anlayışına karşı çıkan Sovyet arkeologları özellikle 1930'ların başında, göçle ilgili öne sürülen teorileri eleştirme yoluna gittiler. Uygarlığın tek bir bölgeden çıkıp dünyanın farklı coğrafyalarına yayıldığını öne süren göç teorilerini, metodoloji açısından eleştirerek bu fikirlerin arka planında ırkçılık, sömürgecilik ve militarizm gibi unsurların etkili olduğunu öne sürdüler. Tarihöncesi olarak adlandırılan dönemde modern etnik yapıların kökenlerini aramayı beyhude bir uğraş olarak gören Sovyet arkeologlarına göre, söz konusu dönemde ırktan söz edilemeyeceği gibi kavim ve halklardan da söz edilemez. Çünkü küçük ölçekli grupların sürekli değiştiği bir dönemle karşı karşıyayız. Böylece Sovyet arkeologları tek biçimli saf ve belirgin bir kültürün olamayacağını öne sürmüşlerdir. Bu durumda Batı uygarlığının kökenini dayandırdığı Hint-Avrupa kavim kültüründen söz edilemez. Ancak özellikle Alman ve Sovyet arkeologları arasındaki tartışmaların saf akademik kaygılara dayanmadığı ortadadır. Nazi Almanya'sı ile Sovyet Rusya arasındaki büyük savaşa giden yolda arkeoloji, etnoloji ve dilbilim alanlarındaki çalışmalar da birer silah olarak kullanılıyordu. Özellikle Balkanlar ve Doğu Avrupa üzerinde hak iddia etme talepleri siyasi ve ekonomik faktörlerin yanında tarih ve arkeoloji üzerinden de ispatlanmaya çalışılıyordu.[157]

1934 yılına gelindiğinde özellikle Nazi Almanya'sının yayılmacı politikasına karşı direnebilmek için paradigma değişikliğine gidildi. Komünist Parti, Almanların

---

[156] Victor A. Shnirelman, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe", s. 204.
[157] Victor A. Shnirelman, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe", s. 205-206.

ırkçı tutumlarına ve kültürel olarak üstün olduklarını öne süren iddialarına karşı, arkeologları ve tarihçileri görevlendirdi. Buna göre arkeologlar, kadîm dönemde Slav halklarını ön plana çıkaran ve Rus yurtseverliğini pekiştiren çalışmalar ortaya koymaya başladılar. [158] Böylece Rus tarihi ve kültürüne yeniden önem verilmeye başlandı ve üniversitelerdeki ilgili tarih bölümleri yeniden açıldı. Daha önce Alman arkeologları etnik köken saplantısına sahip olmakla suçlayan Sovyet arkeologlar, bu defa 1950'li yıllara kadar Kossinna'nın Germen ırkını ön plana çıkaran metodolojisini ödünç alarak Slav ırkının geçmişini ortaya koymada kullanmaya başladılar.

Enternasyonalizmin terk edilerek milliyetçi politikaların benimsenmesi, sadece siyasi manevra olarak değil, milliyetçiliğin bir zaferi olarak okunabilir. Anti-emperyalist söylemle ortaya çıkan Sovyet arkeologları, tüm halkların tekil bir kökene dayandığını, Sümer öncesi dönemde bir ırktan ve ulustan söz edilemeyeceği için, etnik köken arayışının anlamsız olduğunu öne sürdüler. Ancak 1930'ların ortasından itibaren, beklenen dünya devriminin gerçekleşme ümidi yitirilmeye başlanmış ve saldırılar karşısında ayakta durabilmek için totaliter bir ulus devleti modeline ihtiyaç duyulmuştur.

Yeni paradigmanın temel hedefi "Homo Sovyeticus" yani Sovyet insanı yaratmaktır. Birinci Dünya savaşına doğru Sovyetler Birliği Stalin önderliğinde, özellikle 1934'ten itibaren vatanseverlik kavramını ön plan çıkarmış ve böylece Sovyet halklarının dünyanın en şanslı hakları oldukları ima edilmiştir.[159] Bu, özellikle Stalin döneminde sosyalizmle milliyetçiliğin harmanlandığını veya sosyalizmin halkların kardeşliğinden ödün vererek milliyetçiliğin gücünden faydalandığını göstermektedir. İkinci Dünya savaşının devam ettiği günlerde Sovyetler Birliği'nde Enternasyonel Marşı'nın kaldırılıp yerine milli marşın getirilmesi, milliyetçiliğin Sovyetler'deki etkisinin en belirgin göstergesidir.[160] Bu doğrultuda Sovyet arkeologların temel hedefinin Slavların uzak geçmişteki yapılarını

[158] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 237.
[159] Merve Suna Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 4, sy. 2, 2014, s. 109.
[160] Yener Orkunoğlu, **Marksizm, Milliyetçilik ve Demokratik Ulus**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 18.

ortaya koyarak uygarlığa yaptıkları katkıyı öne çıkarmak olduğu söylenebilir. Ayrıca Germen kavimlerinin olumsuz yanlarını tespit ederek onların komşularına saldırganlığının izini geçmişlerinde aramak şeklinde ifade edilebilir.

İkinci Dünya Savaşında Almanlara karşı galip gelen Sovyetler, Avrupa köken haritasında, milliyetçi bir tavırla Slavlara oldukça geniş bir yer vermelerine karşın, Germenlere oldukça küçük bir pay verdiler.[161] Nazi Almanya'sından elde ettikleri toprakların geçmişini Slavlar üzerinden inşa ettiler. Bir anlamda bölgenin bugünkü sahibi olmayı, geçmişinin de sahibi olmak anlamında değerlendirdiler.

1950'lerden sonra dünya genelinde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerin sonucu olarak Sovyet arkeolojisi değişmiştir. 1991'de Sovyetler'in dağılması neticesinde özellikle Kafkasya'da yaşayan etnik gruplar arasında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Yaşanan sıcak çatışmaların yanında arkeoloji ve tarih alanında kıyasıya bir mücadelenin olduğunu söylemek mümkündür.[162] Özellikle Azerbaycan, Karabağ, Ermenistan ve Gürcistan'da kimi sembol yapılar kasıtlı olarak tahrip edilmiştir. Aslında dini ve etnik temizliğe yönelik saldırılar sadece Kafkasya bölgesi ile sınırlı değildir. Yakın zamanda Bosna Hersek'te meydana gelen saldırılarda kütüphane, arşiv merkezi ve kimi dini yapıların kasıtlı olarak hedef alındığı bilinmektedir.[163] Ulus devletlerin kendilerini ispatlama çabaları ve milliyetçiliği karşı insanlığın tek bir kökenden geldiğini ileri süren sosyalist yaklaşımların herbirinin arkeolojiye başvurmaları oldukça ilginçtir. Bu durum zaman zaman arkeolojik sit alanlarının tahrip edilmesine de sebep olmuştur. Kültürel miras anlaşmalarına aykırı hareket edilmesi, seçmeci dayanaklar üzerinden bir geçmiş inşa etme çabası ve karşıt kimliklerin imha edilmesi gibi meseleler, arkeoloji açısından bir tehlike olmayı sürdürmektedir.

İkinci Dünya Savaşından sonra dünya genelinde yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak uzun süreye yayılan ve maliyet gerektiren

---

[161] Victor A. Shnirelman, "Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe", s. 217.

[162] Kafkasya'da arkeolojinin, milliyetçi yorumu için bkz. Philip L. Kohl, Goçha R. Tsetskladze, "Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika", **Cogito 28 Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları**, İstanbul, 2001, ss. 171-196.

[163] Bosna Hersek'te kültürel mirasa yönelik Sırpların yaptığı tahribat için bkz. ed. Helen Walasek, **Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage**, Farnham, Ashgate Publishing, 2015.

kazılara ayrılan fonlardaki düşüş özellikle klasik arkeoloji alanını etkilemiştir. Siyasi ve ekonomik otoritenin boyunduruğundan kurtulan arkeoloji için Grek ve Roma kültürleri, artık insanlığın en yüksek ve eşsiz medeniyetleri değildir. Onlar da insanlık tarihinin ortaya koyduğu diğer kültürler gibi görülmeye başlanmıştır. Batı'da ve daha sonraları Batılılaşma etkisinin hissedildiği birçok ülkede arkeoloji, ulus olmanın yegâne yolu olarak düşünülmüştür. Tam bu noktada arkeoloji, ideolojik bir aygıta dönüşmüş ve bunun etkileri Türkiye arkeolojisinde de ciddi bir şekilde hissedilmiştir.[164] Bu dönemde, uzak geçmişe doğru gidildikçe gerçek/saf ırka ve öze ulaşılacakmış gibi bir algı çerçevesinde çeşitli politik iddialar ortaya atılmıştır. Ancak gerçekte eski eserlerin tek bir ulus veya devlet tarafından sahiplenilmesi düşünülemez. Bu eserlerin hâlihazırdaki ulus devletlerin hâkimiyeti altında bulunan topraklarda bulunması, bu eserlerle modern devlet arasında ilişki kurulmasına imkân vermeyeceği gibi, çeşitli yollarla onlara sahip olanlarla da bir ilişki kurulmasını sağlamaz.

2. Bilimsel ve İdeolojik Köken

Uzak geçmişe dair tüm soruların cevabını bulmak üzere ortaya çıkan arkeoloji politik etkilere maruz kaldığı gibi, devrin bilimsel paradigmalarının da etkisinde kalmıştır. Darwinizmden pozitivizme, marksizmden feminizme birçok yaklaşımın arkeoloji üzerinde etkili olmuştur. Geçmiş yaşanmış ve bitmiş olmasına rağmen arkeoloğun çalışmaları sayesinde biz, yaşananların sonucundan haberdar olabilmekteyiz.[165] Ancak bilim adamı genellikle yaşadığı çağın mevcut paradigması doğrultusunda çeşitli metotlar geliştirir, geçmişe çeşitli sorular sorar ve böylece çeşitli yorumlarda bulunur. Aydınlanma düşüncesinin etkisinde ortaya çıkan arkeolojide, ilkin pozitivist bir yaklaşımın hâkim olması kaçınılmazdı. Bu durum, arkeolojinin birçok yönü üzerinde etkili oldu. İleride daha detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, sözgelimi arkeolojideki zaman tasnifleri bu düşüncenin ürünüdür.

---

[164] Ekrem Akurgal, 1991 yılında TRT'de kendisiyle yapılan bir söyleşide "Atatürk devrinde arkeoloji bir ideolojiydi." ifadesine yer vermektedir. https://www.youtube.com/watch?v=h0orN5hFras (Erişim tarihi 21.12.2017, 5:02)

[165] Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, çev. Filiz Ofluoğlu, İstanbul: Varlık Yayınları, 2010, s. 41.

Uzun bir geçmişe sahip olan insanlık tarihinin dönemlendirilmesi, insanların teknolojilerini ürettikleri hammadde olan taş ve maden üzerinden yapılmıştır. Bu bağlamda zaman tasnifi, günümüzde etkisini sürdüren ve arkeolojiye köken teşkil edebilecek bir durumdur.

Arkeoloji, aydınlanma çağı sonrasında ortaya çıkan paradigmaların etkisinde gelişmiştir. Buradan hareketle arkeolojik düşünce tarihi çeşitli dönemlere ayrılarak ele alınmıştır. Arkeolojik düşünce tarihi ile ilgili yapılan çeşitli tasniflerde 1840-1914 arasındaki yıllar, katı pozitivizmin etkisinden dolayı *tasnifçi-tasviri* dönem olarak adlandırılmıştır. Dünya savaşlarını içeren 1914-1960 yılları arasındaki zaman dilimini kapsayan dönem ise *tasnifçi-tarihsel* ve 1960 sonrası dönem ise süreçsel yaklaşımların etkisiyle *açıklayıcı* olarak isimlendirilmiştir. Bu tasniften de anlaşılacağı üzere uzun yıllar boyunca arkeologlar, Bacon'un önerdiği tümevarım modeline uygun olarak, ilk önce verileri toplamış, sonra bunları tasvir edip sınıflamış ve son aşamada bunları açıklamıştır. Dolayısıyla arkeoloji de bu minval üzere gelişmiştir.[166]

Arkeolojinin bilimsel zemin arayışında, Yahudi-Hıristiyan dini metinleri ile pozitivist ve ilerlemeci yaklaşımın öne sürdüğü kâinat ve insan anlayışları arasındaki çatışmanın da önemli bir etkisi bulunmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'in uzak geçmişe yönelik öngörüleri ile arkeolojik ve jeolojik verilerin çelişmesi sonucunda insanın ve evrenin kökenine dair tartışmalar artmıştır. Bilhassa Herbert Spencer ve Charles Darwin'in çalışmaları neticesinde evrim düşüncesi, Kitab-ı Mukaddes'in yaratılış anlatısının karşısında konumlandırılmıştır. Buna karşın kendilerine dayanak bulmak amacıyla her iki taraf da arkeolojiye başvurmuştur.[167] Aydınlanma şemsiyesinin altında bir araya gelen evrim düşüncesi ve pozitivizm uzak geçmişten bugüne insanlık tarihini **ilerleme** düşüncesi üzerine bina etmiştir. Oysa gerçekte insanların her zaman ve sürekli ilerleme ve maddi verimlilik elde etme niyetinde olmadıkları görülmektedir.[168] Modernleşme ile beraber yaşanan hızlı gelişme tüm insanlık

---

[166] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 5.
[167] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 3.
[168] Kristian Kristiansen, "Yenilik ve İcat Ayrı Olgular mı Yoksa Tarihsel Bir Süreç mi?", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 328.

tarihinin zirvesi olarak kabul edilmiştir. Oysa bir bütün olarak insanlık tarihine bakıldığında geçmişin esas niteliğinin değişim ve gelişim olmadığı anlaşılmaktadır.

Siyaset, ekonomi ve birçok alanda olduğu gibi sosyal bilimler üzerinde de etkili olan Marksizm, arkeolojik düşünceye de tesir etmiştir. Geçmişe dair yorumlar ve teoriler Marksizm'in temel kavramları üzerinden temellendirilmiştir. Arkeolojiye yönelik Marksist yaklaşımın temelinde sosyal ilişkiler ve sınıf mücadelelerinin olduğu söylenebilir. Marksist arkeoloji, Darwin'in evrimci görüşlerinden ve Henry Morgan'ın kültürel evrime dair fikirlerinden etkilenen Marks ve Engels'in yazılarına dayanmaktadır. 1920'lerden itibaren Sovyet arkeologlar, arkeolojik verilerden hareketle insanların toplumsal, ekonomik ve siyasi davranışlarını tespit etmeye çalıştılar.[169] Marksist arkeolojinin en önemli savunucularının başında gelen Gordon Childe, dünya tarihini dönemlendirirken Marksist düşüncede sıkça kullanılan *devrim* kavramını referans alır. Childe'a göre prehistorik dönemdeki en önemli aşamalar tarımın keşfedildiği Neolitik devrim ve kentlerin kurulmaya başladığı Şehircilik devrimi sayesinde yaşanan gelişmelerdir.[170] Evrimci ve materyalist temellere dayanan Marksist arkeoloji, üretim, ekonomi ve sınıf gibi kavramlar üzerinden bir tarih modeli ortaya koymaktadır.

a. Ekofeminizm

Kökenleri 18. yüzyıla dayandırılan ancak 1970'lerden itibaren etkisini ciddi bir şekilde hissettiren feminist yaklaşımlar, arkeoloji üzerinde de etkili olmuştur. Kadın hareketinin arkeolojiye bir yansıması olarak ortaya çıkan feminist arkeoloji ve toplumsal cinsiyet arkeolojisi, aralarında küçük farklar bulunmasına karşın, kadîm dönemde ve günümüzde toplumun temel unsurunun "toplumsal cinsiyet" olduğunu vurgular ve kadın merkezli bir duruş sergiler. Feminist hareketin arkeolojideki en belirgin yansımasını ekofeminizmde görmek mümkündür. Bu yaklaşım, 1970'lerde yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya olan doğa ve çevre ile sömürülen yok sayılan kadın arasında kurulan ilişkiye dayanmaktadır. Ekofeminizmin üç sacayağının

---

[169] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 363.

[170] Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu**, çev. Alaeddin Şenel, Mete Tunçay, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2009, s. 36-38.

çevreci siyaset, Foucault'cu hiyerarşik iktidar ilişkisi ve kadına özgü olduğu düşünülen maneviyat olduğu ileri sürülmektedir.[171]

Ekofeminizm, tarihöncesi olarak adlandırılan dönemin sosyal yapısını ve inançlarını ana tanrıça miti üzerinden ortaya koyar. Kimi dinî gelenek ve düşünce sistemlerinde rastladığımız şekliyle her şeyin mükemmel olduğu bir tarih anlatısıyla karşı karşıyayız. İnsan toplumlarını toplumsal cinsiyet açısından ele almayı kültürel bir evrim teorisi olarak değerlendiren ve bunu Kültürel Dönüşün Teorisi olarak isimlendiren Eisler'e göre; insanlık tarihinde iki farklı toplum modeline rastlanmaktadır. Tarihöncesi denen dönemde etkin olan ve kadın-erkek arasında hiyerarşi yerine bağlanma esasına dayanan *ortaklık* modeli ve insanlar arasında sınıflaşmayı doğuran *tahakküm* modeli.[172] İnsanlık önceleri ortaklık modeline dayalı bir hayat sürerken daha sonra tahakküm modeline geçiş yapmış ve böylece erkek hegemonyası günümüze kadar ulaşmıştır.

Ekofeminist düşüncenin önemli isimlerinden olan Gimbutas, daha önce bahsi geçen Kossinna'nın, Hint Avrupalıların ilkel olarak nitelendirilen diğer topluluklara uygarlık götürdüğünü öne süren teorisine karşı çıkmıştır. Ona göre, Hint Avrupalılar Güneydoğu Avrupa'daki kültürleri yıkmış ve ataerkil şiddeti bu bölgeye empoze etmişlerdir. Böylece kadınların ön planda olduğu, estetik ve sanatın hâkim olduğu dönem son bulmuştur. Dolayısıyla Avrupa'nın kökeni işgalci Hint Avrupa'ya değil barış ve eşitlik ilkesine göre yaşamlarını sürdüren Güney Doğu Avrupa'da bulunan "Eski Avrupa" topluluklarına dayanmaktadır.[173]

Ekofeministler, kontrol altına alınmaya çalışılan çevre ve doğa ile kadın arasında çok yakın bir ilişki kurarlar. Nasıl ki, Batı düşüncesinde, erkek hegemonyası çevre üzerinde bir tahakküm kurmak istiyorsa aynı şekilde kadın üzerinde de bir otorite kurmak istemektedir. Aydınlanma düşüncesinin bir ürünü olan bu yaklaşım,

---

[171] David W. Anthony, "Nazi ve Ekofeminist Prehistoryalar", **Cogito 28 Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları**, İstanbul, 2001, s. 162-163.

[172] Riane Eisler, **Kadeh ve Kılıç: Geçmişimiz, Geleceğimiz**, çev. Orhun Burak Sözen, İstanbul, Maya Kitap, 2015, s. 18.

[173] David W. Anthony, "Nazi ve Ekofeminist Prehistoryalar", s. 164-166. Marija Gimbutas'ın görüşleri için bkz. ed. M. Robins Dexter, Karlene Jones-Bley, **The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe: Selected Articles from 1952-1993**, Washington DC, Institute for the Study of Man, 1997.

doğaya boyun eğdirmeyi nasıl bir gereklilik olarak görüyorsa benzer şekilde kadını da kontrol altına almayı salık vermektedir.[174] Oysa uzak geçmişte durum çok farklıydı. Kadınların egemen olduğu eski Batı toplumları, Hint Avrupa topluluklarının istilasından önce çevreye saygılı, savaştan uzak ve barışın egemen olduğu, doğa ile kadın arasındaki ilişkinin güçlü olduğu, verimlilik ile doğurganlığın kadın üzerinden anlamlandırıldığı altın bir çağdan söz edilmektedir.

Feministlerin görüşlerini desteklemek için öne sürdükleri bazı gerekçeler, çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda, tarihöncesi olarak adlandırılan dönemde, "Eski Avrupa"nın merkezi olarak gösterilen Güney Doğu Avrupa'da istihkâm duvarlarının varlığı dikkat çekmektedir. Feminist mitolojide kadınların hâkimiyetinde savaş karşıtı barışçıl bir yer olarak gösterilen bölgede yapılan kazılarda, tekrar tekrar inşa edilen savunma amaçlı kalın duvarlara, surlara ve çeşitli silahlara rastlanmıştır.[175] İncelenen mezarlarda iddia edilenin aksine, bu toplumlarda bir hiyerarşi olduğu ve erkeklerin yüksek statülere sahip olduğu anlaşılmıştır. Buna karşın kadınların konum açısından erkeklere oranla üst bir sınıfa ait olduklarına dair herhangi bir kanıta rastlanmamıştır.[176]

Feminist hareketlerin ilgi odağındaki önemli ören yerlerinden biri olan Çatalhöyük, ABD ve Almanya gibi ülkelerden birçok kadın turistin ana tanrıçayı ziyaret etmek maksadıyla geldikleri bir yer olmuştur. Ekofeministlerden Yeni Çağ ana tanrıça kültlerine varıncaya kadar birçok kadın hareketinin uğrak yeri olan bu bölge, zaman zaman dans eşliğinde dua etmeye ve ana tanrıça'nın tanrısal gücünü hissetmeye gelen ziyaretçilere ev sahipliği yapmıştır.[177] Gimbutas gibi kimi feminist arkeologlar tarafından Çatalhöyük'teki buluntular ana tanrıça kültü çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çatalhöyük'te duvarlarda kullanılan kırmızı boyanın doğum ile ile ilgili olduğunu öne sürmüştür.[178] Tarihöncesi diye tanımlanan dönemin inançları üzerine yapılan kimi çalışmalarda, çoğunlukla ritüel ve sembol amaçlı kullanılan

---

[174] Val Plumwood, **Feminism and the Mastery of Nature**, Londan, Routledge, 2003, s. 3.
[175] David W. Anthony, "Nazi ve Ekofeminist Prehistoryalar", s. 166.
[176] Colin Renfrew, "Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe", **The Social Life of Thing: Commodities in Cultural Perspective**, ed. Arjun Appadurai, New York, Cambridge University Press, 2013, s. 150.
[177] Ian Hodder, **Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü**, çev. Dilek Şendil, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s. 39.
[178] Marija Gimbutas, **The Living Goddesses**, Berkeley, University of California Press, 1999, s. 11.

kırmızı aşı boyasından önce, yaşama ve doğuşa işaret ettiği için regl kanının kullanıldığı iddia edilmiştir.[179] Ancak Hodder'le beraber Çatalhöyük'teki verileri daha farklı yorumlanabileceği gerçeği ortaya çıkmıştır. Hodder'e göre buranın ataerkil veya anaerkil olacağını söylemek mümkün değildir.[180]

b. Postmodernite ve Arkeoloji

1945'ten sonra dünya siyasetinde yaşanan değişim, nüfus ve üretim kapasitesinin artışı ve üniversitelerde yaşanan gelişmeler, sosyal bilimleri çok ciddi bir şekilde etkilemiştir.[181] Süreçsel arkeoloji ile gelen eleştiriler post-süreçsel arkeoloji ile oldukça çeşitlenmiştir. Pozitivizm, ilerlemecilik ve Marksizm gibi arkeolojiye etki eden görüşler çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Gerçekten de arkeoloji tarihi incelendiğinde arkeolojideki bilgi üretiminin dönemin paradigması çerçevesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[182] Arkeolojik düşünce tarihini, sosyal teorisyenlerin öne sürdüğü kavramlar üzerinden okumak konuyu daha da anlaşılır kılacaktır. Foucault'nun episteme kavramı bize bu konuda oldukça yardımcı olacaktır. Foucault epistemeyi şöyle tarif etmektedir:

> "Bütün bilgilerde ortak ve her bilgiye aynı normları ve aynı postülatları dayatacak olan bir tarih dilimi, aklın genel bir evresi, bir çağın insanlarının kendisinden kaçıp kurtulamayacağı belirli bir düşünce yapısı"[183]

Buna göre Foucaultcu anlamda birbirini takip eden dört episteme sırasıyla Rönesans (1400-1650), Klasik (1650-1800), Modern (1800-1950) ve Post-Modern (1950'den günümüze)'dir.[184] Arkeoloji de diğer bilimler gibi dönemin hâkim düşüncesinin etkisinde kalmış, bu doğrultuda geçmişe sorular sormuş ve geçmişi epistemenin sağladığı zemin üzerinde inşa etmiştir. Benzer bir şekilde Pierre

---

179 Edwin Oliver James, **Prehistoric Religion**, New York, Frederick A. Praeger, 1957, s. 148.

180 Ian Hodder, **Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü**, s. 209.

181 Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 37.

182 Thomas S. Kuhn, "Bilimsel Araştırmada Dogmanın İşlevi", çev. Barış Yıldırım, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri: Temel Yaklaşımlar, Kavramlar, ve Tartışmalar**, ed. Bekir Balkız, Vefa Saygın Öğütle, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2010, s. 210.

183 Foucault, **Bilginin Arkeolojisi**, s. 221.

184 Ian Morris, "Archaeologies of Greece",**Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies**, ed. Ian Morris, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, s. 10.

Bourdieu'nun habitus[185] kavramı da bize bir arkeoloğun bilgi üretme pratiğini belli bir konumdan yaptığını göstermektedir. Günümüzde artık, saf bilimsel gerçekliğe ulaşma iddiasından uzaklaşılmış ve arkeolojik kayıtların tutarlı ve bağlam içerisinde anlam kazanan yorumlarımızla hayat bulacağı düşünülmeye başlanmıştır.

Postmodernizmin arkeolojideki yansıması olarak ortaya çıkan post-süreçsel arkeoloji, gerek kazı tekniklerinin geliştirilmesinde ve gerekse verilerin yorumlanmasında yeni yaklaşımlar geliştirmiştir. Katı pozitivizm ve sistem eleştirisi yapması, arkeolojiye geniş bir alan açmış ve böylece din arkeolojisine de kapı aralamıştır. Ancak şunu da hemen belirtmeliyiz ki tüm üst anlatılara ve hakikat söylemlerine karşı çıkan postmodernizm, bir yandan dine bir alan açarken diğer yandan onun hakikat söylemini yok saymaktadır. Tüm dinî geleneklerin sabiteleri bulunur ve bunlar bir anlamda o dinin varlık sebebidir.[186] Dolayısıyla postmodernizm, modernitenin eleştirisine dair bize önemli veriler sunmakla önemli bir işlev görmesine rağmen, aynı zamanda dinin etkisini kıran bir yapıya da sahiptir.

Yaşanan tüm bu gelişmelerin Türkiye arkeolojisi üzerindeki ideolojik etkileri daha önce çeşitli vesilelerle ifade edildi. Özellikle Türk Tarih Tezi üzerinden kendini gösteren bu yaklaşıma yönelik değerlendirme ve eleştirilere yer verildi. Ancak kanaatimizce, ülkemizdeki bazı arkeologların, arkeolojiyi bir bilim olmanın ötesinde bir düşünce sistemi olarak görmeleri eleştiriye kapı aralamaktadır. Arkeolojinin sorunlarına dair çalışmalara imza atan ender isimlerden biri olan Mehmet Özdoğan'ın bu konudaki yaklaşımları incelenmeye değerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında arkeolojinin ideolojik kullanımları söz konusu olduğunda, bunu bir zorunluluk olarak gören ve hatta destekleyen bir tutum içerisine giren Özdoğan,[187] Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'yu elinde bulundurmasına rağmen, sahip olduğu geleneksel düşünce yapısından dolayı Osmanlı'nın arkeolojiye yönelmediğini ifade eder. Oysa Batılılar Rönesans'la beraber eleştirel düşünceyi benimsemiş ve Osmanlı

---

[185] Bourdieu'nun habitus kavramı için bkz. Pierre Bourdieu, **Pratik Nedenler**, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Hil Yayınları, 2015, s. 66.

[186] Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, İstanbul, Açılım Kitap, 2009, s. 187.

[187] Mehmet Özdoğan, **Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 53.

topraklarındaki ören yerlerini incelemişlerdir.[188] Özdoğan'a göre arkeolojinin Osmanlı'da gelişmesinin temel sebebi geleneksel düşüncedir. Yine Özdoğan'a göre; "geleneksel düşünce sistemi, dünyanın bugünkü şekliyle yaratıldığını, dolayısıyla insanın var olduğu süre içinde doğal çevrenin değişmediğini kabul etmektedir."[189] Arkeolojinin ortaya koyduğu verileri merkeze alan Özdoğan geleneksel toplumların arkeolojinin ortaya koyduğu fikirlere nasıl tepki verdiklerini de şu cümlelerle ifade eder:

> "Geleneksel bir bakış açısıyla yetişen bir toplumun, arkeolojinin ortaya çıkardığı sonuçları doğru olarak algılaması olanaksızdır. Çünkü geçmişi sorgulayarak değil, söylence ve efsanelere dayalı olarak kurgulayan anlatıya inanır. Bir zaman ölçeği yoktur. İnanılan bir geçmiştir, sorgulanmaz ve kanıta da gereksinimi yoktur."[190]

Bu satırlar, adeta Aydınlanma öncesi kiliseye yönelik yazılmış eleştiriler gibi durmaktadır. Birçok Batılı yazarda karşılaştığımız gibi bu metinde de Batı düşüncesi merkeze alınarak, bütün düşünce tarihi bu zemin üzerinden okunma ve değerlendirme çabasına girilmektedir. Aslında Özdoğan'a göre arkeoloji, geleneksel düşünce sisteminin tam da karşısında durarak, yeni düşünce sistemine büyük katkı sağlamıştır. Bu katkı; "yaratılmış ve yaratıldıktan sonra değişmeyen, durağan bir geçmişin yerine, sürekli olarak değişen, evrim geçiren bir geçmişi koymuş olmasıdır."[191]

Özdoğan'ın bu ifadeleri, Aydınlanma öncesi Avrupa için geçerli olabilir. Ancak öne sürdüğü görüşleri, *geleneksel* olarak nitelendirdiği tüm toplumlara yönelik olarak kullanır. Arkeolojiden önceki evren, evrim ve uzak geçmiş hakkındaki tüm fikirleri sorgulanamaz masal ve söylence olarak nitelendirmesi klasik bir aydınlanmacı refleksi olarak karşımızda durmaktadır. Oysa gerçekte, evrenin ve insanın ortaya çıkışı ile sonraki tüm süreçler hakkında gerek İslam düşüncesinde ve gerekse diğer Batı dışı medeniyet havzalarında çok sayıda farklı görüş barındıran yaklaşımlar bulunmaktadır. Kanaatimizce arkeolojiyi, geleneksel olanın karşısında

[188] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 185-186.
[189] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 130.
[190] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 163-164.
[191] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, s. 25.

konumlandırma söylemi, içerisinde birçok problem ve çelişki barındırmaktadır. Dahası böyle bir yaklaşım arkeolojiyi politik bir araç olarak kullanmak anlamına da gelmektedir. Ancak arkeoloji sadece politik ve bilimsel kökenlere sahip değildir. Her ne kadar Yahudi Hıristiyan geleneğinin tarih anlatısına aykırı açıklamalar öne sürse de kutsal metinler, arkeolojinin kökeninde önemli bir yer işgal etmektedir.

3. Dini Köken: Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisi

19. yüzyılda arkeolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasını sağlayan etkenlerin başında din gelmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Aydınlanma düşüncesinin ve romantizmin etkisiyle, antik döneme yönelik ilgi artmıştır. Kökenleri bulmaya yönelik bu ilginin, Avrupa'nın ikiz kökeni olan Yahudi-Hıristiyan dinî geleneği ile Roma-Grek mirası olduğu bilinmektedir. İngiltere, Almanya ve Amerika'dan Protestan, Fransa'dan Katolik teologlar, Kitab-ı Mukaddes uzmanları ve mühendisler, Eski ve Yeni Ahit'te ismi geçen şehirlerin yerlerini tespit etmek, ayrıntılı haritalarını çıkarmak üzere Filistin ve Mısır'a yönelmişlerdir.[192] Bu meyanda Kitab-ı Mukaddes arkeolojisine ilk önemli katkıyı 1852 yılında Amerika'dan Filistin'e gelen ve burada kazılar yapan Edward Robinson ve Protestan misyoner Eli Smith sağlamıştır. Onlar, halihazırda kullanılan Arapça şehir isimleri ile İbranice isimleri karşılaştırarak Filistin'in tarihsel coğrafyasını oluşturmaya çalışmışlardır. Ancak Filistin'deki arkeolojik çalışmaların sürdürülmesinde 1865 yılında İngiltere'de kurulan ve kısa adı PEF olan Filistin Araştırma Fonu'nun (Palestine Exploration Fund) önemli bir etkisi olmuştur. Fonun açılış konuşmasında York başpiskoposu ve aynı zamanda PEF'in ilk başkanı olan William Thomson, Filistin'in kendilerine ait olduğunu belirttikten sonra,[193] "Eğer Kitab-ı Mukaddes'i gerçekten anlamak istiyorsanız, onun ilk defa yazıldığı toprakları da anlamalısınız"[194] ifadesini kullanmıştır. Bu durum, İngilizlerin Filistin bölgesine yönelmesi noktasında dinin güçlü etkisini ortaya koymaktadır. Fonun sağladığı

---

[192] Margarita Diaz-Andreu, **A World History of Nineteenth Century**, s. 132.

[193] Basem L. Ra'ad, **Hidden Histories: Palestine and the Eastern Mediterranean**, New York, Pluto Press, 2010, s. 125.

[194] Nadia Abu El-Haj, **Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in İsraeli Society**, Chicago, University of Chicago Press, 2001, s. 23.

destekle İngiliz ordusuna mensup olan Charles Warren sürdürdüğü kazılarda antik dönem Kudüs su kanallarını tespit etmiştir. Benzer şekilde asker ve arkeolog kimliğiyle tanınan Thomas Lawrence (Arabistanlı Lawrence), PEF tarafından Filistin bölgesinin haritasını çıkartmak üzere görevlendirilmiştir.[195]

Kuşkusuz İngilizlerin Filistin'e yönelmesi sadece dinî açıdan değil jeopolitik açıdan da önemlidir. Bu konuda Fransızlardan önce davranan İngilizler, Osmanlı devleti dağılmadan önce bu topraklarda çalışmalara başlamışlardır. Kazı ve keşifler sonucunda Filistin'deki yapıların mimari planları çıkarılarak fotoğrafları çekilmiş ve Filistin coğrafyasının baştan başa haritası çıkarılmıştır. Malum olduğu üzere, bir yeri haritalandırmak yoluyla keşfetmek, o bölgeyi sömürgeleştirmenin ilk basamağıdır. Haritalarda yer adlarının halihazırda kullanılan Arapça isimleri görmezden gelinerek İbranice isimlerin tercih edilmesi ise orayı mevcut sakinlerinden soyutlayarak sahiplenmenin diğer bir ifadesidir.[196] Günümüzde Filistin adının yaygın olarak kullanılan dijital haritalarda yer almaması,[197] bu düşüncenin devam ettiğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir.

Birinci Dünya savaşından sonra, Tevrat ve İncil arkeolojisi daha sistematik bir hal almış ve üniversiteler bu bölgede kazılar gerçekleştirmiştir. 1920'lerden itibaren William F. Albright (1891-1971) gibi akademisyen arkeologlar, Kitab-ı Mukaddes'in sözünü ettiği yerlerle ilgili önemli çalışmalar yapmışlardır. Kathleen Kenyon (1906-1978) 1950'li yıllarda Antik kent Eriha'da önemli sonuçlar elde etmiştir. Karbon 14 metodunun bulunmasıyla beraber, kutsal metin ile bilimsel verilerin ortaya koyduğu sonuçlar arasında önemli farklar olduğu anlaşılmıştır.

Arkeoloji ve din arasındaki bu gerilim -Yahudi-Hıristiyan metinleri özelinde- 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla beraber yeni bir boyut kazanmıştır. Bu tarihten itibaren arkeoloji yeniden ve üstelik daha güçlü bir şekilde politik bir rol üstlenmiştir. Yeni kurulan İsrail, bölgede meşruiyetini sağlamak ve o topraklarla olan

---

195 Eric H. Cline, **Biblical Archaeology: A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2009, s. 29.

196 Nadia Abu El-Haj, **Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in İsraeli Society**, s. 99.

197 Elena Gresci, "Google Maps Accused of Deleting Palestine – But the Truth is More Complicated", **The Guardian**, 10.08.2016. https://www.theguardian.com/technology/2016/aug/10/google-maps-accused-remove-palestine (Erişim 08.12.2018)

tarihi bağlarını ispatlamak için, diğer ulus devletlerde görülen refleks doğrultusunda arkeolojiye politik bir rol vermiştir. Yapılan çalışmalarla antik İsrail ile modern İsrail arasında ilişki kurulmaya gayret gösterilmiştir. Bu doğrultuda yürütülen arkeolojik projelerde, Arap yerleşimlerin izleri silinerek antik Yahudi yerleşimi ile modern Yahudi yerleşimi arasında bir devamlılık ilişkisi sağlanmaya çalışılmıştır.[198] Kuşkusuz İsrail arkeolojisi, Kitabı Mukaddes arkeolojisi ile ortak noktalar taşısa da tümüyle aynı değildir. Çünkü İsrail arkeolojisi dini temellere sahip olmakla beraber ulusalcı bir özellik de taşımaktadır. İsrail devletinin ilk başbakanı olan David Ben-Gurion'un (1886-1973) modern anlamda İsrail ulusunu inşa etme sürecinde tarih ve arkeolojiye olan ilgisi bilinmektedir.[199]

İsrail devletinin resmi ideolojisini oluşturan Siyonizm ve ulusçuluğun etkisiyle, dinî ve seküler tarafları bir araya getirecek sembol ve anlatılara ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada Masada kalesi belirgin bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Asırlarca diasporada yaşayan Yahudi halkının gündeminde olmayan Masada kalesi ve anlatısı 1960'lardan itibaren Yahudi halkının özgürlük ve direniş sembolü haline gelmiştir. Masada olayı ile ilgili birincil kaynak olan Yahudi tarihçi Josephus'un aktardığı bilgilere göre, ikinci mabet döneminin sonunda M.Ö. 70'lerde Romalı lejyonlara karşı Masada kalesinde birkaç ay boyunca mücadele eden bir grup Yahudi, Romalılara teslim olmaktansa topluca intihar etmeyi tercih etmişlerdir.[200] Aynı zamanda İsrail ordusunda üst düzey bir görev alan Yigael Yadin (1917-1984) tarafından Masada kalesinde yürütülen kazılar, İsrail devleti tarafından finanse edilmiştir. Ancak kazılarda bulunan insan cesedi sayısı yalnızca yirmi beş ile sınırlı kalmıştır.[201] Kazıları yöneten Yadin, arkeolojik bulguları ideolojik bir okumaya tabi

---

[198] Nadia Abu El-Haj, **Facts on the Ground**, s. 167.

[199] Şlomo Sand, **Yahudi Halkı Nasıl İcad Edildi?: Kitabı Mukaddes'ten Siyonizme**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Doğan Kitap, 2011, s. 140.

[200] Josephus, **The Jewish War, Books IV-VIII**, Trns. J. Thackeray, Cambridge, Harvard University Press, 1961, ss. 577-619. Josephus'un anlatısı İsrail halkı tarihi ile ilgili modern kaynaklarda oldukça trajik bir şekilde aktarılır: "Bundan sonra geriye kalan asker ve siviller Ölü Deniz (Lut Gölü) kıyısındaki Massada tepesine çekildiler. Burada, kadınlı çocuklu birkaç yüz Yahudi Roma lejyonlarına karşı iki yıl daha dayandılar ve sonunda, Kudüs'te gördükleri vahşete hedef olmamak için, toplu halde intihar ettiler. Romalılar tepeye vardıklarında 980 cesetle karşılaştılar Massada'dan kurtulan iki kadın ve beş çocuk, daha sonra olayı ülkeye duyurdular." Moshe Sevilla-Sharon, **İsrail Ulusunun Tarihi**, Yeruşalim, Yahudi Cemaatleri Dairesi, 1981, s. 76.

[201] Jodi Magness, **The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Conquest**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, s. 227.

tutarak, milliyetçi söylemlerini ispatlamaya çalışmıştır. Böylece Yadin, arkeolojik verileri bağlamı dışında yorumlamakla ve sonuçları çarpıtmakla suçlanmıştır.[202] Tüm bu tartışmalara rağmen Masada, etrafı Araplarla çevrili olan modern İsrail halkının kurtuluşunu sembolize etmektedir. Diğer bir ifadeyle Masada, antik dönemde olduğu gibi ölmek pahasına da olsa topraklarını terketmemeyi ve düşmanlara karşı direnişi sembolize etmektedir. İsrail ordusunun marşlarında "Masada bir daha asla düşmeyecek" ifadesiyle kendisine yer bulan bu anlatının modern anlamda İsrail ulusunun inşasında inkâr edilemez bir etkisi olduğu aşikârdır.

Sonuç itibariyle, İngilizlerin Filistin'i sömürgeleştirmesi ile başlayan süreç de dahil olmak üzere, bu bölgedeki arkeolojik çalışmaların emperyalizm ve siyonizm gibi ideolojiler çerçevesinde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu ideolojilerin uygulanmasını sağlayan temel etmenin dinî köken olduğu görülmektedir.[203] Kitabı Mukaddes'in anlaşılmasında arkeolojik verilerin ve özellikle Mısır hiyerogliflerinin ve çivi yazılarının çözümlenmesinin önemli bir katkısı olmuştur. Ancak özellikle Filistin bölgesinde Kitabı Mukaddes, önceleri bir sömürgeleştirme aracı olarak kullanılmış ve devamında İsrail ulusunun inşasında arkeolojiye teorik destek sağlamıştır. Üstelik bu destek sadece Yahudi kutsal metinleri üzerinden değil, Hıristiyan geleneğinin Protestan yorumu üzerinden de sağlanmıştır. Bilindiği gibi ABD'li evanjelik grupların siyonist İsrail politikalarına destek sağlamasının temel nedeni dinîdir.

Son yıllarda arkeoloji, sömürgecilik ve ulusalcılık akımlarından kaynaklanan etkilere karşı daha dirençli hale gelmiştir. Çünkü arkeologlar, çalıştıkları alanda, geçmişteki yorumların söz konusu ideolojilerden nasıl etkilendiğini ve arkeolojik verilerin nasıl politik birer silaha dönüştüğünü müşahede ettiler. Buna karşın günümüzde yeni arzu ve sınırlamalar, arkeolojiyi farklı şekillerde tehdit etmektedir. Bunlar içerisinde özellikle turizm, bir imkân olmasının yanında arkeolojiyi tehdit edebilecek bir potansiyele sahiptir. Arkeolojik kazıların devletlerin kontrolünde

---

[202] Steven Mock, **Symbols of Defeat in the Construction of National Identity**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, s.116. Masada anlatısının dinler tarihi açısından eleştirel değerlendirmesi için bkz. Hakan Olgun, "Modern İsrail'in Milli Kimlik Kaynağı Olarak Josephus'un Masada Anlatısı", **Milel ve Nihal**, c. 10, sy. 1, İstanbul, 2013, ss. 7-39.

[203] Michael Prior, **The Bible and Colonialism: A Moral Critique**, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997, s. 171.

olduğu göz önünde bulundurulduğunda, turizm gibi önemli bir gelir kaynağının arkeolojik çalışmaları önümüzdeki süreçte artan bir seviyede yönlendireceğini söylemek imkân dahilindedir. Dolayısıyla arkeolojinin tıpkı diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi tamamen bağımsız bir alan olduğunu söylemek mümkün değildir.

B. Arkeoloji ve Dinler Tarihi Arasında Disiplinlerarası Bir Çalışma Yapmanın Gerekliliği

1. Sosyal Bilimler ve Disiplinlerarası Çalışmalar

Sosyal bilimler alanında yapılan yayınlarda ve düzenlenen bilimsel toplantılarda disiplinlerarası çalışmaların gerekliliğine sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Özellikle teoriye yönelik çalışmalarda, sosyal bilimler alanında mevcut bir çeşit krizden söz edilmekte ve bunun ancak disiplinlerin ortak çalışmalarıyla çözüme kavuşturulabileceği ifade edilmektedir. Sosyal meselelerin tıpkı fen bilimleri gibi pozitivist yaklaşımlarla açıklanabileceğini öne süren yaklaşımlar büyük ölçüde zayıflamış olmasına rağmen, etkisini tümüyle kaybettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Sosyal bilimlere konu olan kavram ve olayları belli bir sistemin parçaları olarak gören ve bu yolla açıklamaya çalışan paradigmanın, disiplinlerin oluşumunda da etkin olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımın neticesinde disiplinlerin bütünlükten yoksun bir şekilde yalnızca kendi metotlarını kullanarak çalışmalar yaptıkları görülmektedir.

Disiplinlerarası çalışma alanından önce bilimsel disiplinleri oluşturan paradigmaya değinmek gerekir. Bilim, özellikle modern dönemde sorgulanamaz ve reddedilemez bir bilgi kaynağı olarak öne sürülmüştür. Gerçekte ise, Orta Çağ'da din üzerinden sağlanan otorite, Aydınlanma sonrasında bilim eliyle gerçekleştirilmek istenmiştir. Böylece kimi teoriler, bilimsel bir tez olarak öne sürülmüş ve bir anlamda bunlara kesin olarak inanılması istenmiştir. Önceleri kendisini Homeros ve Hıristiyan geleneğinden mülhem çoban/kral metaforuyla otorite olarak ortaya çıkaran dinî söylem/gelenek ve din adamları modern dönemde yerini "bilim"e terk

etmiştir.[204] Pastoral dönemde nasıl insanlar din adamlarına samimiyet ve sadakat ile bir bağlılık ilişkisi kuruyorlarsa modern dönemde de epistemik cemaate yani akademik camiaya/bilim çevrelerine benzer unsurlarla bu bağlılığı sürdürmeleri beklenmektedir.

Modern dönemde hâkim olan paradigmanın doğal bir sonucu olarak, Hıristiyan öğretinin yerine dünyayı esas alan seküler aydınlanmacı düşünce kriter alınmıştır. Böylece bilgi anlayışı kökünden değişmiştir. Nasslardan sonuç çıkarmayı esas alan "tümdengelim" yerini gözlemlerden sonuçlara ulaşan "tümevarım"a bırakmıştır.[205] 19. yüzyılda fen bilimlerinden devralınan sistemli araştırma yapmanın ancak farklı alanlarda uzman yetiştirilmesiyle mümkün olacağına dair varsayım neticesinde birçok disiplin ortaya çıkmıştır. Düzen, kesinlik ve kurallara uyma zorunluluğu gibi anlamlar içeren disiplin kelimesi, bilim dalı anlamında kullanılmasından sonra da bu anlam içeriğini taşımaya devam etmiştir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren fen ve beşeri bilimlerin temel alanlarından ayrılan bilim dallarının her biri öne sürdükleri yöntem ve tekniklerle birer disiplin olduklarını ispat etme çabasına girişmişlerdir.

1850-1945 yılları arasında fen bilimleri dışında oluştuğu kabul edilen disiplinlere "sosyal bilim" adı verilmiştir.[206] 19. yüzyılda ortaya çıkan bir terim olarak "sosyal bilim" Fransız devriminde özellikle Avrupa'yı sarsan "toplum"un anlaşılması, düzene kavuşturulması ve yönetilmesi için ortaya atılan bir kavramdır. Siyasetçilerin ve aydınların bu ihtiyaçları gözönünde bulundurulmadan, sosyal bilimleri ve ortaya çıkış sürecini anlamak pek mümkün görünmemektedir. Durum böyle olunca sosyal bilimlerin odak noktasında olan ve sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen August Comte'un aynı zamanda pozitivizmin kurucusu olması şaşırtıcı değildir. Bu husus, sosyal bilimlerin doğa bilimlerini model almasında kendisini açıkça göstermiştir. 19. yüzyılda sosyal bilim alanında kurumsallaşan beş temel bilim vardır. Bunlar: sosyoloji, tarih, iktisat, siyaset ve antropoloji. Bu bilimlere biçilen rol ise toplumu rasyonel etkilerle düzenlemek, ilerlemeci ve akılcı bir toplum

[204] Bir otorite kavramı olarak "çoban" metaforunun Orta Çağ Hıristiyan dünyasında ifade ettiği anlam için bkz. Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 37-40.

[205] Ömer Demir, **Bilim Felsefesi**, Ankara, Vadi Yayınları, 1997, s. 27.

[206] Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın**, s. 34.

yaratmaktır. Politik ve ideolojik motiflerin yön verdiği bu dönemde, sosyal bilimlerde "toplum yasaları"ndan ve "tarih yasaları"ndan söz edilmesi dikkat çekicidir.[207] İlk dönem sosyal bilimciler bir anlamda disiplinlerarası çalışmalar ortaya koymalarına karşın,[208] İkinci Dünya savaşının bittiği 1945 yılına kadar birçok bilimsel disiplin kurulmuş, akademisyenler yerli ve uluslararası dernekler kurarak çeşitli kongreler tertip etmişlerdir. Bunun sonucunda bu disiplinler üniversitelerde kendilerine yer bularak, diploma veren birer müstakil bölüm hüviyetine kavuşmuşlardır.

İkinci dünya savaşından sonra meydana gelen sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler beraberinde birçok alanda olduğu gibi sosyal bilimler alanında da bir paradigma değişikliğini getirmiştir. 1945'ten itibaren Avrupa-merkezcilik, ilerlemecilik ve pozitivizm gibi birçok yaklaşım eleştirilmiş ve sosyalbilimlerdeki alanların birbirine tahmin edildiğinden daha yakın olduğu anlaşılmıştır. Yaşanan değişimler sonucunda, Karagöz'ün ortaya koyduğu şekliyle felsefe-perspektif-paradigma-kuram-kavram etkileşim haritası[209] doğrultusunda sosyal bilimlerde paradigma değişimi yaşanmış, böylece yeni kuramlar ve kavramlar ortaya çıkmıştır.

İlk defa 1920'lerde ele alınan disiplinlerarasılık (interdisciplinarity) sözcüğü[210] özellikle ikinci dünya savaşından sonra daha çok gündeme gelmiştir. Bu etki giderek artmış ve hatta yaşadığımız dönem "disiplinlerarası çağ" olarak tanımlanmıştır. Disiplinlerarası kavramı için çeşitli tanımlamalar bulunmasına karşın ortak bir tanımdan söz etmek mümkün görünmemektedir.[211] Disiplinlerarasılığın neliği ve nasıllığına dair çalışmalar ülkemizde yok denecek kadar azdır. Bu isimde yayımlanan çalışmaların önemli bir bölümü eğitim programlarına yöneliktir. Diğer çalışmalar ise genellikle "disiplinlerarasılık" kavramını ve alanını tartışmadan, teorik tartışmalara yer vermeden işe koyulmaktadır.

---

[207] Doğan Özlem, "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, ed. Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 58.

[208] Craig Calhoun, Diana Rhoten, "Integrating the Social Sciences: Theorical Knowledge, Methodological Tools, and Practical Applications", **The Oxford Handbook of Interdisciplinarity**, New York, Oxford University Press, 2010, s. 104.

[209] Emel Karagöz, **Sosyal Bilimlerde Kuram Oluşum Süreci ve İletişim**, İstanbul, Derin Yayınları, 2010, s. 17.

[210] Andrew Abbott, **Disiplinlerin Kaosu**, çev. Sabri Gürses, İstanbul, Küre Yayınları, 2013, s. 167.

[211] Allen F. Repko, Rick Szostak, Michelle P. Buchberger**, Introduction to Interdisciplinary Studies**, London, Sage Publications, 2017, s. 97-99.

Disiplinlerarasılıkta, karmaşık meselelerin ancak bütüncül bir bakışla anlaşılabileceği düşüncesi savunulmaktadır. Dünya, birbirinden bağımsız olarak hareket eden küçük parçacıklardan oluşan bir sistem değildir. Dolayısıyla tek tek disiplinlerin ortaya koyduğu şekliyle sosyal meselelerin anlaşılması beklenmemelidir. Bu klasik mekanik anlayıştan farklı olarak disiplinlerarası yaklaşım, dünya, insan ve toplum gibi sosyal bilimlere konu olan alanların tek disiplinle açıklanamayacağını, farklı disiplinlerin çalışmasıyla anlaşılabileceğini öne sürmektedir. Moles'e göre bu, ancak bir disiplinden diğerine yöntem transferi ile mümkün olabilir. Ancak bu hiç de kolay değildir. Çünkü problem çözebilmek için farklı disiplinden insanların bir araya gelerek projeler üretmeleri ve bunun için de araştırmacıların diğer disiplinlere açık olmaları ve yeni bir dili benimsemeleri gerekmektedir.[212]

"Disiplinlerarasılık" itiraz edilmesi zor, yaşanan dönem açısından gerekli ve hatta zorunlu bir alan olmasına rağmen, bunu gerçekleştirmek hiç de kolay görünmemektedir. Çünkü bu yeni bir dili öğrenmeyi gerektirmektedir. Bu dil, yeni kavramların öğrenilmesini ve ortak kullanılan bazı kavramların farklı kullanımlarına aşina olmayı gerektirmektedir. Aksi takdirde, durum Moles'in de belirttiği gibi "daldan dala atlama" yöntemine dönüşmektedir.[213] Ancak bu noktada disiplinlerarası kavramından neyi anladığımız meselesi son derece önemlidir. Literatürde disiplinlerarası kavramıyla beraber zikredilen *çok disiplinli* (multidisciplinary) ve *disiplinler ötesi* (transdisciplinary) kavramları birbiriyle ilişkili görünmektedir. Bunlardan *çok disiplinli* kavramı ile disiplinlerin bağımsız bir şekilde yan yana durarak bir konuyu ele almaları kastedilmektedir. *Disiplinler ötesi* kavramıyla ise, disiplinlerin zamanla sınırlarının kısmen çözülmesi kastedilmektedir. Buna karşılık *Disiplinlerarası* kavramı, soruna yönelik disiplinlerin ortak yöntemler geliştirmesi ve disiplinlerarasında işbirliği ve yöntem alışverişinin gerçekleşmesini ifade etmektedir.[214]

---

[212] Abraham Moles, **Belirsizin Bilimleri**, çev. Nuri Bilgin, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1993, s. 160-161.

[213] Abraham Moles, **Belirsizin Bilimleri**, s. 128-129.

[214] Söz konusu kavramların şematik anlatımı için bkz. Filiz Şan, **Disiplinlerarasılık Açısından Bir Bilim Dalı Olarak Çeviribilim**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014, s. 32.

Disiplinlerarası alanın bilimsel çalışmalardaki en büyük avantajı "tamamlayıcılık" ve "düzeltmecilik" olarak ifade edebileceğimiz yönleridir. İlkiyle kastedilen şey, bir disiplinin göremediğini birlikte çalıştığı diğer disiplinin işaret etmesiyle bütünün tamamlamasıdır. İkincisiyle de, yanlış temellendirilen kavramların düzeltilmesi sağlanır. Ancak disiplinlerarası alana yönelik kimi teşebbüsler, zamanla yeni disiplinlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Oysa kanaatimizce buradaki amaç yeni bir disiplinin ortaya çıkması olmamalıdır. Mesele disiplinlerin duvarlarını aşarak diğer disiplinlerle bir iletişim ağının kurulmasıdır. Disiplinlerarası çalışmalarının yaygınlaşması için kimi öneriler sunmak mümkündür. Buna göre, doktora öğrencileri için farklı alanlardan ders alma ve bu konularla ilintili çalışmalar yapma zorunluluğunun getirilmesi ve akademisyenlerin birden fazla bölümde çalışması[215] gibi önerilerin hayata geçirilmesi sayesinde hem akademisyenler ve hem de öğrenciler açısından disiplinlerarasındalık önemli bir kazanç olacaktır.

2. Arkeoloji ve Disiplinlerarası Çalışmalar

Arkeolojide disiplinlerarası çalışmalar deyince daha çok pozitif bilimlerle yapılan çalışmalar akla gelmektedir. Arkeometri denilen bu alanda, arkeolojik kazılarda elde edilen malzemelerin genellikle laboratuvar ortamında incelenmesi anlaşılmaktadır. Arkeoloji özellikle DNA testleri, kemik ve diş dokularında yapılan izotop analizleri, bitki cinslerinin tespit edilmesi ve jeofizik gibi birçok alanda pozitif disiplinlerle birlikte çalışmaktadır. Bunlar içerisinde tarihlendirmeyi sağlayan karbon yaşı ve ağaç halkaları yöntemleriyle beraber jeofizik alanındaki gelişmeler arkeolojide uzak zamana dair bilgilerin bir kronolojiye sahip olmasını sağlamıştır.

Arkeoloji, maddi kültür analizlerinde fen bilimlerine diğer bir ifadeyle arkeometriye nasıl ihtiyaç duyuyorsa benzer şekilde, kadîm dönem insanını, toplumsal yapıyı, davranış biçimlerini, dini inanç ve pratiklerini anlamak için psikoloji, sosyoloji, tarih, dinler tarihi ve sosyal antropoloji gibi alanlara ihtiyaç hissetmez mi? Ancak meseleye özellikle Türkiye arkeolojisi özelinde baktığımızda, sosyalbilimlerle ortak çalışmanın önündeki zihinsel engellerle karşılaşıyoruz. Sözgelimi arkeoloji ile sosyal bilimler arasında multidisipliner çalışmaların gereğine

[215] Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın**, s. 96.

yönelik olarak kaleme alınan bir metinde geçen aşağıdaki ifadeler oldukça dikkat çekicidir: "*Arkeologların, diğer sosyal bilimlerin yöntem ve modellemelerini öğrenmelerinin gerektireceği ciddi zaman kaybını göze almaktansa, bu disiplinlerle ortak çalışmalar geliştirmeleri daha anlamlı olacaktır*."[216] Burada yazarın sosyal bilimler ifadesinden ne anladığı meselesi önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Yazara göre, arkeolog aslında biraz gayret etse sosyal bilimlerin yöntemlerini öğrenebilir ancak bu durum ciddi bir zaman kaybına sebep olacağı için sosyal bilimcilerle ortak çalışmalar yapılmalıdır. Diğer yandan yazarın burada *multidisipliner* kavramını tercih etmesi de manidardır. Daha önce de ifade edildiği gibi multidisipliner çalışmalar; ortak bir konu etrafında disiplinlerin herhangi bir alışveriş ve etkileşim içinde olmadan yan yana durmalarını ifade etmektedir.

Arkeoloji, sosyal bilimler alanında yer almasına karşın daha çok fen bilimleriyle ortak çalışmıştır. Bunun için elbette çeşitli sebepler öne sürülebilir. Arkeolojinin arkeometri ile yakın bir ilişki içinde olması, verilerin yaşını ve niteliğini anlamak için son derece önemlidir. Ancak bu ilişki arkeolojinin sosyal bilimlerin kesinliği olmayan yorum dünyasından uzaklaşmasına da sebep olmuştur. Arkeolojinin özellikle İkinci Dünya Savaşından önce ideolojiler ile kurduğu ilişki, onu diğer sosyal bilimlerden ayrı durmuştur. Bunda kuşkusuz arkeolojinin teorinin ötesinde maddi/görünür verilere sahip olmasının önemli bir etkisi vardır. Kanaatimizce arkeolojinin bilim dışındaki iktidarlar tarafından pragmatist bir aygıt olarak kullanılması, sonraları onun kendi kabuğuna çekilmesine yorumdan uzak kalmasına sebep olmuştur.

Arkeoloji diğer sosyal bilimler bir yana çalışma alanı olarak kendisine çok yakın olan Epigrafi ve Eski Çağ Tarihi gibi disiplinlerin verilerini zaman zaman kullanmasına rağmen onlarla ortak bir çalışmaya girişmemektedir.[217] Benzer şekilde arkeolojinin kültür tarihçiliği ile kurduğu ilişki, Avrupalı insanların üstünlüğü ve uygarlığın bir yerden ortaya çıkıp diğer bölgelere göç veya sömürge aracılığıyla yayıldığı şeklindeki ideolojik yaklaşımlardan ötürü eleştirilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Almanya'da yaşanan Kossinna sendromu, benzer şekilde Türk Tarih

---

[216] M. Nezih Aytaçlar, "Arkeoloji ve Sosyal Bilimlerin Multidisipliner Çalışmaları", **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, s. 63.

[217] M. Nezih Aytaçlar, "Arkeoloji ve Sosyal Bilimlerin Multidisipliner Çalışmaları", s. 64.

Tezi'nin etkisi dolayısıyla ülkemizde de yaşanmıştır.[218] Bu durumda Türkiye'de malzeme/nesneyi merkeze alan ve onu sadece tanımlayıp tasnif etmekle yetinen ve yorumdan kaçınan dolayısıyla sosyal bilimlerle iş birliği içerisine girmeyen bir yaklaşım belirmiştir.

Arkeoloji ABD'de antropolojinin bir alt disiplini olarak değerlendirilirken Avrupa'da ise, bağımsız bir bilim dalı olarak kabul edilmektedir. Avrupa'daki tasnifi baz almasına rağmen ülkemizde, Batı'nın aksine antropoloji ve arkeoloji arasındaki temas, sadece kazılardan çıkan iskeletlerle ilgili olarak fiziksel antropoloji ile kurulan ilişkiyle sınırlıdır. Bunun dışında kültürel ve sosyal antropoloji ile arkeolojinin bir ilişki kurduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.[219] 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'deki sosyal bilimler üzerinde ABD'li sosyal bilim paradigmasının etkili olduğu söylenebilir.[220] 1960'larda ABD'den Türkiye'ye gelen Robert J. Braidwood, Türkiye'de katıldığı kazılarda diğer disiplinlerle bazı ilişkiler kurmuş ve farklı yöntemler uygulamıştır. Ancak, onun bu etkisi oldukça sınırlı kalmış ve Amerikan tarzı arkeoloji yapılanması Türkiye'de etkili olmamıştır.[221]

2014 yılında Türkiye'deki akademisyen arkeologlar üzerinde yapılan bir anket çalışması, ülkemizdeki arkeologların sosyal bilimlerle ortak çalışmaya nasıl baktıkları hakkında önemli veriler sunmaktadır. Ankete katılan arkeologlar, sosyal bilimlerle disiplinlerarası çalışmaları gerekli gördüklerini belirtmelerine rağmen, antropoloji ve sanat tarihi dışında diğer sosyal bilim alanlarıyla ortak çalışmadıklarını ifade etmişlerdir. Yine ankette kimi arkeologların, ortak çalışmanın kazı alanında değil sonrasında yani yorum aşamasında yapılması gerektiğini ifade etmesi oldukça düşündürücüdür.[222] Kuşkusuz bu tavrın ortaya çıkışında Türkiye

---

[218] Çiler Çilingiroğlu, "Kültür Tarihi Kıskacında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz?", **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, ss. 13-23.

[219] İ. Banu Doğan, "Türkiye Arkeolojisi Antropolojiyle Barışır mı? Antropolojik Yaklaşımların Arkeolojiye Katkısı Üzerine Düşünceler", **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, s. 86.

[220] Sibel Özbudun, Gülfem Uysal, **50 Soruda Antropoloji**, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2013, s. 229.

[221] Oğuz Erdur, Güneş Duru, "Yeni Arkeolojiden Türkiye'de Eleştiriye: Güven Arsebük ile Söyleşi", **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, s. 281.

[222] Yazarların da ifade ettikleri gibi ankete katılan arkeolog sayısı yalnızca 53'tür. Ancak anketin Türkiye'deki kazılarda görev alan arkeologların katıldığı 2014 yılı Kazı Toplantısı'na gelen

arkeolojisinin daha önce resmi ideoloji ile kurduğu ilişkinin önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi, arkeoloji alanında da disiplinlerarası çalışmaların yapılması gerektiği sıklıkla ifade edilmektedir. Geçmişi maddi kalıntılar üzerinden ortaya koymayı amaçlayan arkeolojinin insan topluluklarının yaşayışlarını, ekonomik ve siyasal örgütlenmelerini, dinsel yaşam ve deneyimlerini tek başına ortaya konması beklenemez. İnsan yaşamının farklı yönlerini ön plana çıkaran sosyal bilim disiplinleriyle yapılacak ortak çalışma ve projeler neticesinde maddi kültür, anlam kapılarını günümüz insanına açacaktır.

3. Dinler Tarihi ve Disiplinlerarası Çalışmalar

İnsanlık tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan dinler, her dönem bir merak konusu olmuştur. Daha önce ifade edildiği üzere, nasıl modern arkeoloji bilimi öncesi, geçmişe yönelik duyulan bir ilgi mevcutsa, benzer şekilde ve hatta daha güçlü bir şekilde din araştırmalarına karşı bir ilginin var olduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada modern öncesi dönemde dinlere ilişkin çalışmalara değinilmeyecektir. Fakat, birçok sosyal bilim alanı gibi dinler tarihi alanının, tümüyle modern dönemde inşa edilmediği, daha önce de insanların komşu oldukları, duydukları veya seyahatte bulundukları beldelerde yaşayan toplulukların inançlarını ortaya koyan eserler kaleme aldıkları bilinmelidir. Bu meyanda modern bir bilim olarak beliren dinler tarihinin kurucusunun 12. yüzyılda yaşayan bir düşünür olarak kabul edilmesi, söz konusu alanın modern dönem öncesi köklere sahip olduğunun açık bir göstergesidir.[223]

Modern dönemde dinler tarihinin ortaya çıkışı antropoloji ve arkeoloji gibi diğer sosyal bilimlerin belirmeye başladığı 1850'li yıllara denk gelmektedir. Sömürge faaliyetlerinin bir sonucu olarak, diğer insan topluluklarıyla karşılaşan Batı,

---

arkeologlara uygulanması önemlidir. Anketin sonuçları üzerinden genellemelere varmak sorunlu gözükse de, Türkiye arkeoloji tarihi göz önünde bulundurulduğunda bize önemli ipuçları verdiği de görülmektedir. Yücel Karadaş, Timur Demir, "Günümüz Türkiye'sinde Akademisyen Arkeologların Sosyal Profili ve Teorik Yönelimleri Üzerine Bir Anket Çalışması", **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, S. 16, 2013, ss. 133-143.

[223] Dinler tarihinin önemli isimlerinden olan Eric Sharpe'a göre dünya literatüründeki ilk dinler tarihi kitabı yazma şerefi Şehristani'ye aittir. Bkz. Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı**, çev. Fuat Aydın, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2013, s. 28.

oryantalist düzlemde özellikle filoloji üzerinden bu toplulukları tanımayı ve böylece onları daha rahat kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda çalışmalar ortaya çıktıkça antropoloji, sosyoloji ve dinler tarihi gibi yeni disiplinler filizlenmiştir. Oryantalist bir filolog olan Max Müller (1823-1900), Hindu kutsal metinleri olan Rig-Vedaları İngilizceye tercüme etmiştir. Dil ile beraber Hint dini geleneğiyle de ilgilenen Müller, dillere uyguladığı karşılaştırma yöntemini dinlere de uygulamış ve böylece modern anlamda dinler tarihinin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Böylece dinler tarihi modelini doğa bilimlerinden ve karşılaştırmalı dil bilimlerinden alarak gözleme dayalı bir metot geliştirdiği bu çağda filoloji eksenli din tipolojileri ortaya çıkmıştır.[224] Bağımsız bir disiplin olarak dinler tarihinin ortaya çıkışı, teoloji, tarih, filoloji, din felsefesi ve din sosyolojisinden metodolojik olarak ayrılmasıyla mümkün olmuştur.[225]

19. yüzyılın ortalarında fiziksel evrim ile beraber kültürel evrimin varlığına ve hatta bu evrim sürecinin belirlenebildiği, belli bir istikamete doğru yönlendirilebileceğine inanıldı. Bu doğrultuda dinin de evrim geçirdiği ve eğer kökenine inilirse modern dönemdeki toplulukların daha rahat anlaşılacağı iddia edildi. Bu doğrultuda, psikolojik, sosyolojik ve antropolojik kimi köken teorileri ortaya atıldı. Evrimci yaklaşımın ürünü olan karşılaştırmalı metot, yirminci yüzyılın başlarına kadar hâkim metot olarak varlığını sürdürdü. Ancak 1960'lara gelindiğinde, "karşılaştırmalı din" terimi tek edilerek dinler tarihi ismi daha çok tercih edilmeye başlanmıştır.[226] Aynı yıllarda dinler tarihi biliminin diğer sosyal bilim dallarından faydalanması gerektiği vurgulanmaya başlamıştır. Dinlerle ilgili sadece malumat vermenin, yorumdan kaçınarak tarihsel bilgilerle yetinmenin doğru olmadığı dile getirilmiştir. Bu akımın önemli savunucularından olan Mircea Eliade, dinler tarihçisinin görevinin bir dinin kronolojik bilgisini vermekten ibaret olmadığını, her fenomen gibi dinsel fenomenlerin de son derece karmaşık olması nedeniyle, anlamı

---

224 Philippe Borgeaud, **Karşılaşma Karşılaştırma: Dinler Tarihi Araştırmaları**, çev. M. Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi, 1999, s. 30.

225 Dinler tarihinin bağımsız bir disiplin haline gelme süreci için bkz. Joachim Wach, **Dinler Tarihi: Bilimsel Bir Disiplin Olarak Kuruluşuna Teorik Bir Giriş**, çev. Fuat Aydın, İstanbul, Ataç Yayınları, 2004. Modern dönemde dinler tarihine öncülük eden Batılı ilim adamlarının çok önemli bir kısmının teolog, din adamı ve din felsefecisi olması bu anlamda hiç de şaşırtıcı değildir.

226 Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı**, s.13.

tümüyle ortaya koymak için farklı bakış açılarına ve disiplinlere başvurulması gerektiğini vurgulamıştır.[227]

Dinler tarihi alanında disiplinlerarası çalışmalar önermesinde akla gelen ilk husus diğer din bilimleriyle yapılacak ortak çalışmalardır. Kuşkusuz, din bilimlerinin ortak paydası olan "din" olgusunun tanımlanmasında bile ortak çalışmalar yapmanın gereği kendisini hissettirmektedir. Din psikolojisi, din sosyolojisi ve din felsefesi gibi alanlarının dine yaklaşımı ele alındığında, her bir disiplinin dinin bir yönünü ele aldığı görülmektedir. Ancak dinler tarihinin kapsamı düşünüldüğünde ilişki içerisinde olacağı disiplinlerin sadece din bilimleri olması düşünülemez. Hayatın birçok alanını ilgilendiren din; arkeoloji, mitoloji, sanat, antropoloji, dil ve edebiyat gibi birçok bilim dalıyla yakından ilgilidir. Dinler tarihi yalnızca geçmiş dinî geleneklerle ilgilenmekle kalmayıp günümüzdeki yeni dini oluşumlarla ve bunların insan hayatı üzerindeki etkileriyle ilgilendiği için, disiplinlerarası çalışma alanına medya, sinema ve popüler kültür alanlarını kapsayan birçok sahayı da katmak mümkündür.

Sonuç itibariyle günümüzde, bir bilim dalı olarak dinler tarihi, yalnızca isminde yer aldığı şekliyle dinlerin tarihi hakkında malumat veren, dolayısıyla diğer alanlara bilgi sunmakla yetinen bir alan değildir. Dinler tarihi alanında ortaya konulan çalışmalarda, birçok farklı disiplinin verilerinin kullanıldığını görmek mümkündür. Ancak disiplinlerarasılıktan kasıt, farklı disiplinlerin verilerini kullanmak değil, farklı disiplinlerle beraber veri oluşturmak ve bu doğrultuda kuram geliştirip kavramlar ortaya koymaktır. Dolayısıyla burada dinler tarihinin, arkeolojinin ortaya koyduğu verilerden faydalanmasını aşan bir durumdan söz edilmektedir. Her iki bilimin ortak çalışmasıyla yeni yaklaşımların geliştirilmesi yeni kavramların üretilmesi kastedilmektedir.

20. yüzyılın ortalarından itibaren sıklıkla dillendirilen disiplinlerarası yöntem özellikle son yıllarda daha çok gündeme gelmektedir. Aşırı uzmanlaşma, disiplinlerin varlıklarını korumak adına bazı alanlarla ve yöntemlerle kendilerini sınırlandırmaları sonucunda, kimi alanlar disiplinlerin alanına girememiş ve kimi alanlar ise

---

[227] Mircea Eliade, **Arayış: Tarih ve Dinde Anlam**, çev. Cem Soydemir, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017, s. 21.

paylaşılamamıştır. Dolayısıyla disiplinlerin arasında kalan bu konular için disiplinlerarası çalışmalar bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlığın geçmişini aydınlatmayı ilke edinen arkeoloji bilimi söz konusu olduğunda, diğer sosyal bilim alanlarıyla disiplinlerarası çalışmalar yapması kaçınılamaz bir zorunluluk olarak belirmektedir. Arkeolojinin fen bilimleriyle ortak yürüttüğü çalışmalar neticesinde bulunan nesnelerin tarihlerinin belirlenmesi, kemik ve diş analizleri sonucunda canlıların türü ve beslenmesi hakkında bilgi elde edebiliyoruz. Benzer şekilde, sosyal bilimlerle kurulacak ilişkiler neticesinde uzak geçmişte yaşayan insanların *şey*lerle kurduğu ilişki ve bunun insan yapısı üzerindeki etkisi, toplumsal yapılanma, dini inanç ve pratiklerin insan ve çevre üzerindeki etkileri gibi birçok konu daha anlaşılır bir hal alacaktır.

Arkeolojinin modern bir bilim olarak ortaya çıkışına benzer şekilde dinler tarihi de başlangıçta linguistik, sosyolojik, antropolojik ve hatta arkeolojik çalışmalarla ön plana çıkan isimlerin gayretleriyle ortaya çıkmasına rağmen zamanla kendi yöntemlerini belirleyerek bir disiplin hüviyetine kavuşmuştur. Ancak çok geçmeden yaşanan değişimler sonucunda disiplinlerin özellikle bazı alanlarda yetersiz kaldığı, fen bilimlerinden miras alınan kesinliğin mümkün olmadığı dolayısıyla meselenin farklı yönlerden ele alınmasının bizi doğruya/hakikate daha çok yaklaştıracağı şeklindeki yaklaşımlar ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Aşırı uzmanlaşmanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan akademik körlük, meselenin farklı görünümlerini yok saymaktadır. Bu yaklaşımın, sosyal meseleleri mikro uzmanlık alanına hapseden bir görünüm arz ettiği, sosyal bilimlerin birçok alanında fark edildi. Kanaatimizce, arkeolojinin maddi kültür dünyası dinler tarihi perspektifiyle birleştirildiğinde oldukça zengin, bütüncül ve çok boyutlu bir anlam dünyası ortaya çıkacaktır. Bu durum arkeoloji için maddi kültürün arkasında yatan sırları açığa çıkarırken, özellikle ülkemizde dinler tarihi açısından neredeyse tümüyle yok sayılan ve tarihöncesi olarak adlandırılan dönemin kapılarını açacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

METODOLOJİ: DİSİPLİNLERARASI BİR ALAN OLARAK DİN ARKEOLOJİSİ

A. Arkeoloji ve Dinler Tarihinin Ortak Kavram ve Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış

Daha önce de ifade edildiği gibi 21. yüzyıl, sosyal bilimler alanında disiplinlerarası çalışmaların hız kazandığı bir dönem olarak adlandırılmaktadır. Hatta günümüzde artık disiplinlerin ortak çalışmalar yürütmeleri seçenek olmanın ötesinde bir zorunluluk olarak belirmektedir. Bu bağlamda din bilimleri, sosyoloji ve antropoloji gibi sosyal bilim dallarıyla bir çeşit ilişki kurmasına rağmen çeşitli nedenlerden ötürü arkeoloji ile istenilen düzeyde disiplinlerarası çalışmalar yapılamamıştır.

Dinin soyut bir alana yönelik olduğu ve dolayısıyla maddi kültür üzerinden anlaşılamayacağı meselesi din ile arkeoloji arasındaki mesafenin temel sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Görünüşte soyut bir alana yönelik olduğu sanılsa da dinin maddi alana temas eden ve hatta onu şekillendiren bir yapısı bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle din, hayatın birçok yönünü etkilemekte, bazı alışkanlık ve davranış kalıplarını belirlemekte, zaman ve mekâna farklı anlamlar kazandırmaktadır. Dolayısıyla maddi kültürün yorumlanmasıyla geçmiş dönemde yaşamış olan toplulukların inançları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ancak bu durumda din ile ilgili tanım, kavram ve yaklaşımların tartışılması gerekmektedir. Nitekim arkeologların zihinlerindeki din tanımı ve ilgili kavramların işaret ettiği anlam son derece önemlidir. Bu bağlamda ortak kavramların zaman içerisinde yüklendikleri anlamlar, yaşanan değişimler ve bunların dinler tarihi perspektifinden eleştirel bir şekilde incelenmesi önem arz etmektedir.

1. Dini Tanımlama Sorunu: Köken Arayışları, Yaklaşımlar ve Açmazlar

Sosyal bilimler alanında dinin tanımlanması ile ilgili meseleler uzun süredir tartışılmaktadır. 19. yüzyılda Aydınlanmacı bir bakış açısıyla ele alınan dinin bir kökene dayanması gerektiği anlayışından hareketle, dine köken bulma çabaları ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde religion kavramının tüm dinî gelenekleri ifade etmek üzere kullanılmaya başlanması da ileride değinileceği gibi kimi problemleri beraberinde getirmiştir. Din ile ilgili yukarıda ifade edilen belirsizliklerin yanında arkeologların kimi zaman evrimci yaklaşımla ve kimi zaman pozitivist bilim kaygısıyla dine karşı ilgisiz kaldıklarını söylemek mümkündür.

a. Dine Köken Bulma Arayışları

Fen bilimlerinin etkisinde gelişen sosyal bilimler, çalışma alanını laboratuvar ortamında kanıtlanabilir bilgiler zaviyesinden ele almış ve bu doğrultuda sosyal kurumların kökenini tespit etme görevini üstlenmiştir. Kraliçe Viktorya (Victoria) dönemi antropologları, daha önce de ifade edildiği gibi, bir yandan uygarlığın Batılı kökenlerini ortaya koymaya çalışırken diğer yandan, dinin kaynağını bulmak üzere işe koyuldular. Kuşkusuz dinin kökenlerini bulmaya yönelik girişimlerinin temeli sadece bilimsel araştırma ve merak değildi. Aydınlanma düşüncesinin dine karşı sürdürdüğü savaşın en bariz etkileri, dinin kökenine dair teorilerin mahiyetinde ortaya çıktı. İlk etapta kilisenin tepkisine doğrudan muhatap olmamak adına, Hıristiyanlıkla ve diğer kurumsal dinlerle bir mücadeleye girişmektense, uzak geçmişte yaşamış olan insanların inançları üzerinden din ile bir mücadeleye girilmesi çok daha anlaşılır bir durumdu. Zira kadîm dönem insanlarının dinlerinin anlamsızlığı ve batıllığı ortaya konabilirse, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi yaşayan dinler meşruiyet zeminlerini kaybedeceklerdi.

Köken teorileri günümüzde her ne kadar geçerliliğini yitirmiş olsa da 19. yüzyılda önemli tartışmalara sebep olmuştur. Burada konuyu ele almamızın temel nedeni, arkeoloji, antropoloji ve dinler tarihi gibi disiplinlerin filizlendiği bir dönemde bu teorilerin ortaya çıkmış olmasıdır. Üstelik söz konusu yaklaşımlar, din

arkeolojisini konu alan çalışmalarda sıklıkla yer bulmuştur. Dolayısıyla burada köken teorilerine yönelik ayrıntılı bir bilgilendirme yerine, meselenin sadece eleştirel bir analizi yapılacaktır.

Dinlerin kökenlerine yönelik öne sürülen teoriler konusunu aynı zamanda modern dinler tarihinin kurucusu olarak gösterilen Max Müller ile başlatmak mümkündür. Düşünce yapısında Alman romantizminin güçlü etkilerini taşıyan Müller, Hint kutsal metinlerinin dili Sanskritçe'yi öğrenir ve filolojinin önemine işaret eder. Herhangi bir dinin anlaşılmasında ise dinin dil ile olan ilişkisine mutlak bir vurgu yapar. Müller, dinin kaynağının ancak bulunabilen en eski metinlere gitmek suretiyle anlaşılabileceğini belirtir.

Müller, dinin menşeine yönelik öne sürdüğü yaklaşımını "natüralizm" olarak isimlendirmektedir. Muhtemelen Hint kutsal metinlerinde karşılaştığı tanrılar ile doğa arasındaki ilişkilerin etkisiyle Müller, dinin menşeinin kişileştirilmiş doğa olayları olduğunu varsaymaktadır. Çünkü Müller'e göre düşüncemizdeki her şeyin kaynağı doğaya dayanmaktadır.[228] Dolayısıyla dinin kaynağı, doğaüstü bir varlığa değil bizzat doğanın kendisine yaslanmaktadır. Ona göre ancak zamanla insan doğanın ardında yer alan "sonsuzluk" fikrini keşfetmekte ve böylece "kutsal" fikri ortaya çıkmaktadır.[229]

Max Müller'in çağdaşı olan Edward Tylor (1832-1917) ise, evrimci bir perspektifle dinin de tıpkı kültürün diğer öğeleri gibi en "ilkel" kabilelerden modern döneme gelişerek devam ettiğini, Thomsen'ın Üç Çağ Sistemi (Taş, Bronz, Demir) üzerinden inşa eder. Thomsen'ın zaman tasnifi kültürel evrimin önemli savunucularından olan Edward Tylor için bir ilham kaynağı olmuştur. İnsanlık tarihinin teknolojideki gelişiminin çizgisel bir tarih bağlamında gerçekleştiğini öne süren Tylor, 1871'de kaleme aldığı *Primitive Culture* adlı eserinde bu düşüncenin bir devamı olarak dinin kökeninin animizm olduğunu iddia etmiştir. Tylor'a göre, dış dünyayı gözlemleyen insan her şeyde canlılığı sağlayan bir akıcılık olduğunu fark etmiş ve rüyaların yardımıyla ruhu yani ikinci "ben"i keşfetmiştir. Daha sonra insan, bu ruhun diğer canlılarda da bulunduğunu düşünmüş ve böylece ortaya animizm yani

---

[228] Max Müller, **Natural Religion**, London, The Gifford Lectures 1989, s. 127.

[229] İbrahim Ethem Karataş, "Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri", **Düzce Üniversitesi SBE Dergisi**, c. 3, sy. 2, 2013, s. 71.

bir çeşit ruha tapınma ortaya çıkmıştır. Tylor'a göre bu düşünce gelişerek modern döneme kadar ulaşmıştır.[230]

Tylor gibi bir İngiliz olan Herbert Spencer dinlerin kökenini *atalar kültü* ile açıklama yoluna gitmiştir. Buna göre, Tylor'ın teorisine benzer şekilde rüya, gölge ve ölüm gibi deneyimlerden hareketle kadîm insan, bir ruhun varlığına inanmaya başlamıştır. Ancak Spencer'a göre ruh Tylor'ın iddia ettiği gibi dine kaynaklık etmemiştir. Ölüm tecrübesini yaşayan insan, ruhlara karşı korku ile karışık bir saygı duymuş ve bu zamanla ölü ruhlara tapınmaya dönüşmüştür. İlkin mezar başlarında yapılan basit ayinlerle başlayan bu inanç zamanla gelişmiş ve çeşitli ritüellerle zenginleşmiştir. Spencer'e göre *atalara tapınma* sadece "ilkel din"in değil bütün dinlerin kaynağını teşkil etmektedir.[231]

Dinin kaynağını bireysel olandan ziyade toplumsal bir zemine dayandıran Fransız sosyolog Emile Durkheim ise, dinin sosyal tecrübenin bir yansıması olduğu kanaatindedir. Durkheim, dinin kökenine dair görüşlerini açıkça serdettiği *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* isimli eserinde ilkin kendisinden önce ortaya atılan natüralizm ve animizm gibi teorileri çeşitli yönlerden eleştirir. Dinin kaynağının totemizm olduğunu kaydeden Durkheim'e göre totem, hem tanrının ve hem de toplumun sembolüdür.[232] Dolayısıyla sosyal bir yapı olarak ele alınan din yani totemizm, yalnızca insanları değil evrendeki her şeyi akrabalık bağlarıyla birbirine bağlar. Bireylerin genellikle hayvanlardan seçilen totemleri olduğu gibi klanların da totemleri vardır. Durkheim fikirlerini daha da ileriye taşıyarak "klan"ın sadece bir grup insanı tanımlamak için değil, evrendeki tüm varlık gruplarını ifade etmek üzere kullandığını belirtir.[233]

Bahsi geçen teorilerden farklı olarak, Alman Katolik rahip Wilhelm Schmidt (1868-1954), dinin kaynağının monoteizm yani tek tanrıcılık olduğunu ve bunun süreç içerisinde bozularak politeizme yani çok tanrıcılığa dönüştüğünü kabul eder. Evrimciliğe karşı kültür tarihçiliğini ön plana çıkaran Schmidt, İskoçyalı düşünür

---

[230] Edward Tylor, **Primitive Culture: Researches into the Development of the Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom**, London, John Murray, 1903, vol. 1, s. 425-426.

[231] Herbert Spencer, **The Principles of Sociology**, New York, D. Appleton and Company, 1898, vol. 1, s. 422.

[232] Emile Durkheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, çev. Fuat Aydın, İstanbul, Ataç Yayınları, 2005, s. 252.

[233] Durkheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, s. 178.

Andrew Lang (1844-1912)'ın "ilkel" toplumların tek tanrı inancına sahip olduğuna dair fikrinden etkilenir. Lang, "ilkel" kabileler üzerinde yaptığı araştırmalardan hareketle, Tylor'ın iddia ettiği gibi animizmin tüm kabilelerde görünmediğini ama buna karşın Yüce Yaratıcı fikrine rastlandığını öne sürer.[234] Lang'ın fikirlerini sürdüren Schmidt'e göre, kadîm insanlar arasında monoteist karakterli bir inanç mevcuttur. Schmidt, öncelikle diğer köken teorilerini örneklerle eleştirir. Ardından yüce varlık ve gök tanrı gibi isimlerle anılan monoteist temayüllerin izini sürer.[235] Schmidt eserinde oldukça dağınık bir üslup izler. Monoteizme dair düşüncesini, "ilkel" kabileler ile ilgili verdiği çok sayıdaki örneğin arasına serpiştirir.

Yukarıda kısaca ele aldığımız teorilerin dışında başka düşünürler tarafından da farklı görüşler dillendirilmiştir. Sözgelimi İskoç James Frazer (1854-1941) dinin kaynağının büyü olduğunu öne sürerken[236] Trobriand adalarında yerliler ile birlikte yaşayan Malinowski de bu tecrübelerden hareketle büyünün "ilkel" insanın yaşamındaki etkisine yönelik kimi fikirler teklif etmiştir.[237] Fransız antropolog Lévy-Bruhl ise, "ilkel" insanın zihin dünyası ile ilgilenmiştir.[238] Dine psikolojik yaklaşımın önemli isimlerinden olan Freud ise, dinin kökeninin baba ile oğul arasındaki otorite, suçluluk ve itaat duygusundan kaynaklandığını düşünmektedir.[239]

Dine köken bulmaya yönelik teoriler antropoloji, arkeoloji, sosyoloji ve dinler tarihinin modern anlamda ortaya çıktığı bir döneme denk gelmiştir. Söz konusu disiplinlerin oluşmasında oldukça etkili olan bu teoriler daha sonraları çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. İleride detaylı bir şekilde ele alınacak olan Thomsen'ın Üç Çağ Sistemi sayesinde tüm insanlık tarihi belli evrelere ayrılmış ve tüm toplumların bu evreleri zorunlu olarak yaşadıkları iddia edilmiştir. Dolayısıyla bir çeşit tarih mühendisliği olarak nitelendirilebilecek bu durum, toplumsal evrimciliğin ötesine uzanmaktaydı.[240] Buna göre toplumların evrim süreçleri kontrol altına alınabilir ve yönlendirilebilir bir görünüm arz etmektedir. Bu durum *ilerlemecilik* fikriyle birlikte

---

[234] Andrew Lang, **The Making of Religion**, New York, Longmans Green, 1898, s. 329.
[235] Wilhelm Schmidt, **The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories**, trans. H. J. Rose, London, Methuen, 1935.
[236] James G. Frazer, **Altın Dal: Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma**, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
[237] Bronislaw Malinowski, **Büyü, Bilim ve Din**, çev. Saadet Özkal, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2000.
[238] Lévy-Bruhl, **İlkel İnsanda Ruh Anlayışı**, çev. Oğuz adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2018.
[239] Sigmund Freud, **Totem ve Tabu**, çev. Kamuran Şipal, İstanbul, Say Yayınları, 2014, s. 207.
[240] Kürşat Demirci, **Dinler Tarihinin Meseleleri**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002, s. 51.

düşünüldüğü zaman Batılı devletlerin sömürge faaliyetlerine ve devamında *gelişmekte olan ülkeler* kavramına düşünsel bir zemin hazırladığı rahatlıkla söylenebilir.

Köken teorilerine dair dikkat çeken bir husus da, teorisyenlerin neredeyse tamamının "ilkel" bir toplumla temas kurmadan eserlerini kaleme almalarıdır. Onlar daha çok gezginlerin yazdıkları eserlerden, yönetici, tüccar ve misyonerlerin raporlarından hareketle teorilerini ortaya koymuşlardır. Bu durum, Evans-Pritchard'ın haklı olarak belirttiği gibi, "bir kimyacının bir laboratuvara hiç adım atmamasına benziyordu."[241] Söz gelimi Tylor gibi düşünürler masa başı antropoloğu olarak görülmüştür. O çalışmalarını ikincil kaynaklara dayandırması sebebiyle Viktorya dönemi antropologlarının prototipi olarak nitelendirilmişlerdir.[242]

Yukarıda yer verilen antropologların dinin kökenine dair savundukları teorilerde "ilkel" olarak nitelendirilen insanın hafife alındığı anlaşılmaktadır. Darwinci bir yaklaşımın doğal sonucu olarak, "Taş Devri" insanı çocuksu, boş inançlara sahip, akıldan yoksun, kuşkulu ve korkulu bir hayatın endişelerinden büyü ve duayla korunmaya çalışan bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Savunulan görüşlerin tam olarak anlaşılabilmesi için söz konusu düşünürlerin zihin yapılarını ve içerisinde yaşadıkları dini yapıyı bilmek gerekir. Teorisyenler köken itibariyle çeşitli Yahudi ve Hıristiyan mezheplerine mensup olmakla beraber, birkaç tanesi dışında tamamı agnostik veya ateist bir dünya görüşüne sahiptiler. Genel olarak bu teorisyenler açısından "ilkel" inançlar ile diğer dinler arasında bir fark bulunmamaktadır. Onların gözünde din, insanoğlu açısından bir yanılgıdır. Bunlar "ilkel" inançlar içinde Hıristiyanlığı çürütmek için bir kanıt bulacaklarını düşünüyorlardı. Eğer "ilkel" dinin heyecan ve gerilimden kaynaklı saçma ve gereksiz bir boş inanç olduğu ortaya konursa, bu yolla Hıristiyanlığın da boş bir zemine dayandığı anlaşılacak ve din kendiliğinden önemini kaybedecekti.[243]

---

241 Edward Evans-Pritchard, **İlkellerde Din**, çev. Hüsen Portakal, Ankara, Öteki Yayınevi, 1999, s. 12. Evans-Pritchard'ın kitabının orijinal ismi **Theories of Primitive Religion** olmasına rağmen Türkçe'ye yukarıdaki isimle tercüme edilmiştir. Kitap isminin çevirisi maddi hatanın ötesinde bir anlam/yaklaşım hatası olması açısından ilgi çekicidir.

242 Paul Ericson, Liam Murphy, **A History of Anthropological Theory**, North York, University of Toronto Press, 2013, s. 28.

243 Evans-Pritchard, **İlkellerde Din**, s. 21-22.

Günümüze gelindiğinde ise, dinin kökeninini açıklamaya yönelik teorilerin etkisini yitirdiğini söylemek mümkündür. Dine bir köken aramanın, onu anlamak için bir yarar sağlayamayacağı fikri çoğu antropolog tarafından kabul görmektedir. Burada en dikkat çekici husus, ilkel olduğu düşünülen insanların -prototip olarak alınırken- hepsinin aynıymış gibi düşünülmesi, farklılıkların hesaba katılmaması da son derece ciddi bir yanılgıdır.[244] Nitekim daha sonraları antropologlar yaptıkları araştırmalarda bu farklılıkları ön plana çıkardılar. Üstelik farklılıklar, çeşitli gruplar bir yana aynı grup içerisindeki bireyler arasında da ortaya çıkmaktadır. Tüm bu yaklaşımların temelinde ise, kendisini uygarlığın zirvesinde gören Batı medeniyeti ile "vahşi-ilkel" toplumun aynı şekilde düşünemeyeceğini öngören zihniyet yatmaktadır. Batı düşüncesinin önemli parametrelerinden birini oluşturan bu dikotomi birçok alanda belirmektedir. Sözgelimi dinler tarihinde önemli bir metot olarak karşımıza çıkan *karşılaştırma*da da bu durum söz konusudur. Sürekli zıtlık üzerinden hareket eden bu yaklaşım, biz ve öteki üzerinden bir geçmiş inşa etme çabası içerisine girmiş ve Batı'yı merkeze almıştır.

Kanaatimizce köken teorilerinin en önemli ortak noktası, inancın insan üzerinde bıraktığı bir takım etkilerden hareketle dinin tanımlanması çabasıdır. Hayatın birçok alanını etkileyen ve hatta belirleyen dinin birçok boyutuna rağmen teorisyenler, tek bir saikten hareketle dini anlama yoluna gittiler. Evrimci bakış açısı daha işin başında onların zihninin kategorik bir düzlemde çalışmasına sebep oldu. Böylece dinin başlangıcının şimdikine göre çok daha "ilkel" olması gerektiği sonucuna vardılar. Sonrasında ise daha çok psikolojik saiklere başvurdular. Bunu yaparken de muhtemelen kendi psikolojilerinden hareketle "ilkel"lerin psikolojisini ortaya koymaya çalıştılar. Hıristiyanlık ve Yahudilik ile yaşadıkları muhtemel problemler neticesinde teorisyenler, dine karşı bir çeşit refleks geliştirmişlerdir. Dolayısıyla onların öne sürdükleri görüşleri, miras aldıkları dine karşı hissettikleri psikolojinin bir yansıması olarak okumak da mümkündür. Bu düşünsel miras, özellikle uzak geçmişte yaşayan insanların inançlarını açıklamada kısmî etkisini sürdürmektedir.

[244] Evans-Pritchard, **İlkellerde Din**, s. 124.

b. Dini Tanımlama Sorunu

Dinin kökenini açıklamaya yönelik teorilerdeki anlaşmazlıklar bir yana din kavramına yüklenen anlamda da ortak bir tavırdan söz etmek mümkün görünmemektedir. Disiplinlerarası bir çalışmanın yapılabilmesi için araştırmacıların, ana çalışma alanı olan "din"i nasıl tanımladıkları veya anladıkları meselesi önem arz etmektedir. Hemen belirtilmelidir ki bu bağlamda araştırmacıların ittifak ettikleri bir din tanımına henüz ulaşılmış değildir. Kuşkusuz bunun için birçok sebep sıralanabilir. Ancak, gerek tanımı yapan araştırmacıdan kaynaklanan ve gerekse dinin mahiyeti, kültür ve diğer faktörlerin etkisiyle dini tanımlamak zorlaşmaktadır. Diğer bir ifadeyle din özünde genellikle sade olmasına rağmen, bir anlamda insanla beraber büyümüş ve kurumsallaşmıştır. Dolayısıyla farklı şekillerde etkisini sürdüren dinsel deneyimin hayatın birçok alanını şekillendirmesinden ötürü bu durum dini tanımlarken bir sorun olarak belirmektedir. Ayrıca dinlerin ortak gibi görünen kimi yönlerinin yakından incelendiğinde kendi içerisinde oldukça farklı boyutlar taşıdığı görülmektedir. Söz gelimi dinleri tanımlamak üzere ortak kavramlardan söz edildiğinde ilk olarak akla tanrı kavramı gelmesine karşın, bu minvalde yapacağınız bir din tanımında Budizm'in bazı ekollerini dışarıda bırakmış olursunuz. Yine tanrı kavramından hareketle yapacağınız bir tanımlama veya tasnifte, bu konuda birbirine yakın gibi görünen Yahudilik, Hırsitiyanlık ve İslam gibi dinî gelenekleri bir arada ele almanız ciddi problemlere yol açacaktır. Benzer şekilde dinin kurucusu/peygamberi bağlamında bir tanım yaptığınızda bu sefer de Hinduizm gibi gelenekleri dışarıda bırakmak durumunda kalırsınız.

Farklı dinî gelenekleri tanımlayacak ortak bir din tarifi bir yana bazen bir dinî geleneği kapsayıcı bir biçimde tanımlamak bile güç bir durum olarak belirmektedir. Çünkü dinler içerisinde ortaya çıkan mezheplerin ortaya koydukları farklı öğretiler, ortak bir tanım sunmayı zorlaştırmaktadır. Bunun yanında coğrafi ve kültürel farklılıklar, siyasi müdahaleler ve sosyal olaylar da dinî anlayışlar üzerinde etkili olmuş ve böylece dini tanımlayamama problemine katkıda bulunmuştur. Reform, Aydınlanma düşüncesi, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gibi olgu ve olaylar, dinin konumu ve tanımı üzerinde etkili olan hususlardandır. Ancak tüm bunlar dini tanımsız bir kavrama da dönüştürmemektedir.

Dinlerden kaynaklanan sebeplerin yanında dini tanımlayan araştırmacıların da bu problemde önemli etkileri bulunmaktadır. İlk olarak dinin bizzat müntesiplerinin isimlendirdikleri şekliyle değil araştırmacıların kendi anlayışları çerçevesinde isimlendirmesi başlı başına bir problemdir. Sözgelimi Hinduizm ve Budizm gibi isimlendirmeler dışarıdan yapılan tanımlamalardır. Buradan hareketle tüm dinleri kapsayacak evrensel bir din tanımının yapılamayacağı, öne sürülen tanımların "söylemsel süreçlerin tarihsel ürünü" olduğu iddia edilmiştir.[245] Bunun yanında çalışma alanları da araştırmacıların din tanımlamaları üzerinde etkili olmuştur. Buna göre psikolog bireysel etmenleri ön plana çıkarırken sosyolog daha çok dinin sosyal yaşam üzerindeki etkisinden hareketle bir tanım ortaya koymaktadır.

Bir önceki başlıkta ele alınan din teorileriyle birlikte düşünüldüğünde tanımlamaların genellikle dinin bir yönünün dikkate alınmasıyla yapıldığını göstermektedir. Oysa din, sadece teori olmadığı gibi sadece pratikten de ibaret değildir. Duygu, düşünce, eylem ve sembol gibi farklı unsurları içinde barındıran zengin bir muhtevaya sahiptir. Din tanımlamaları ve yaklaşımları çeşitli kategorilerde ele alınmış olmasına karşın, dine ilişkin tanımları, özsel ve işlevsel olarak ele alan Jean-Paul Willaime'nin tasnifi bizim için oldukça açıklayıcıdır.[246] Buna göre, özsel tanımlar dinin mahiyetine dair ve onu daha çok aşkın ve doğaüstü olana atfederek açıklama yoluna gider. Buna karşın işlevsel tanımlar dinin bireysel ve toplumsal yaşamda üstlendiği fonksiyonları merkeze alır. Willaime her iki yaklaşımı yetersiz görerek dinin karizmatik bir güç oluşuna vurgu yaparken kimi araştırmacılar da özsel ve işlevsel tanımların birleştirilmesini önermiştir.[247] Ancak çok boyutlu tanımların yapılması kapsayıcı bir din kavramının ve dolayısıyla kuşatıcı bir yaklaşımı ortaya çıkaracaktır.

Batılı çevrelerde, Tylor'ın kitabını yayımladığı 1871'den günümüze çok sayıda din tanımı yapılmıştır. Bu süreç incelendiğinde önceleri dini sadece doğaüstü güçlerle açıklayan tanımların zamanla zenginleştiği ve daha kapsayıcı bir hal aldığı görülmektedir. Günümüzde de dini tanımlama çalışmaları sürmektedir. Çağdaş

[245] Talal Asad, **Dinin Soykütükleri: Hıristiyanlıkta ve İslam'da İktidarın Nedenleri ve Disiplin**, çev. Ayet Aram Tekin, İstanbul, Metis Yayınları, 2015, s. 44.
[246] JeanPaul Willaime, **Dinler Sosyolojisi**, çev. Ramazan Adıbelli, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017, s. 123-133.
[247] Asım Yapıcı, **Ruh Sağlığı ve Din**, Adana, Karahan Kitabevi, 2007, s. 15.

antropologlardan Clifford Geertz'in din tanımı, bu alanda ön plana çıktığı için burada yer bulacaktır:

> "(1) Bir simgeler dizgesidir; (2) insanlarda güçlü, yaygın ve uzun süre kalıcı ruhsal durumlar ve güdülenimler oluşturacak biçimde hareket eder; (3) Bunu başarmak için genel bir varoluş düzenine ilişkin kavrayışları formülleştirir (4) ve bu kavrayışları öyle bir gerçeklik havası ile bezer ki (5) ruhsal durumlar ve güdülenimler eşsiz bir biçimde gerçekçi görünürler."[248]

Geertz, dinin tanımını yapmak üzere yer verdiği numaralı cümlelerin her birini örneklendirerek açıklar. Tanım incelendiğinde bireyin dünyayı ve olayları anlamlandırmasına önemli bir katkı sağladığı ve ona bir çeşit simgelerle örülü bir düzlem sağladığı görülmektedir. Ancak Steadman'ın da haklı olarak belirttiği gibi Geertz'in tanımı dinin kültür içerisindeki yerine dair herhangi bir şey söylememektedir. Dinin etkisi göz önünde bulundurulduğunda onu kültürün kalan kısmından ayrılamayacağı aşikârdır.[249] Dolayısıyla dinin etki alanı sanılanın aksine çok daha geniş ve karmaşıktır. Talal Asad ise, Geertz'in din anlayışının merkezinde "modern ve kişiselleştirilmiş bir Hıristiyan inancı" olduğunu öne sürmektedir.[250]

Modern dönemde yapılmış olan diğer önemli bir tarif de dinler tarihçisi Ninian Smart'a aittir. Smart, dinin birbirleriyle ilişkili olan çeşitli boyutlara sahip olduğunu öne sürer. Bunlar; ritüel/pratik, doktrinel/felsefi, mitolojik, tecrübi/duygusal, ahlaki/yasal, sosyal, sanatsal ve politik boyutlardır.[251] Mezkur boyutlar üzerinden inançları ele alan Smart, fenomenolojik bir yöntem takip ederek, dinlerin anlaşılmasına önemli bir katkı sunmayı amaçlar. Böylece söz konusu boyutlar üzerinden birçok dinî geleneğin ortak noktalar üzerinden benzerlik ve farklılıklarının ortaya çıkması sağlanmaktadır.

Maddi kültür üzerinden dinin izinin sürülebilmesi için din tanımlamaları oldukça önemlidir. Çünkü dini kuşatıcı ve hayatın birçok yönüne etki eden bir özne

---

[248] Clifford Geertz, **Kültürlerin Yorumlanması**, çev. Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi, 2010, s. 112.

[249] Sharon Steadman, **Archaeology of Religion: Cultures and Their Beliefs in Worldwide Context**, Left Coast Press, California, 2009, s. 22-23.

[250] Talal Asad, **Dinin Soykütükleri**, **s**. 63.

[251] Ninian Smart, **Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs**, Berkeley, University of California Press, 1996.

olarak ortaya koymayan tanımların, din arkeolojisinin alanını sınırlandıracağı aşikârdır. Bunun için de dinî gelenekleri ifade etmek üzere kullanılan kavramların yüklendikleri anlamın açığa çıkarılması gerekmektedir.

i. "Religion" Kavramı ve Dinî Gelenekleri İfade Sorunu

Modern anlamda din çalışmalarının başlatıcısı olmaları hasebiyle akademik araştırmalarda Batılı kavramlar oldukça sık kullanılmaktadır. Kuşkusuz bunların en başında da dinî gelenekleri ifade etmek üzere kullanılan *religion* kavramı gelmektedir. Latince *religio* ve *religere* sözcüklerinden türeyen *religion* kelimesi; bağ, yükümlük ve saygı gibi anlamlara gelmektedir. Ancak kavramın geçmişine ve kullanım alanlarına bakıldığında tüm dinî gelenekleri ifade etmesini zora sokacak durumlar ortaya çıkmaktadır. *Religio* kavramı Roma döneminde herhangi bir tanrıya tapınmayı ifade ederken,[252] erken dönem Hıristiyanlığında rakip inançlara karşı Hıristiyanlığı ifade etmek üzere sıkça kullanılmıştır. Bu kavramın kullanımı, Hıristiyanlığın galip din olarak kendini ilan ettiği 4. yüzyıla kadar sürmüştür.[253] Reform dönemiyle birlikte reformcular, Hıristiyan itikadını ifade etmek ve bunu Katoliklerin yaklaşımından ayrı tutmak adına *christiana religione* kavramına başvurmuştur.[254] Devamında bu kavram anlam genişlemesine uğrayarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi diğer dinî gelenekleri de içine alacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır.[255] Üstelik bu kavram dinî gelenekleri ifade etmek üzere sosyal bilimler alanında da kendisine yer bulmuştur. Ancak *religion* kavramı özellikle 16. yüzyıldan itibaren sekülerizme de bir alan açacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Buna göre religion, davranış ve ibadet şekillerinden bağımsız bir şekilde insanların ortak manevi güdüsünü ifade etmek üzere tercih edilmiştir.[256]

Religion kavramının diğer dinî gelenekleri ifade etmek üzere akademik çalışmalarda kullanılmaya başlanması bazı problemleri de beraberinde getirdi. Burada karşımıza çıkan en önemli problem, kavramın önceleri sadece Hıristiyan

---

[252] Wilfred Cantwell Smith, **The Meaning and End of Religion**, New York, Mentor Books, 1964, s. 24.
[253] Wilfred Cantwell Smith, **The Meaning and End of Religion**, s. 29.
[254] Wilfred Cantwell Smith, **The Meaning and End of Religion**, s. 40.
[255] Ernst Feil, "Religion and History", **Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans Dieter Betz vd., Leiden, Brill, 2012, vol. 11, s. 34.
[256] Sare Levin Atalay, "Bir 'Batı İcadı' Olarak Din: 'Religion' Kavramının Modern Batı'da İnşası", **İnsan ve Toplum**, c. 6, sy. 2, 2016, s. 41.

doktrinini ifade ederken daha sonraları anlam genişlemesine uğramasıdır. Dolayısıyla religion kavramı her ne kadar diğer dinleri ifade etmek üzere başvurulan bir kavram olsa da temelinde Hıristiyanlığa işaret etmektedir. Böylece dinî gelenekler Hıristiyanlık tecrübesi üzerinden ele alınmakta ve Batı Hıristiyan düşüncesinde etkin olan formlar diğer dinleri açıklamak üzere kullanılmaktadır. Sözgelimi Avrupa-Hıristiyan geleneğindeki kurumsal (kilise) ve bireysel (mümin) dikotomisinin diğer dinî geleneklerde de mevcut olduğu varsayılmış ve Hıristiyanlık dışındaki dinler bu form üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.[257] Kendisi dışındaki diğer gelenekleri ifade etmek üzere din kavramının bütün kültür ve geleneklerde bulunup bulunmaması meselesi de bu noktada oldukça dikkat çekicidir. Ana hatlarıyla incelendiğinde bazı kutsal metin ve kültürlerde kapsayıcı bir din tabirinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Sözgelimi ancak Orta Çağ'dan itibaren religion kavramının karşılığı olarak "Dath" kelimesi Yahudi literatüründe kullanılmaya başlanmıştır.[258] Benzer şekilde Japon dilinde din kavramını karşılayacak bir sözcüğün olmadığı görülmektedir.[259] 19. yüzyılda Avrupa tarzında bir modernleşme kararı alan Japonlar, Şintoizm'i resmi din olarak ilan etmişler ve Avrupa tecrübesini baz alarak kilise yapısına benzer bir şekilde dinde kurumsallaşmaya gitmişlerdir.[260]

Avrupa'da religio kelimesinin sadece Hıristiyanlığı belirtmek üzere kullanıldığı bir devirde, Bîrûnî'nin "din" kelimesini Hint inançlarını ifade etmek üzere daha geniş ve kuşatıcı bir anlamda kullanması dikkat çekicidir.[261] Buradan da Arapça din kelimesinin religio kelimesinden farklı olarak evrensel bir anlama işaret ettiği görülmektedir. Din kelimesinin Batı dillerinde kullanılan religio/religion kavramlarına karşın sahip olduğu en büyük avantaj kapsayıcı bir anlama sahip olmasıdır. Nitekim Kur'an'da da din kavramı sadece belli bir inancı değil İslam ile beraber diğer tüm inançları ifade etmek üzere kullanılmıştır.

---

[257] Joachim Matthes, "Religion in the Social Sciences: A Socio-Epistemological Critique", **Akademika**, 95, 2000, s. 95.

[258] Baki Adam, "Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı", **Dinler Tarihi Araştırmaları II**, Ankara, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 130.

[259] Joachim Matthes, s. "Religion in the Social Sciences", s. 97.

[260] Kürşad Demirci, "Bir Din Olarak Şintoizm'in Gelişim Süreci", **Dinler Tarihi Araştırmaları II**, Ankara, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000, s. 324.

[261] Syed Farid Alatas, "Sorunlu 'Religion' Kavramı", s. 21.

Religion kavramının kimliğini açık eden önemli ipuçlarından bir tanesi de karşılaştırmalı din (comparative religion) yaklaşımıdır. Daha önce de kısaca değinildiği gibi karşılaştırma yöntemi için kullanılan form belli bir dinî geleneğe dayanmaktadır. Bu gelenek kuşkusuz Avrupa tecrübesi üzerinden şekillenen Hıristiyan geleneğidir. Karşılaştırılacak olan iki din, olayın düzlemini oluşturan üçüncü din (Hıristiyanlık) üzerinden işlenmektedir.[262] Ancak bu düzlem bırakın Hinduizm ile Yahudilik gibi birbirinden oldukça farklı görünümler arz eden dinleri karşılaştırmayı, birçok din tasnifinde aynı kategoride yer alan Hıristiyanlık ve İslam gibi dinleri bile karşılaştırmaktan uzaktır. Normal şartlarda tarafsız/bilimsel bir kavram olması beklenen ve karşılaştırmaya ev sahipliği yapacak olan religion kavramı Hıristiyan perspektifini yansıtmaktadır. Dolayısıyla religion kavramı altında Hıristiyanlık ile İslamiyet'in karşılaştırması değil olsa olsa Hıristiyanlık perspektifinden İslam'ın değerlendirmesi yapılabilir. Alatas'a göre bu bakış açısı sadece religion kavramına özgü bir durum değildir. O, Edward Said'in oryantalizmi, "Doğu hakkında özgün bir çalışma olmak yerine Batı'nın Doğu hakkındaki bilgisi" olarak tanımlayan görüşünden hareketle,[263] religion kavramının da tam olarak bunu sağladığını iddia eder. Ona göre religion kavramı, entelektüel anlamda diğer dinleri Hıristiyanlaştırıcı bir etki meydana getirmektedir.[264]

Yukarıda ifade edilen, tanımlama problemlerine benzer bir durumun din sınıflamalarında da yapıldığı göze çarpmaktadır. Günümüzde ön plana çıkan din tasnifi "dünya dinleri" ve "geleneksel dinler" ayırımına dayanmaktadır. "Dünya dinleri" adı altında Hinduizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinler yer alırken geleneksel dinler adı altında Afrika ve Avustralya Aborijin dinleri ele alınmaktadır. Böylece bu tasnifin de kendi içerisinde "yüksek" ve "düşük" gibi kategoriler barındırdığını ve böylece kimi dinleri ilkel, vahşi ve folklorik olarak değerlendirmeye yol açtığını söylemek mümkündür.[265]

Dinin kökenine yönelik geliştirilen eleştiriler sonrası, mevcut krizden kurtulmak adına çeşitli tanım önerileri öne sürülmüştür. Bunlar içerisinde Rudolf

---

[262] Joachim Matthes, "Religion in the Social Sciences", s. 99.
[263] Edward Said, **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, s. 11.
[264] Syed Farid Alatas, "Sorunlu 'Religion' Kavramı ve Hinduizm Kurgusunun Bîrûnî'ye Atıfla İrdelenmesi", çev. Salime Leyla Gürkan, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 23, 2010, s. 10. (1-22)
[265] Fiona Bowie, **The Anthropology of Religion**, Oxford, Blackwell Publishing, 2003, s. 25.

Otto'nun ortaya attığı ve Eliade'nin sistemleştirdiği "kutsal" kavramı muhtemelen en önemli olanlardandır. Ancak özellikle religion ve sacred gibi kavramlar, Hıristiyanlık tecrübesinden hareketle oluşmuş ve varlığını bir kurum olarak kiliseye borçlu olan kavramlardır. Dolayısıyla içerisinde kutsal-kutsal olmayan ve kilise-cemaat gibi ayırımlar barındırmaktadır. Reform öncesi sadece Hıristiyanlık için kullanılan söz konusu kavramlar daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak diğer dinî gelenekler için de kullanılmaya başlanmıştır.

Özellikle uzak geçmişte yaşayan insanların inançları söz konusu edildiğinde religion/din kavramının kullanılmasına karşı bir isteksizlik söz konusudur. İleride daha ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, Hıristiyanlık tecrübesinden hareketle kurumsallaşmış bir yapıyı ifade eden religion kavramı, henüz evrimini tamamlamamış toplumların inançlarını ifade etmede tercih edilmemiştir. Çalışmamızın son bölümünü teşkil eden Göbekli Tepe ile ilgili tartışmalarda da görüleceği gibi, yazılı kaynaklara sahip olmadığımız dönem inançları, din yerine farklı kavramlarla ifade edilebilmektedir.

c. Arkeolojide Dine Yaklaşımlar

Uzun bir süre arkeologlar tarafından zihinsel bir aktivite olarak düşünülen din ve inanç ile ilgili meseleler önceleri arkeolojinin araştırma alanı dışında tutulmuştur. Çünkü arkeoloji maddi kültüre dayandığı için din gibi soyut bir alanın bu yolla anlaşılması beklenemezdi. Bu konuda İngiliz arkeolog C. Hawkes'in yaklaşımı arkeologların uzun bir süre neden din ile ilgilenmediklerine açıklık getirmektedir. Hawkes'e göre arkeolojik verileri anlamlandırma süreci, en basitten en zora doğru bir seyir izlemektedir. Buna göre merdivenin ilk basamağı diğer bir ifadeyle en kolay yorumlanabilen veriler geçim ekonomisine yöneliktir ve onu sosyal/siyasal kurumlar izler. Son merdiven ise, dinî kurumlar ve ruhani yaşama aittir ve arkeolojik kanıtlar üzerinden anlaşılması en zor olandır. Hawkes, merdiven metaforunu ortaya koyarken evrimci ve ilerlemeci bir bakış açısından beslendiğini "insanlaştığımız oranda daha az anlaşılırız" sözleriyle ortaya koymaktadır.[266] Bu anlayışa göre yazılı bir metnin olmayışı eylemlerden sonuç çıkarmayı engellemektedir. Dolayısıyla tapınaklar inşa

[266] Christopher Hawkes, "Archaeological Theory and Method", s. 161-162.

eden ve ölülerini çeşitli törenlerle gömen insanların zihin dünyalarına girmek ve inançlarını anlamak, yazılı kayıtlar olmaksızın pek mümkün görülmemiştir.[267] Ancak günümüzde bu anlayışın tümüyle geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü arkeolojik malzeme bize tıpkı bir yazılı metin gibi pek çok şeyi haber vermektedir.

Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle fen bilimlerinin yöntemleriyle şekillenen arkeoloji kendisine ana ilgi alanı olarak teknoloji ve geçinme gibi konular belirlemiştir. Bu durum süreçsel arkeoloji döneminde de büyük ölçüde devam etmiş ve din üzerine yapılan az sayıdaki çalışma paleo-psikoloji alanı içinde kalan önemsiz bir çaba olarak düşünülmüştür. Dinin önemsiz görülmesi doğal olarak arkeolojik çıkarımlara da yansımıştır.[268] Dolayısıyla dinin soyut bir alan olduğu, maddi kültür üzerinden okunamayacağı ve sonuç olarak arkeolojiye konu olamayacağına dair yaygın kanaat uzun bir süre varlığını sürdürmüştür.

Dinin arkeolojiye konu olamayacağı yaklaşımına karşın, arkeolojik verilerden hareketle kimi yorumların yapıldığı da dikkat çekmektedir. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki bunlar dine önem atfeden görüşler değildir. Arkeolojik verileri yorumlayarak teori alanında öne sürdüğü görüşlerle bilinen Gordon Childe, dinin toplum ve arkeolojik materyaller üzerindeki etkisinin farkındadır. O, yanlış bilincin ürünü olan dinî inançların en az teknolojik bilgi kadar arkeolojik kayıtlar üzerinde iz bıraktığını belirtir. Ancak ona göre, büyüsel ve dinî inancın ayrıntılarında bulunan değişkenler sonsuz olduğu için bilime konu olamaz. Yazılı kayıtlara ve şifahi kaynaklara sahip olmadığımız bir döneme ait inançları tam olarak anlamamız hususunda hiçbir umut yoktur. Oysa teknolojik verileri fiziğin ve kimyanın verilerinden hareketle açıklayabiliyoruz. Buradan hareketle Childe, arkeolojik incelemelerin teknolojik meselelerle sınırlandırılması gerektiğini öne sürer. [269]

Marksist geleneğin arkeolojideki önemli savunucularından olan Childe, dinin arkeoloji biliminin konusu olamayacağını öne sürse de zaman zaman din ile ilgili yorumlar yapmaktan da geri durmaz. Ona göre din, siyasi otoritelerle birlikte sosyal

---

[267] Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 90.

[268] Timothy Insoll, "Kült ve Din Arkeolojisi", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 188-189.

[269] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 331-332.

ve ekonomik değişmeyi yavaşlatmış ve hatta durdurmuştur.[270] Bu bağlamda arkeologlar dini; bireylerin ve toplumların inanma ihtiyacının bir sonucu olarak değil, sosyal organizasyona olan etkileri bağlamında ele almıştır. Marksizm'in etkisiyle dinin ortaya çıkışını ve gelişimini elit kesimin iktidarını gizlemek ve korumak güdüsüne dayandırmaktadır.[271] Tüm bu yorumlar, arkeologlar tarafından geçmiş kurgulanırken, Marks'ın "din halkların afyonudur"[272] sözünü haklı çıkarmanın bir çabası olarak belirmektedir.

Marksizm'in aksine dinin sosyal hayattaki en büyük dinamik güç olduğu ve bir medeniyette yaşanan değişimlerin dinî inançlardaki değişimler sayesinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle dinin zayıflamasının ilerleme işareti değil, toplumsal çöküşün ve çürümenin göstergesi olduğu öne sürülebilir. Hatta bu iddiayı güçlendirmek için kimi araştırmacılar, Avrupa'nın kültürel birliğini Hıristiyanlık sayesinde sağladığını öne sürmüştür.[273] Benzer bir itirazla, doğa bilimleriyle ilk defa modern dönemde ilgilenilmediği, geçmişte de dinin, doğa ile ilgilendiği savunulmuştur. Böylece bilimin kökenlerinin geçmiş toplumların şifacılarında ve rahiplerinde gizli olduğu ve bunların günümüz biliminin temelini teşkil ettiği dillendirilmiştir.[274]

Modern arkeoloji bilimi kazılar neticesinde birçok dinsel unsura rastlanmasına rağmen bu alana duyarsız kalmıştır. Modern insanın atası olarak kabul edilen Homo Sapiens bir yana Neanderthal olarak ifade edilen varlıkların bile kimi dinî ritüellere sahip olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Fransa, Irak, İsrail, Avrupa ve Rusya'da Neanderthallerin ölülerini gelişigüzel değil belli şekillerde ve bazı objelerle birlikte gömdükleri iddia edilmiştir. Buradan hareketle spekülatif bilgilerin ötesinde Neanderthallerin bir inanca sahip oldukları belirtilmiştir.[275] Ancak dinin tarihi ve insan hayatını şekillendirmesindeki etkisi bu kadar açık olmasına rağmen arkeologlar

---

[270] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 327.

[271] Colin Renfrew, "The Archaeology of Religion", **The Ancient Mind: Elemenets of Cognitive Archaeology,** ed. Colin Renfrew ve Ezra B. W. Zubrow, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 50.

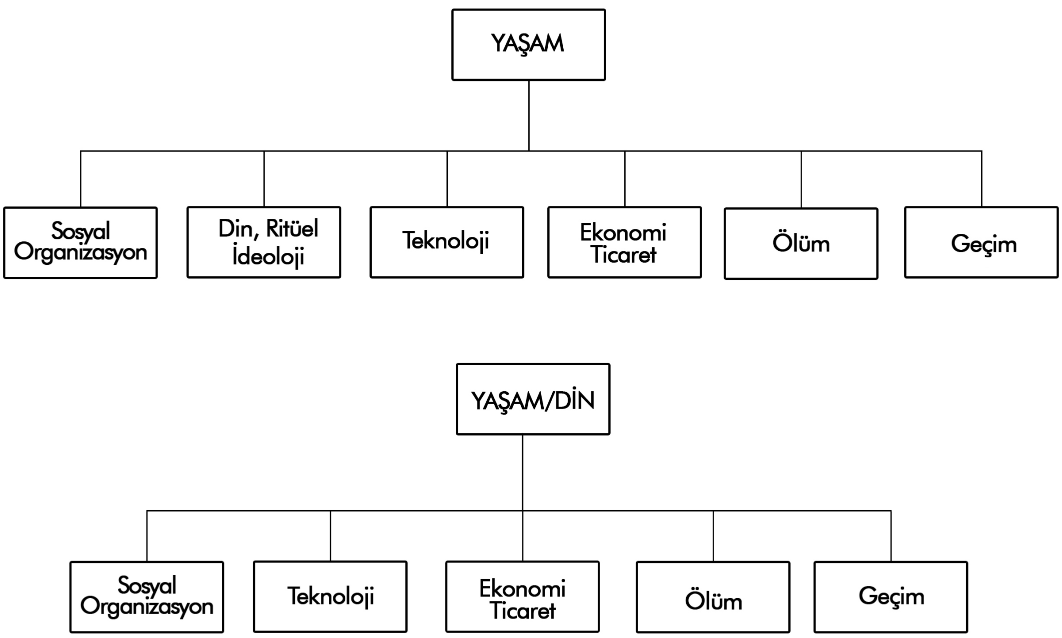
[272] Karl Marks, Friedrich Engels, **Din Üzerine**, çev. Kaya Güvenç, İstanbul, Sol Yayınları, 2013, s. 35.

[273] Christopher Dawson, **İlerleme ve Din**, çev. Yusuf Kaplan ve Aylin doğan, İstanbul, Açılım Kitap, 2003, s. 217.

[274] Christopher Dawson, **İlerleme ve Din**, s. 219.

[275] Sharon Steadman, **Archaeology of Religion**, s. 68-80.

uzun bir süre din ile doğrudan ilgilenmemiştir. Fakat özellikle 1970'lerden sonra artan bir hızla birçok toplumda dinin zannedilenin ötesinde bir etkiye sahip olduğu arkeologlar tarafından dillendirilmeye başlandı.[276] Post-süreçsel arkeoloji ile beraber din konusu arkeoloji alanında daha çok yer almaya başlamıştır. Post-süreçsel arkeolojinin alt dallarından olan bilişsel arkeoloji, kazılardan elde edilen verilerin görünenin ötesinde anlamlar ihtiva ettiğini ortaya koymuştur. Buna göre, toplumun çevre ile kurduğu ilişki neticesinde ortaya çıkan kültürün büyük ölçüde inanç sistemine dayandığı öne sürülmüştür.

Şekil 1: Arkeolojide din algısı. Arkeolojide din önceleri sadece yaşamın bir alt kategorisi olarak görülürken günümüzde artık yaşamın belirleyici unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. (Kaynak: Timothy Insoll, Archaeology, Ritual, Religion, London, Routledge, 2004, s. 24.)

Günümüzde artık arkeologların önemli bir kısmı, günlük hayat ile dinî inancın birbirinden ayrı düşünülemeyeceğinin farkındadırlar. Arkeolojik verilerin sosyal antropoloji ve din bilimleri ile zenginleştirilmiş bir metodoloji sayesinde geçmişteki din ve inanç sistemlerinin aydınlatılabileceğine dair fikirler öne

[276] Colin Renfrew, "The Archaeology of Religion", s. 47.

sürülmeye başlanmıştır. Ancak Postmodern düşüncenin arkeolojideki bir yansıması olarak beliren Post-süreçsel (Bağlamsal ya da Yorumlamalı) arkeolojide, dinin yerine maddesel kültürün daha çok ritüel ve sembolik boyutlarıyla ilgilendiği unutulmamalıdır.[277] Bir çeşit sistem eleştirisi olarak ortaya çıkan Post-süreçsel arkeoloji, dini sistemleri sembol, zihinsel süreçler ve ritüeller üzerinden okumayı tercih etmektedir. Dolayısıyla bu tarz bir okumanın, dine önemli bir alan açmakla beraber dini bütüncül olarak anlamada ne kadar yeterli olacağı ve hangi sorunlara sebep olacağı ayrı bir tartışma konusudur.

Post-süreçsel arkeoloji ile birlikte, arkeologların din, kült, ritüel ve dinî sembolizm konularına olan ilgisi son yıllarda önemli bir artış göstermiştir. Colin Renfrew, Timothy Insoll, Trevor Watkins, Harvey Whitehouse, Kit Wesler ve Sharon Steadman gibi birçok arkeolog din konusuna ilgi göstermiş ve bu konuda önemli çalışmalar kaleme almışlardır. Kimi arkeologlar eserlerinde daha önceki çalışmalarda ortaya konan din tanımlarını çeşitli yönlerden eleştirerek kendileri bazı tanımlar önermişlerdir. Bu tanımlarda dikkat çeken husus ise din-kültür ilişkisi ve bunun maddi kültür üzerine olan etkisinin ön plana çıkarılmasıdır.[278] Ayrıca arkeologlar çalışmalarında geçmişte yaşamış olan insanları ve onların sahip oldukları dinsel inançları açıklamak üzere ritüel, kült ve şaman gibi kavramlar kullanmışlardır. Bu kavramların kullanım alanı ve işaret ettiği anlam konumuz açısından büyük bir önem arz etmektedir. Dinler tarihi ve arkeolojinin ortak kullandığı kavramların eleştirel bir bakışla incelenmesi, dini anlama noktasında önemli avantajlar sağlayacakatır.

2. Temel Kavramların Eleştirisi

Disiplinlerarası çalışmaların gerçekleşebilmesi için söz konusu alanların sorunlara ortak çözüm üretmeleri ve bunun sonucunda ortak kavramlar geliştirmeleri önem arz etmektedir. Ancak tüm bu süreçlerden önce bir zemin inşa edilmesi ve en azından anlaşılabilir ortak bir dile sahip olunması gerekmektedir. Kuşkusuz her bir disiplin bir metodolojiye, kavramlara ve tartışma zeminine sahiptir. Fakat bu noktada

[277] Timothy Insoll, "Kült ve Din Arkeolojisi", s. 188.
[278] Sharon Steadman, **Archaeology of Religion**, s. 23.

disiplinlerarası çalışmalar adeta farklı disiplinler arasındaki evlilikler gibi düşünülmelidir. Bu tür çalışmalarda belirli çizgiler aşılmadan, saygı sınırları içerisinde bir birliktelik söz konusudur.[279] Bu doğrultuda dinler tarihi, arkeoloji, antropoloji ve sosyoloji gibi bilimlerin ortak kullandıkları kavramların irdelenmesi büyük önem arz etmektedir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren modern anlamda sosyal bilim disiplinlerinin gelişimiyle beraber bir takım kavramsallaştırmaların belirdiği görülmektedir. Bilinmeyenin bilinen üzerinden anlaşılmaya çalışılması, çeşitli benzerlik ve farklılıklardan hareketle kimi açıklamaların yapılması insan hayatında uygulanagelen tecrübî bir bilgidir. Ancak zaman zaman kurulan bazı benzerlikler ve yapılan kavramsallaştırmalar süreç içerisinde konuyu anlaşılmaz ve muğlak kılabilmektedır. Modern dönemin bilim anlayışının bir sonucu olarak kavramlar bünyelerinde birçok problem barındırmalarının yanında oldukça genel anlamlar da ihtiva etmektedirler. Dolayısıyla, aşağıda bir kısmı ele alınacak kavramların bir alana hapsedilemeyeceği aşikârdır. Binaenaleyh mezkûr kavramların ilk olarak hangi bağlamda kullanıldığı, zamanla sahip oldukları anlam genişlemesi ve sebep oldukları sorunlara temas edilecektir. Böylece yeni bir ortak alan inşasının en belirgin özelliği olan ortak dil konusuna bir katkı sağlanması yolunda bir adım atılacaktır.

a. İlkel'in İcadı: Kadîm İnsanın Ötekileştirilmesi

Aydınlanma düşüncesinin önemli parametrelerinden biri olan ilerlemecilik ve evrim düşüncesinden hareketle bilim tarihi çeşitli evrelere ayrılmıştır. Batıyı merkeze alan bir yaklaşımın sonucu olarak bilimin başlangıcı genellikle Babil, antik Yunan ve Rönesans gibi Avrupa merkezli veya ilişkili yerlerden başlatılmaktadır. Bilimsel düşünce öncesindeki dönem ise büyüsel, irrasyonel ve mantık öncesi evre şeklinde tanımlanmıştır.[280] Söz konusu negatif anlam yakın dönemlere geldiğinde "yaban" ve "evcil" gibi kavramlarla yumuşatılmaya çalışılsa da arka planında hâlâ problemler barındırmaktadır.

---

[279] E. Thomas Lawson, "The wedding of Psychology, Ethnography, and History: Methodological Bigamy or Tripartite Free Love?" **Theorizing Religions Past: Archaeology, History, and Cognition**, ed. Harvey Whitehouse and Luther H. Martin, California, Altamira Press, 2004, s. 2-3.

[280] Jack Goody, **Yaban Aklın Evcilleştirilmesi**, çev. Koray Değirmenci, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2011, s. 12.

Bilim öncesi olarak kabul edilen dönemde yaşayan insanları ifade etmek için kullanılan ilkel (primitive) kavramı aynı zamanda "ilkel insan"ın sahip olduğu inancı, içinde yaşadığı toplumu, icra ettiği sanatı ve ürettiği teknolojiyi de nitelemek üzere kullanılan bir tabire dönüşmüştür. İlkel kavramının antropoloji alanındaki ilk kullanımını Edward Tylor ile başlatmak mümkündür. Tylor, yaşadığı çağın bilim anlayışından hareketle kültürel evrimi üç aşamada ele alır. Bunlar sırasıyla insanların yabani bitkilerle beslendiği *vahşi* dönem, tarımın keşfedildiği ve köylerin oluştuğu *barbar* dönem ve son olarak sanat ve yazının ortaya çıkmasıyla başlayan *uygar* dönemdir.[281]

Özellikle arkeoloji, antropoloji ve sosyoloji alanlarında sıkça kullanılan ilkel kavramı, bir anlamda kendi yaşadıkları kültürü analiz etmeyen ve bu konular üzerine düşünmeyen toplumları ifade etmek üzere kullanılmıştır.[282] Hatta bu toplumlarda zekanın katkısı öylesine etkisiz gösterilmiştir ki, yerlilerin düşünüp düşünmedikleri bile merak konusu olmuştur.[283] Peki bu kadar elverişsiz görünen bu topluluklar neden araştırma konusu yapılmıştır? Kuşkusuz bu soruya verilecek çok boyutlu cevaplar bulmak mümkündür. Sosyal antropologların bu alanda çalışmasının sebeplerinden bir diğerinin ilkel toplumların eğitilmesine ve yönetilmesine dair kaygılar olduğu söylenebilir.[284] Çünkü ötekini anlamak için kurulan antropolojinin sömürge faaliyetlerine entelektüel destek sağlamak üzere bir rol üstlendiği bilinmektedir. Bu anlamda bir yeri kolonileştirmenin ve o bölgede kalıcı olmanın yolunun, söz konusu bölge insanının çok yönlü tanınmasıyla ilgili olduğu bilinmektedir.

Modernite ile temasa geçmemiş toplum sayısının çok az olması antropologların bu alana yönelmesinde etkili olmuştur. Çünkü son derece önemli görülen aile, devlet ve din gibi sosyal kurumların kökenine dair bilgiler ancak bu topluluklar üzerinden öğrenilebilirdi. Bunun için uygulanacak yöntem ise gayet

---

[281] Edward Tylor, **Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization**, New York, D. Appleton and Company, 1896, s. 24.
[282] Alexander Goldenweiser, **Anthropology: An Introduction to Primitive Culture**, New York, Reprint Publishing, 2005, s. 49.
[283] Jack Goody, **Yaban Aklın Evcilleştirilmesi**, s. 37.
[284] Evans Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, çev. İrfan İnce, Fuat Aydın, İstanbul, Birey Yayınları, 2005, s. 104.

basitti. İlerlemeci yaklaşıma göre bu sosyal kurumlar da basitten karmaşığa doğru bir seyir izlemeliydi.[285]

Başta aile ve din olmak üzere sosyal kurumların kökenini ve gelişimini ifşa etmek üzere, 1850'lerden itibaren çok sayıda eser kaleme alındı. Bu eserlerde çok eşlilikten tek eşliliğe, komünizmden özel mülkiyete, göçebelikten metropole, animizmden tek tanrıcılığa ve teolojiden pozitif bilime doğru durmaksızın devam eden bir ilerleme sürecinden söz edilmiştir.[286] Bunun temelinde de daha yakın olanı uzak olanla açıklama çabası vardır. Modern aileyi, hukuku veya dini anlamak ve bugünün problemlerini çözmek ancak onun ilk halini tespit etmekle mümkün olabilir fikrini savunan bir anlayış gelişmiştir. Ama bu durumun o dönemde giderek bir çeşit takıntıya dönüştüğünü söylemek de mümkündür. Sözgelimi Henry Morgan, devletin kökeninin akraba temelli toplulukların zamanla devlete doğru evrilmesine dayandığını ve zamanla kan bağı yerine bölgesel aidiyetin önem kazandığını öne sürmüştür. Böylece, ilerleme ve gelişme inkar edilemeyecek toplumsal kanunlar olarak ilan edilmiştir.[287] Bu kanunlar doğrultusunda Morgan'ın "bütün ilkel dinler parlak ama içi boş ve akıl dışı şeyler gibi görünmektedir."[288] ifadesi de şaşırtıcı değildir.

19. yüzyılda Batılı düşünürler kendilerini evrimin ve gelişimin son halkası olarak görmekteydiler. Bu düşünceye göre her şey aslında çok basit bir kategoriye dayanıyordu. Modern toplum bölgesel bir devlete, tek eşli bir aile yapısına ve özel mülkiyeti önceleyen bir yapıya dayanmaktaydı. Bunun tam karşısında yer alan "ilkel toplum" ise, göçebe bir yaşam tarzıyla, kuralsız cinsel ilişkinin hâkim olduğu bir aile yapısıyla ve komün yani özel mülkiyetin olmadığı bir yaşantıya kaynaklık ediyordu. Ayrıca "ilkel" toplumların kan ve toprak unsurlarına dayandığı görüşü sıklıkla öne sürülmüştür. Bu yaklaşımın modern dönemdeki milliyetçiliğin ve vatandaşlığın temelini oluşturduğu söylenebilir. Kuper'in ifadesiyle "ilkel toplum, modern

---

[285] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 15.
[286] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 34.
[287] Lewis Henry Morgan, **Eski Toplum I**, çev. Ünsal Oskay, İstanbul, Payel Yayınları, 1986, s. 69.
[288] Lewis Henry Morgan, **Eski Toplum I**, s. 72.

toplumun aynadaki yansımasıydı veya daha doğrusu, hayallerindeki ilkel toplum, gördükleri modern toplumun özelliklerini tersine çeviriyordu.”[289]

“İlkel”ler üzerine yapılan çalışmalar, kendi içerisinde bir “karşılaştırma” barındırmaktadır. Bu karşılaştırmada merkezde çoğunlukla “biz” bulunur ve “öteki/diğeri” bizden hareketle tanımlanır. Bu metot, genellikle aramızda büyük farkların bulunduğu ön kabulüyle başlar. Buradan hareketle 1800’lü yıllardan itibaren basit-karmaşık, gelişmiş-ilkel, folk-şehirsel, geleneksel-modern gibi gelişimi esas alan karşıtlığa dayalı sınıflandırmalar kullanılmıştır.[290] Dolayısıyla ilkel kavramının kullanımı ile ilgili bir çeşit dikotominin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bu dikotomi daha önce de ifade edildiği üzere birçok alanda ortaya çıkmıştır. Linguistik araştırmalardan din araştırmalarına varıncaya kadar birçok alanda Batılı araştırmacılar, kendi konumlarından hareketle ötekini tanımlamış ve yorumlamışlardır.

İlkel Kavramının Eleştirisi:

İlkel kavramına yönelik özellikle 1960’lardan itibaren başlayan eleştirel bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Bunun en önemli sebebi de günümüzde sosyal bilimlerin birçok alanında problem merkezli çalışmalar yapılmasıdır. Dolayısıyla artık büyük sorular değil küçük sorular ve cevaplar aranmakta, beraberinde genellemelerden kaçınılmaktadır. Bu durum önceki bilgileri geçersiz kılan ve ilkel olarak nitelendirilen insanı tanımamıza yardımcı olacak bilgiler sunmaktadır. Evans-Pritchard’ın “’ilkel halklar’ın toplumsal hayatları hakkında bir şeyler öğrenmeye daha yeni başlıyoruz.”[291] cümlesi, sosyal antropoloji alanında yaşanan değişimin önemli bir göstergesidir. Bu doğrultuda modern dönemde yaşayan yerliler üzerine yapılan araştırmaların derinleşmesi neticesinde yerlilerin çevreleriyle, sandığımızdan çok daha ilgili oldukları anlaşılmıştır. Üstelik bu ilgi sadece pragmatist kaygılardan kaynaklanmamaktadır. Örneğin yerlilerin kendilerine doğrudan faydası olmayan bitkiler hakkında da malumat sahibi oldukları anlaşılmıştır. Benzer şekilde yerlilerin çevrelerindeki hayvan ve bitkilere yönelik

---

[289] Adam Kuper, **İlkel Toplumun İcadı: Bir İllüzyonun Dönüşümleri**, çev. İsmail Türkmen, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 262.
[290] Jack Goody, **Yaban Aklın Evcilleştirilmesi**, s. 13.
[291] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 88- 89.

ilgilerinin yüzeysel olmadığı, kabileye mensup küçük bir çocuğun, doğal çevre ile ilgili bilgisinin, o alanda çalışan bir uzmandan geri kalmadığı tespit edilmiştir.[292] Sözgelimi Afrika'da yaşayan Dogon kabilesinin bitkileri 22 familyaya böldükleri ve bunları da birçok alt kategoriye ayırdıkları tespit edilmiştir.[293]

"İlkel"ler hakkında doğru bilgiler elde edildikçe geçmişte yapılan karşılaştırmaların da gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle söz konusu topluluklar hakkında bilgimiz arttıkça, sınıflandırma kategorilerinin yeni gelişmelere uyacak şekilde iyileştirilmesi gerektiği dillendirilmeye başlanmıştır. "İlkel" ve "medeni" veya diğer basit dikotomi formlarının ötesine geçilmesi gerektiğine dair görüşler öne sürülmüştür.[294] "İlkel"e karşı "medeni" şeklinde beliren dikotominin, bilimsel yolda ilerlerken ciddi engeller ürettiği ifade edilmiştir.[295] Sözgelimi "ilkel" insanın önemine sıkça vurgu yapmasına rağmen birçok Batılı bilgin gibi Lévi-Strauss da "biz" ve "öteki" karşıtlığının kurbanı olmakla suçlanmıştır.[296] Avrupalı-Avrupalı olmayan karşıtlığı üzerinden gelişen bu düşünce geçmiş dönem insanını anlamak hususunda beraberinde büyük metodolojik problemler getirmiştir.

İlkel kavramının işaret ettiği anlam ile ilgili net bir resmin olmayışı problemin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Kavramın muğlak oluşu, farklı ve tutarsız kullanımları yapılan kimi araştırmalarda açıkça ortaya konmuştur. Sözgelimi 1953-1963 yıllarında İngilizce yazılan antropoloji alanındaki kitaplarda geçen ilkel (primitive) sözcüğünün hangi anlamlarda kullanıldığına dair yapılan araştırmada çarpıcı sonuçlar elde edilmiştir. Bu analize göre ilkel kavramı şu anlamları karşılar: basit, uygar olmayan, izole edilmiş, Batı dışındaki toplumlar, akrabalık temelli toplumlar, yerli, vahşi, günün önemli kısmını din işleriyle ve ritüelle geçiren, bireye saygılı, ruhsal yaşamıyla doğayı bütünleştiren, iş birliğine dayalı toplum anlayışı

---

292 Claude Lévi-Strauss, **Yaban Düşünce**, çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 32-35.
293 Claude Lévi-Strauss, **Yaban Düşünce**, s. 69.
294 Francis L. K. Hsu, "Rethinking the Concept of "Primitive"", **Current Anthropology**, vol. 5, no: 3, 1964, s. 177.
295 Francis L. K. Hsu, "Rethinking the Concept of "Primitive"", s. 178.
296 Jack Goody, **Yaban Aklın Evcilleştirilmesi**, s. 21.

vb.[297] Görüldüğü üzere birbirine oldukça zıt ve muğlak unsurları bünyesinde barındıran bir "ilkel" kavramıyla karşılaşmaktayız.

İlk dönem antropologlarının en büyük problemi, ilkel olarak nitelendirdikleri insanlar hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları halde onları tanımlamaya çalışmalarıdır. Üstelik bununla da yetinmemişler ve Batılı araştırmacılar, yazılı kayıtlara sahip olmadıkları halde, "ilkeller" hakkında dolaylı yollardan kimi çıkarımlarda bulunmaya çalıştılar. Tüm bu çalışmalarını da birkaç gün ile birkaç hafta arasında değişen kısa ve yetersiz ziyaretlerinden hareketle yaptılar. Böylece küçük deneyimler üzerinden büyük genellemelere vardılar. Ortaya attıkları mesnetsiz fikirlerle sosyolojik yasalar oluşturma cesaretini gösterdiler. Oysa günümüzdeki yaygın bilimsel kabullere göre, bir toplum hakkında yapılan gözlemlerin daha uzun süreleri kapsaması gerekmektedir. Ancak bu yolla davranışların zamanla test edilmesi sağlanmaktadır.[298]

İlk dönem antropologların yaptığı çalışmaların önemli bir kısmı bırakın "ilkel toplumlar"ı tanımayı, bilakis onları anlamayı engelleyen bir duvar görevi üstlenmiştir. Buna karşın köken arayışı içerisinde olmayan ve toplumsal kanunları keşfetme misyonunu üstlenmeyen sıradan insanların yazdığı değerlendirmeler çok daha önemli bilgiler sunmuştur. Daha çok bürokrat ve misyonerlerin kaleme aldığı söz konusu ayrıntılı monografiler, uzun bir süre önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.[299] Paradigmanın sınırlayıcı bakışından nispeten uzak olan bu metinler, daha doğru bilgiler barındırdığı düşüncesinden hareketle araştırmacılar tarafından tercih edilmiştir.

Buradan hareketle "ilkel" kavramının kullanımının avantajlı olması bir yana birçok noktada tıkanmaya sebep olduğu açıktır. Dolayısyla ilkel kavramı ampirik olarak bir fayda sağlamamaktadır. Ancak yapılan araştırmada kimi yazarların ilkel kavramını kullanmamasına rağmen, alıntı yaparken veya referans gösterirken bunu sorgulamadan ve bu konuda herhangi bir kayıt düşmeden bu ifadeye yer verdikleri anlaşılmıştır. Bu kavram antropoloji biliminin ilk zamanlarında işlevsel bir anlama sahip olmuş olabilir ancak günümüzde artık insan toplumlarının sadece ilkel ve uygar

---

[297] Francis L. K. Hsu, "Rethinking the Concept of "Primitive"", s. 173.
[298] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 77.
[299] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 71.

kategorileri altında ele alınmasının doğru olmadığı ifade edilmiştir.[300] Ancak kanaatimizce bu kavramın önceki dönemde kullanımı da problemliydi ve günümüzdeki karmaşanın sebebi bu kavramın geçmişten ödünç alınmasıdır.

Problemli bir kavram olmasına rağmen "ilkel" kavramının akademik camiada kullanımına ısrarla devam edilmesi oldukça düşündürücüdür. Bir düşüncenin uzun yıllar etkili olmasının sebebi iktidar ilişkilerinde arandığında mesele daha anlaşılır olmaktadır. Diğer bir ifadeyle "ilkel toplum" düşüncesinin uzun bir süre etkin olmasının sebebi çeşitli ideolojilere veri sunmasından kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle "ilkel toplum" düşüncesinin sürekliliğini siyasal ideoloji ve otoritelere borçlu olduğu söylenebilir. "İlkel toplum" teorisi bir yandan milliyetçilik ve Marksizm'e veri sağlarken diğer yandan sömürgeci devletlere bilgi sunmuştur. Bu düşünce kendisini yenileyerek birçok alana teorik destek sağlamış ve politik söylemleri güçlendirmiştir. Dolayısıyla ilkel toplum düşüncesi sadece sosyal antropolojinin konusu olarak düşünülmemelidir. Bu yaklaşım en az birkaç neslin siyasi ve tarihi bilincine işlemiş ayrıca sosyal bilimlerin temel düşüncesi üzerinde de etkili olmuştur. "İlkel toplum" düşüncesi özellikle antropoloji ve sosyoloji alanındaki evrimci, ilerlemeci, yayılmacı ve yapısalcı gibi çoğu yaklaşıma ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu yaklaşım sosyal bilimler alanında etkileri hâlâ daha devam eden kronik bir tavra dönüşmüştür. Bundan dolayı Adam Kuper ilkel toplum teorisinin tarihini "bir illüzyonun tarihi" olarak nitelendirmiştir.[301]

Evans-Pritchard'ın "Antropoloji Aydınlanmanın çocuğudur ve tarihi boyunca günümüzde de atasının birçok özelliğini taşımaktadır."[302] sözünü haklı çıkarırcasına "ilkel" kavramı tüm eleştirilere rağmen günümüzde hâlâ kullanılmaktadır. Öte yandan "İlkel" kelimesinin, anlam gelişmesine uğrayarak günümüzde artık geri kalmış toplumları ifade etmediği öne sürülmektedir. Çünkü eski toplulukların bazı konularda modern insandan geri olsalar da çoğu konuda daha iyi bir yaşam kalitesine sahip oldukları anlaşılmıştır. Diğer yandan "ilkel"lerin zaman açısından ilk oldukları ve prototip oldukları yönündeki yaklaşımları da kabul etmek mümkün değildir. Çünkü söz konusu toplulukların da uzun bir geçmişe sahip oldukları bilinmektedir.

[300] Francis L. K. Hsu, "Rethinking the Concept of "Primitive"", s. 174.
[301] Adam Kuper, **İlkel Toplumun İcadı**, s. 15-23.
[302] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 26.

Bütün bunlara rağmen "ilkel" kelimesinin talihsiz bir tercih olduğu ancak teknik bir terim olarak yerleştiği için onu kullanmaktan kaçınılamayacağı belirtilmektedir.[303]

"İlkel"i Yüceltme Çabaları:

"İlkel" insanı ve toplumu hakir gören bu bakış açısına karşın "ilkel toplumu" yücelten ve onların yaşamlarını ideal hayat tarzları olarak öneren yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Önceleri düşünemeyen bir varlık olarak tasarlanan "ilkel insan" bu defa hikmeti bünyesinde barındıran bir varlığa dönüşmüştür.

> "İlkel insan konusunda yapılan spekülasyonlarda bir aşırılıktan öbür aşırılığa doğru bir gelgitin olduğu görülmektedir. Önce fakirlik, şiddet ve korku içinde yaşayan küçük bir hayvandan az öte bir şeydi; daha sonra zenginlik, barış ve güven içinde yaşayan bir beyefendi oldu. İlkin yasasız idi; sonra yasa ve örfün bir kölesi oldu. Başlangıçta herhangi bir dini duygulanım veya inançtan bağımsız idi; sonra tümüyle kutsalın egemenliği altında ve ritüele gömülü hale geldi. İlkin zayıfı ezen bir bireyselci idi; sonra toprak ve eşyaların ortak kullanımını savunan bir toplumsalcı oldu. Önce rastgele cinsel ilişkide bulunan biriydi; sonradan ailevi erdemin bir modeli haline gelmiştir. Önceden uyuşuk ve ıslah olmaz biçimde tembel iken, sonra uyanık ve çalışkan olmuştur."[304]

Evans-Pritchard'ın yukarıdaki ifadeleri "ilkel" teorisinin tersyüz edilmiş halini gözler önüne sermektedir. Ancak burada dikkat çekici olan, söz konusu toplumların "uç"larda değerlendirilmesi diğer bir ifadeyle vahşi veya mükemmel olarak anlaşılmasıdır. Uzak geçmişi aşırı yücelten isimlerden biri olan John Zerzan'ın aşağıdaki ifadeleri meseleyi özetler mahiyettedir.

> "Evcilleşme ve tarım öncesi yaşamın, ağırlıklı olarak doğayla özdeşleşme, duyusal bilgelik, cinsel eşitlik ve sağlığın hüküm sürdüğü bir yaşam olduğunu ancak şimdi öğrenebiliyoruz. Evet, insan doğamız iki milyon yıl boyunca böyleydi; taki, rahipler, krallar ve patronlar tarafından köleleştirilinceye kadar."[305]

Tarımın insan hayatında büyük bir gerilemeyi başlattığını öne süren Zerzan, avcı toplayıcıların kavgadan uzak ve barışçıl insanlar olduklarını öne sürer.[306]

---

[303] Claude Lévi-Strauss, **Yapısal Antropoloji**, çev. Adnan Kahiloğulları, Ankara, İmge Kitabevi, 2012, s. 147.
[304] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 66.
[305] John Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, çev. Cemal Atila, İstanbul, Kaos Yayınları, 2018, s. 12.
[306] John Zerzan, **Gelecekteki İlkel**, s. 32.

Zerzan, lisan, tarım evcilleştirme, sanat, din, ritüel, sayı, zaman ve müzik gibi şeylerin birer tahakküm aracı olduğunu iddia eder. Dolayısıyla ona göre uygarlık dediğimiz şey, aslında insanların doğa üzerinde, küçük grupların ise kitleler üzerinde tahakküm kurması için bir araçtır. O, bir anarşist edasıyla, uygarlığın tarımın keşfiyle başlayan tüm bir süreç olarak reddedilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Tüm bu tartışmalarla birlikte "İlkel" kavramı kullanılmaya devam etmektedir. Günümüzde bu kavram, hakir görme anlamından ziyade basit bir teknolojiye ve ekonomiye sahip ve yazıdan yoksun olan toplulukları ifade etmek üzere tercih edilmektedir.[307] Bu kavramı kullanmayı, tüm problemlerine rağmen, adeta bir mecburiyet olarak görenler sadece antropologlar değildir. Dinler tarihi alanında da bu kavram sarfedilmektedir. Bu bağlamda Mircea Eliade de "ilkel" kavramına çalışmalarında yer vermiş ancak o bununla zihinsel bir geri kalmışlığı veya mantık dışılığı değil, modern Batı zihniyetinden farklı oluşunu ifade etmektedir. Eliade modern ve ilkel zihnin birbirinden ayrı olduğunu özellikle vurgular.[308] Bu doğrultuda Eliade "ilkel" kavramıyla birlikte, arkaik, kadîm, geleneksel, modern öncesi, tarihöncesi ve egzotik gibi kavramları kendisinden önceki antropologlar gibi olumsuz bir anlam yüklemez.[309] Ancak hakir görme anlamında olmasa bile "ilkel" kavramının içerisinde bir ötekileştirme taşıdığı ve modern insanı merkeze alan bir tavır ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Sosyal bilimlerde kullanılan kimi kavramlar, süreç içerisinde anlam genişlemesine uğrayarak değişen yaklaşımlara karşı direnmeye çalışmıştır. Aslında bu değişim veya genişleme sadece kavramlarla sınırlı bir olgu değildir. Bizzat disiplinlerin kendisi de bu değişimi yaşamak zorunda kalmıştır. Ancak bu genişlemenin veya değişimin bir paradigma değişimine kadar uzanıp uzanmadığı da postmodernite içerisinde tartışılmaya devam etmektedir. Bugün her ne kadar Aydınlanma çağı paradigmasının terk edildiği ifade edilse de en önemli sosyoloji kuramlarının Comte, Marx, Weber ve Durkheim gibi ilerlemeciliği esas alan düşünürlere ait olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Üstelik çoğu zaman sosyal bilimciler, ilerlemeci ve evrimci yaklaşımın sonucunda ortaya çıkan

---

307 Evans Pritchard, **İlkellerde Din**, s. 25-26.

308 Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003,s. 141.

309 Mustafa Hilmi Baş, **Kadim İnsanın İzinde: Mircea Eliade Düşüncesine Giriş**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2012, s. 67.

kavramları kullanmaktan da kendilerini alamamaktadırlar. Kuşkusuz "ilkel" kavramı tüm bu tartışmaların odak noktasında yer almaktadır. Günümüzde kullanılmaya devam eden bu kavram, sosyal bilimlerin süreç içerisinde uzak geçmişe bakışını ortaya koyması açısından oldukça ilginçtir. "İlkel" kavramı üzerinden geçmişi okuma çabalarının Göbekli Tepe gibi yapıların ortaya çıkışıyla beraber büyük bir şaşkınlık yaşaması tam olarak bu durumu yansıtmaktadır. Bu, uzak geçmişte yaşayan insanları kendisinden tümüyle ayrı gören ve onların böylesine anlam açısından zengin bir yapı inşa edemeyeceklerini ifşa eden bir yaklaşımın yansımasıdır.

İlk dönem insanlarını parçacı bir yaklaşımla ele alan bu yaklaşım, çeşitli insan prototipleri önermektedir. Evrimci yaklaşımlardan hareketle modern insanı diğer "insanımsı" varlıklardan ayırmak için onun zekasına vurgu yapan *Homo Sapiens*, onun üretim ve emek kıskacında olduğuna vurgu yapan *Homo Economicus* ve onun baştan beri dindar olduğunu ön plana çıkaran *Homo Religiosus* bunlardan yalnızca birkaçıdır. Parçacı anlayışın yanında modern insan ile kadîm insan arasında keskin duvarlar ören ve kendisini gelişimin son evresi olarak ilan eden yaklaşımın, geçmişi doğru bir şekilde ortaya koyması mümkün görünmemektedir. Bu yaklaşım ilkel olarak düşünülen toplumların inanç dünyasını ortaya koyarken kullandığı kavramlara da yansımaktadır.

b. Kült: Kadîm Dönem İnançlarını Tanımlama Problemi

Tarihöncesi olarak adlandırılan toplumlar söz konusu olduğunda toplumun birçok kurumu gibi din de karmaşık bir hal almaktadır. Yazılı kayıtların mevcut olmayışı, dini sadece kültürel materyaller üzerinden okumayı zorunlu kılmaktadır. Tüm bu zorlukların yanında kadîm dönem insanını ve inancını ifade eden kavramların sorunlu olması meseleyi daha da büyütmektedir. Religion/din kavramının Hıristiyanlık dışındaki dinleri ifade etmek üzere kullanıldığında ortaya çıkan sorunlara daha önce yer verilmişti. Ancak tarihöncesi olarak adlandırılan dönem inançları hakkında religion/din kavramının kullanılmasından uzak durulduğu görülmektedir. Bu inançları ifade etmek için daha çok *cult/kült* kavramına başvurulmaktadır. Çünkü religion kavramı kurumsal dinin karşılığı olarak anlaşılmış ve bir inanç sistemi olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla İslam, Yahudilik,

Hıristiyanlık, Hinduizm ve Budizm gibi inanç sistemlerini ifade eden din kavramının kurumsallıktan yoksun olan "ilkel dinler" için kullanılması tercih edilmemektedir.

İlkel olarak nitelendirilen toplumların inançlarını belirtmek üzere özellikle arkeoloji ve antropoloji alanında kullanılan kavramların başında *kült* sözcüğü gelmektedir. Latince tanrılara tapınma anlamındaki *cultus* sözcüğünden gelen *kült* kelimesi; çoğu insan tarafından aşırı bulunan veya garipsenen dinî inançları veya grupları ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır.[310] Diğer bir ifadeyele kült kavramı, ortodoksi yani ana düşünce dışında kalan grup ve inançları ifade etmek üzere kullanılmaktadır.[311] Geleneksel olmayan dinleri ifade etmede kullanılan bu terim, zamanla mezhep anlamında ve genellikle karizmatik bir lider etrafında ortaya çıkan dinî hareketleri nitelemek üzere kullanılmıştır.[312] Bu kavram aynı zamanda mezhep ve cemaat anlamlarına gelmiş ve özellikle yeni dinî hareketleri de ifade etmektedir.[313] Kült; ritüel, mitolojik anlatımlar, dinî söylemler, müzik ve dans gibi şekillerle dinî duyguların dışa vurumu, kutsal objeler, kutsal kabul edilen ibadet yerleri veya sunak merkezleri gibi çeşitli unsurları bünyesinde barındırmaktadır.[314]

Kült kavramının taşıdığı negatif anlam onu akademik çalışmalarda da tartışmaya açmıştır. Üstelik akademik alanda günümüzdeki çeşitli dinî oluşumları ifade etmekten uzak olan kült kavramının geçmişteki inançları açıklamada da yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar, kült kavramının insanların zihninde olumsuz bir anlama sahip olduğunu göstermektedir. Bir anket çalışmasında katılımcıların çok önemli bir kısmı kült kavramına negatif anlamlar yüklemişlerdir. Ayrıca katılımcılar, bu fikirlerini herhangi bir kült üyesini tanımadıkları halde, kavramın zihinde oluşturduğu yargı üzerinden ortaya koyduklarını belirtmişlerdir. Kült kavramının anlam sınırlarını aşarak adeta sosyal bir araca dönüştüğü ve farklı fikirleri itibarsızlaştırdığı yine akademisyenler

[310] Massimo Introvigne, "Cults and Sects", **Encyclopedia of Religion**, ed. Lindsay Jones, New York, Thomson, 2005, vol. 3, s. 2084.
[311] Michele Dillon, "Cult(s)", **The Cambridge Dictionary of Sociology**, ed. Bryan S. Turner, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s. 106.
[312] John Bowker, **The Oxford Dictionary of World Religions**, Oxford, Oxford University Press, 1997, s. 247.
[313] Şinasi Gündüz, "Giriş", **Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, İstanbul, Milel Nihal Yayınları, 2019, s. 24.
[314] Dorothea Baudy, "Cult/worship", **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2007, s. 598.

tarafından öne sürülmüştür.[315] Bilhassa din sosyolojisi ve dinler tarihi alanında sıkça kullanılan kült kavramı, zihin planında yer alan tartışmalara rağmen kullanılmaktadır. Nitekim bu kavramın özellikle Batı'da kullanımı ciddi sosyal problemlere sebep olmaktadır.[316]

Din arkeolojisi alanında yazılan ve kült ile din arasında ayrıma giden eserlerde çoğunlukla "kült ve din arkeolojisi" isimlendirmesi tercih edilmektedir. Tanımlanmasındaki belirsizlikten dolayı arkeologlar, eğer tarihsel olarak bilinen ve yaşayan İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm gibi dinleri ya da Afrika ve Avustralya Aborjin dinleri gibi geleneksel inançları kastetmiyorlarsa, din kelimesini kullanmama eğilimindedirler.[317] Buradan hareketle genellikle inançları ifade etmek üzere kült kelimesini, dinî eylemleri belirtmek için de ritüel kelimesini tercih etmektedirler. Ancak özellikle geçmişe yönelik olarak kült şeklinde kategorize edilen inançların niteliği de tartışma konusudur. Örneğin atalara tapınma kültü olarak öne sürülen bir yaklaşım pekâlâ bir kabilenin aile ve akraba yapısıyla ilgili bir tutumu da olabilir. Grubun atalarına saygı ve bağlılığı ifade etmek üzere sergilediği kurban gibi kimi tutumlar tümüyle tek yönlü olarak değerlendirilmiş olabilir.[318] Dolayısıyla bu ayırım bizim zihnimizde gerçekleştirdiğimiz bir kategoriden ibaret görünmektedir.

Uzak geçmişte yaşamış insanların inançlarına yönelik değerlendirmeler bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğunda kült kavramının belli bir zihinsel arka plana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Religion/din kavramıyla kendisini merkeze alan bir tutum sergileyen bu düşünce, kült kavramıyla bir bakıma bu tavrını sürdürmektedir. Hristiyan ortodoksisi dışında kalan hareketleri ifade eden kült kavramı, "ilkel" olarak nitelendirilen insanların inançlarını da karşılamak üzere kullanılmıştır. Böylece ana kiliseden ayrı oluşumlarda mevcut olan "tuhaflıklar" modern insandan farklı olan "ilkel"e transfer edilmiştir. Bu anlayışa göre, henüz mantık öncesi dönemde, kurumsal din olmadığı için bu inançlar hakkında kült

---

[315] James Richardson, "Definintions of Cult: From Sociological-Technical to Popular-Negative", **Review of Religious Research**, vol. 34, no. 4, 1993, s. 355.

[316] Bkz. Eileen Barker, "The Cult as a Social Problem", **Religion and social Problems**, ed. Titus Hjelm, New York, Routledge, 2010, ss. 198-212.

[317] Timothy Insoll, "Kült ve Din Arkeolojisi", s. 186-187.

[318] Evans-Pritchard, **Sosyal Antropoloji**, s. 24.

kavramı tercih edilmelidir. Nitekim bu çalışmanın sonraki bölümünün konusu olan Göbekli Tepe incelendiğinde, kadîm dönem inançları için kült ve din ayrımının sebep olduğu yorum farklılıkları görülecektir. Bu bağlamda Göbekli Tepe'nin bir "kült merkezi" olarak nitelenmesi bu anlayışı yansıtmaktadır. Kanaatimizce din arkeolojisi alanında yazılan eserlerde genellikle kült ve din arkeolojisi isimlendirmesini kullanmaları da bunu destekler mahiyettedir. Tarihöncesi olarak nitelendirilen insanların dinlerini ifade etmek üzere kullanılan kült kavramının kullanımı problem teşkil etmektedir. Buradan hareketle negatif bir bakış açısını yansıtan kült kelimesi yerine daha nötr bir anlam ifade eden inanç kelimesinin tercih edilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda söz gelimi atalara tapınma kültü yerine atalara tapınma inancı ifadesinin kullanılması daha isabetli görünmektedir.

c. Ritüel: Dinî Eylemleri Tanımlama Problemi

Din arkeolojisinde problem teşkil eden kavramlardan bir diğeri de ritüel kavramıdır. Ritüel, hem bütün dinî geleneklerdeki davranışları ifade etmedeki yeterliliği açısından ve hem de din kavramının yerine kullanılabilirliği açısından üzerinde durulmayı hak etmektedir. Bilindiği gibi dinler kendilerini sadece kutsal metinler, mekânlar ve semboller bağlamında değil, kimi tutum ve davranışlar vasıtasıyla da ortaya koymaktadır. Dinî geleneklere göre farklılık gösteren söz konusu eylemleri tanımlamak üzere genellikle ritüel kavramı kullanılmaktadır. Latince "bir şey yapmak" manasındaki *ritus* kelimesinden gelen ve İngilizce'de *rite* ve *ritual* şeklinde farklı kullanımları bulunan ve dilimize Fransızcadan giren ritüel kavramı daha çok ayin anlamında kullanılmaktadır. Ancak gerek Batı dillerinde ve gerekse Türkçe'de ritüel kelimesi, sadece dinî eylemleri değil aynı zamanda günlük hayatta tekrarlanan kimi davranışları da ifade etmektedir. Bu doğrultuda ritüel, belirli zamanlarda yerine getirilen ve sembollerin de kullanılabildiği, sıkça tekrarlanan davranış modeli olarak veya tam olarak anlaşılması güç olan ve değişmeyen eylemleri tanımlamak üzere kullanılmaktadır.[319]

[319] Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s. 623; Roy A. Rappaport, **Ritual and Religion in the Making of Humanity**, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 24.

Ritüellerin sadece inanç ile ilgili eylemlerle değil gündelik hayatın farklı alanlarıyla da ilgili olması, kavramın seküler boyutunu da ön plana çıkarmaktadır. Ancak burada da belli bir biçime sahip olan, özel zaman ve mekânlarda yapılan kalıplaşmış hareketler kastedilmektedir. Kimi zaman ritüellerin ortaya çıkış amacı unutulmakta ve böylece tekrarlanan bir eyleme dönüşmesi de söz konusu olabilmektedir.[320] Ayrıca modern hayatta etkili olan moda ve futbol gibi birçok alanda dinî olmayan ritüellerle karşılaşmaktayız. Diğer sıradan davranışlardan farklı olarak, belli kurallar çerçevesinde yapılan ve tekrarlanabilir bir özelliğe sahip olan ritüeller çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Bunlar içerisinde Christoph Wulf'un tasnifi konumuz açısından açıklayıcıdır.

- Geçiş ritüelleri (doğum, evlilik ve ölüm)
- Kurum ya da makama geliş ritüelleri (yeni görev ve konum kabulü)
- Mevsimsel ritüeller (Noel, doğum günü, anma günleri ve ulusal tatiller)
- Pekiştirme ritüelleri (yeme ve kutlama)
- Başkaldırı ritüelleri (gençlik ritüelleri, barış ve ekolojik hareketleri)
- Etkileşim ritüelleri (selamlama, ayrılma ve çatışma)[321]

Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere ritüeller, hayatın birçok alanında kendisine yer bulmaktadır. Seküler ve dinî eylemleri ifade etmek üzere kullanılan ritüel kavramına yönelik yaklaşımları dört madde altında ele almak mümkündür.

1- Rudolf Otto ve Mircea Eliade'de görüldüğü gibi ritüellleri din ve mitoloji üzerinden okuma.
2- Durkheim ve Victor Turner gibi toplumsal yapıları anlamada ritüelin rolünü ön palan çıkaran yaklaşım.
3- Clifford Geertz ve Marshall Sahlins gibi kültürel ve toplumsal hareketlerin ve sembollerin deşifresi için ritüelleri metin olarak okuma.
4- Stanley Tambiah ve Pierre Bourdieu gibi ritüellerin edimsel düzenlemeleriyle ilgili yaklaşımlar.[322]

---

[320] Örnek durumlar için bkz. Conrad P. Kottak, **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğinin Önemi**, çev. Derya Atamtürk ve diğerleri, Ankara, De Ki Basım Yayın, 2015, s. 398.
[321] Christoph Wulf, **Tarihsel Kültürel Antropoloji**, çev. Özgür Dünya Sarısoy, Ankara, Dipnot Yayınları, 2015, s. 264.
[322] Christoph Wulf, **Tarihsel Kültürel Antropoloji**, s. 267.

Yukarıdaki yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda anlaşılacağı üzere ritüeller, bir anlamda sembollerle birlikte din, toplum ve kültür gibi öğeleri anlamak için çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Çünkü ritüeller, belli bir şekilde tekrar edildiği için hem dikey ve hem de yatay düzlemde inananlar veya uygulayıcılar arasında bir çeşit birliktelik sağlamaktadır. Bu yüzden ritüeller, 20. yüzyılın önde gelen bazı antropologları tarafından toplumun kendisine tapınmasının görünümleri olarak değerlendirilmiştir. Buradan hareketle ritüeller, gücün meşrulaştırılması için önemli bir araç ve katılımcılara güçlü sosyal tecrübeler yaşatan eylemler olarak anlaşılmıştır.[323] İktidarı meşrulaştırdığı düşüncesinden hareketle Marksist anlayış, ritüellerden dolayı, toplumdaki ilişkilerin yanlış biçimde temsil edildiğini ve katılımcıların gerçekliği anlamalarını zorlaştırdığını öne sürmektedir.[324] Gerçekten de ritüeller, genellikle toplumda yaptıkları etkiyle değerlendirilmiş, uzun süre boyunca yalnızca insanların özgürlüğünü sınırlayan, bireyleri baskı altında tutma araçları olarak düşünülmüştür. Oysa ritüeller din, siyaset, ekonomi, bilim ve eğitim gibi insanın var olduğu tüm alanlarda merkezi bir rol izlemektedir. Geçmiş, şimdi ve geleceği birbirine bağlayan, süreklilik ve değişkenliği içinde barındıran bir deneyimdir.[325] Bünyesinde zengin anlamlar barındırması sebebiyle ritüel, sadece gözlemlenen davranış ve hareketlerden ibaret olarak düşünülmemelidir. Doalyısıyla ritüel esnasında çeşitli hareketler yapan ve esrarengiz şarkılar söyleyen insanları izlemek onları anlamak için yeterli değildir.[326]

Oldukça güçlü bir etkiye sahip olan ritüel farklı şekillerde incelenmiştir. Sözgelimi dini ve onun önemli bir parçası olan ritüeli daha çok işlevleri üzerinden ele alan Durkheimci yaklaşımda kutsal ve kutsal olmayan ayırımı çok belirgindir.[327] Durkheim'e göre ritüeller, kutsal alanda yer almaktadır ve toplumu bir arada tutmak için gerekli olan toplumsal dayanışmayı sağlamaktadır. "İlkel" toplumlardaki ritüelleri değerlendiren Durkheim, kalıplaşmış hareketlerin aslında kalıplaşmamış

---

[323] Thomas H. Eriksen, **Küçük, Yerler Büyük Meseleler: Sosyal ve Kültürel Antropoloji**, çev. A. Erkan Koca, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2012, s. 337.

[324] Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, s. 624.

[325] Christoph Wulf, **Tarihsel Kültürel Antropoloji**, s. 262.

[326] Victor Turner, **Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı**, çev. Nur Küçük, İstanbul, İthaki Yayınları, 2018, s. 18.

[327] Émile Durkheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, çev. Fuat Aydın, Ankara, Eski Yeni Yayınları, 2011, s. 57.

düşünceyi ifade ettiğini öne sürmektedir.[328] Dolayısıyla Durkheim'in ritüele yaklaşımı tümüyle toplumu önceleyen bir anlayışa dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle Durkheim, ritüelleri toplumsal yapıya indirgemiştir. Oysa ritüelin içeriğini dünyayla ya da toplumla ilişkilendirerek açıklama çabası, bir sonuç vermemektedir. Çünkü dünyevi şartlarla bakıldığında dinî ritüeller gerçeğin yanlış ifadeleri olarak belirmektedir.[329]

Temel inançların somutlaşmış ve görünür halini ifade eden dinî ritüellerin, dünyevî olan ritüellerden ayırmanın hiç de kolay olmadığı görülmektedir. Çünkü ritüel olarak adlandırılan eylemlerin zihinsel ve duygusal arkaplanı bilinmeden bir yorum ortaya koymak zor görünmektedir. Sözgelimi kendini ateist olarak tanımlayan Lenin'in mezarı başında derin bir huşu içerisinde ziyaretini gerçekleştiren bir kişinin durumunu açıklamak oldukça güçtür.[330]

Ritüele yöneltilen eleştiriler içerisinde kuşkusuz Talal Asad'ın çalışması oldukça dikkat çekicidir. Asad, Foucault'dan ödünç aldığı soykütüğü kavramı üzerinden ritüel sözcüğünün zaman içerisinde uğradığı değişimi çarpıcı bir şekilde ortaya koyar. Bu yönüyle Asad, ritüel kavramının etimolojik tarihini eski sözlük ve ansiklopediler üzerinden ortaya koyan ilk isim olarak geçmektedir.[331] Buna göre, Britannica Ansiklopedisi'nin 1771 yılında yayımlanan ilk baskısında ritüel kavramı; dinsel törenlerin kutlanmasında ve belli bir kilise ve tarikat bünyesindeki ayinlerde uyulması gereken kuralları ifade eden kitap şeklinde tarif edilmiştir. 1797 yılındaki üçüncü baskıda bir çeşit analoji yapılarak pagan dönemdeki gibi uygulamaların da ritüel kavramıyla ifade edilebileceği öne sürülmüştür. 1910 yılındaki on birinci baskıda ise ritüel kavramı öncekine oranla oldukça geniş bir şekilde yer almış ve çeşitli alt başlıklar altında incelenmiştir. Ritüel artık sadece Hıristiyanlık veya Roma dönemi putperestlere yani Batı'ya yönelik değil diğer tüm dinî geleneklerde bulunan rutin eylemleri ifade etmek üzere de kullanılmaya başlanmıştır. Bu baskıda dikkat çeken diğer bir husus ise ritüelin artık dinî eylemlerin nasıl yapılacağını anlatan bir

---

[328] Émile Durkheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, s. 17.

[329] Maurice Bloch, **Ritüel, Tarih, İktidar**, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Dipnot Yayınları, 2014, s. 71.

[330] Daniel G. Bates, **21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri**, İstanbul, çev. Suavi Aydın ve diğerleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 449.

[331] Barbara Boudewijnse, "Ritual", **The Brill Dictionray of Religion**, ed. Kocku von Struckrad, Leiden, Brill, 2006, vol. 3, s. 1636.

metin değil, bizzat davranışın kendisi olarak ifade edilmesidir. Ayrıca ritüelin dinsel bir mahiyeti olmayan sembolik davranışları ifade etmesi de ilk defa bu baskıda yer almıştır.[332]

Asad, Orta Çağ manastır hayatında benliğin gelişimini hedefleyen ritüel kavramı ile "toplumsal bir kurumun belli bir okumasını sağlayan" ritüel kavramı arasında çok belirgin bir fark olduğunu belirtir.[333] Bu düşüncesini bir adım öteye taşıyan Asad ritüelin, modern Avrupa'ya ve hatta Hıristiyanlığa özgü tarihi bir söylem olduğunu düşünmektedir. Daha önce bahse konu olan religion kavramı gibi ritüel kavramı da modern Avrupa tarihinin bir ürünüdür. Ritüellerin bütün kültür ve dinlerde var olduğu farz edilmiştir.[334] Oysa ritüel kavramının taşıdığı anlam dikkate alındığında tüm dinler için kullanılamayacağı ve her dinî davranışı karşılayamayacağı çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Örneğin Antik Yunan dinlerinde önemli bir ritüel olan kurban, içerisinde gerilim ve trajedi gibi unsurlar taşıdığı için yıkım ve şiddet ile içiçedir.[335] Bu nedenle dramatik bir boyuta sahip olan ritüel, kültürlerarası ve evrensel bir fenomen değildir.[336] Dolayısıyla sözgelimi İslam'da bulunan kurban ibadetinin ritüel kavramı ile karşılanamayacağı öne sürülmüştür. Çünkü ibadet kavramına yüklenen anlam ile ritüelin içerisinde barındırdığı anlam tam olarak örtüşmemektedir. Bu meyanda ritüel kavramı, davranışı merkeze alırken ibadette inanç ön plana çıkmaktadır.[337]

Ritüel kavramı etrafında oluşan belirsizlik arkeoloji alanında da etkili olmuştur. Arkeologlar, Hıristiyanlık, Yahudilik, İslam, Hinduizm ve Budizm gibi tarihsel olarak bilinen dinleri ya da Afrika ve Avustralya Aborjin dinleri gibi daha yerel inançları kastetmiyorlarsa, din (religion) kavramını kullanmama eğilimindedirler. Bunun yerine daha çok ritüel kavramını tercih etmektedirler. Oysa yukarıda ifade edildiği gibi ritüel kavramı birçok açıdan problemlidir. Çok farklı

---

[332] Talal Asad, **Dinin Soykütükleri**, s. 73-75.
[333] Talal Asad, **Dinin Soykütükleri**, s. 97.
[334] Michael Stausberg, "Rite and Ritual: Ritual Theory", **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2012, vol. 2, s. 226.
[335] Roma ve Yunan toplumlarında ve bazı "ilkel" topluluklarda kurban zor durumlara ve bunalım dönemlerine karşı bir korunma aracı olarak düşünüldüğü için içerisinde bir gerilim taşımaktadır. Bkz. René Girard, **Şiddet ve Kutsal**, çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Kanat Kitap, 2003, s. 24-25.
[336] Fiona Bowie, **The Anthropology of Religion**, s. 151.
[337] Hakan Olgun, "İbadet, Ritüel ve Kurban", **Milel ve Nihal**, c. 13, sy. 2, İstanbul, 2016, s. 98.

şekillerde tanımlandığı için bu kavramın telaffuzu bile başlı başına büyük bir sorun teşkil etmiştir.[338] Dinî pratikleri karşılamak üzere kullanılan ritüel tıpkı kendisi gibi kaygan bir zemine sahip olan kutsal kavramıyla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır.[339] Anlamındaki belirsizlikten dolayı ritüel, "garip" açıklanamayan her şey yerine kullanılan ve dini açıklayan bir tabire dönüşmüştür.[340] Nitekim Hodder, arkeologların tuhaf ve işlevi olmayan durumları ritüel olarak adlandırdıklarını çeşitli örnekler üzerinden ortaya koymaktadır. Geçmişte ortaya konulan maddi kültür, modern düşüncenin sınırlılığı içinde yorumlanmakta ve ritüel kavramıyla nitelemek suretiyle garip addedilmektedir.[341] Üstelik bir eylemi nitelemek üzere kullanılan ritüel kavramının sadece maddi kültür üzerinden yorumlanmaya çalışılması çok daha büyük bir sorun olarak belirmektedir.[342]

Arkeolojide ve din bilimlerinde sıkça kullanılan ritüel kavramı, seküler bir boyuta da sahip olmakla beraber, bizleri daha çok dinî boyutuyla ilgilendirmektedir. Ancak kavramın hem dinî ve hem de dinî olmayan davranışları ifade etmesi aynı zamanda sorunun çıkış noktasına işaret etmektedir. Diğer yandan dinî davranış anlamında kullanılan ritüelin Greko-Romen mirasına dayanması beraberinde ciddi problemler taşımaktadır. Dolayısıyla bir kavram olarak ritüelin din arkeolojisinde kullanılması, Göbekli Tepe örneğinde de görüleceği üzere, ancak söz konusu kavramla kastedilen anlamın açıkça belirtilmesiyle ve kısmen mümkün olabilir. Aksi halde, oldukça pratik bir kullanıma sahip olan ritüel kavramı, maddi kültürün yorumlanmasına katkı sunması bir yana, onun anlaşılmasını zorlaştıracağı rahatlıkla söylenebilir.

---

[338] Ritüel kavramının farklı veçhelerden değerlendirmesi için bkz. Catherine Bell, **Ritual: Perspectives and Dimensions**, Oxford, Oxford University Press, 2009, s. 61-89.

[339] Richard Shechner, **Ritüelin Geleceği: Kültür ve Performans Üzerine Yazılar**, çev. Zeynep Ertan, Ankara, Dost Kitabevi, 2015, s. 258.

[340] Timothy Insoll, "Kült ve Din Arkeolojisi", s. 186-187.

[341] Ian Hodder, **The Present Past: An Introduction to Anthropology for Archaeologists**, South Yorkshire, Pen and Sword, 2013, s. 159; ritüel kavramının Türkiye arkeolojisindeki kullanımı da "tuhaf" buluntuları ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bkz. Çiğdem Atakuman, "Giriş: Arkeolojide Ritüel ve Toplum", **Arkeolojide Ritüel ve Toplum**, ed. Çiğdem Atakuman, İstanbul, Ege Yayınları, 2019, s. 4.

[342] Marc Verhoeven, "The Many Dimensions of Ritual", **The Archaeology of Ritual and Religion**, ed. Timothy Insoll, Oxford, Oxford University Press, 2011, s. 127.

d. Şamanizm: Kurumsal Dinden Öncesini Anlama Problemi

Uzak geçmişi anlama hususunda başvurulan kavramlardan bir tanesi de Şamanizm'dir. Şunu hemen belirtmek gerekir ki bu başlık altında Şamanizm veya şamanik uygulamalar ele alınmayacaktır. Burada konu edinen mesele, Şamanizm'in kavram olarak nasıl bir kullanıma sahip olduğu ve işaret ettiği anlam dünyasının tespitidir. İlk kez 17. yüzyıl Rus kaynaklarında karşılaşılan Şaman kavramı Tunguz dilinden gelen "Çaman" kelimesinden türemiştir. Ancak kelimenin Sanskritçe'den geldiğini iddia eden araştırmacılar da olmuştur. Günümüzde Şamanizm Asya, Avrupa ve Amerika gibi farklı bölgelerde bulunan karmaşık dinsel, büyüsel ve tıbbi uygulamalar bütününü ifade etmek üzere kullanılan bir tabire dönüşmüştür.[343] İlk olarak Ural-Altay topluluklarında izine rastlanan Şamanizm'in daha sonra dünyanın farklı bölgelerine yayıldığı düşünülmektedir. Kabilelerin sahip olduğu "ilkel din"in bir gereği olarak Şamanizm'in, doğaya ve ruha tapınma şeklinde beliren yerel bir inanç olduğu düşünülmüştür. Şaman kelimesi ise, ruhlarla kurduğu ilişki neticesinde hem dinî bir işleve sahip olan ve hem de şifa dağıtan kişiyi ifade etmede kullanılır.[344] Şaman'ın rolü toplumdan topluma farklılık göstermekle beraber genel olarak; şifacı, medyum, problem çözen, büyücü, kâhin, sihirbaz, eczacı ve şovmen olarak sıralanabilir.

1951 yılında Mircea Eliade'nin yayınladığı çalışma, hem Şamanizm'i sadece Asya ve Sibirya'da bulunan bir inanç olmaktan çıkardı ve hem de Şamanizm'in popüler bir araştırma konusu olmasını sağladı. Eliade, çalışmasında son derece geniş bir bibliyografyadan faydalanarak Şamanizm'in, vecd halinin evrensel bir arketipi olduğunu öne sürdü.[345] Ancak Eliade'nin bu yaklaşımı çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Fransız Etnolog Michel Perrin, Eliade'nin çalışmasının Şamanizm konusuna ilgiyi arttırdığını, ancak beraberinde yeni sorunlar getirdiğini öne sürmüştür. Eliade'nin Şamanizm'i bir sistem olarak ileri sürmekle birlikte sınırlarını

---

[343] Kudret Emiroğlu, M. Muhtar Kutlu, "Şaman-Şamanizm", **Antropoloji Sözlüğü**, ed. Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, s. 758.

[344] J. A. MacCulloch, "Shamanism", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, New York, T.&T. Clark, 1981, vol. 11, s. 441.

[345] Mircea Eliade, **Şamanizm: İlksel Esrime Teknikleri**, çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi, 2014.

tam olarak ortaya koymadığını belirten Perrin'e göre bu durum kavramın anlamını muğlaklaştırmaktadır. Perrin, Eliade'nin bu yaklaşımını Eliadizm olarak isimlendirir ve onun Şamanizm'i çok sayıdaki referansa dayanarak karşılaştırma yoluyla ve benzerlikler üzerinden ortaya koyduğunu belirtir. Eliade'nin çalışmalarının etnologlar üzerinde etkili olduğunu söyleyen Perrin, etnologların Eliade'nin kutsallaştırdığı öğeleri yeniden bulmak için yarıştıklarını ve bunun kısır bir döngüye dönüştüğünü iddia etmektedir.[346] Oysa ilginç bir şekilde Eliade eserinin başında, tüm "ilkel"toplumlarda rastlanılan sihirsel/dinsel saygınlık sahibi sıra dışı insanları isimlendirmek için Şaman adının kullanılmasının anlam karışıklığına sebep olduğundan yakınmaktadır.[347] Ancak kitabına alt başlık olarak *İlkel Esrime Teknikleri* ismini kullanmış olması Şamanizm kavramını olabildiğince genişletmesine sebep olmuştur. Onun meseleye bakışını özetleyen bu başlık kanaatimize göre bir çelişki olarak belirmektedir.

Sosyal bilimler alanında popüler bir hâl alan Şamanizm'in ne olduğu meselesi bir sorun olarak kendisini hissettirmiştir. Bölge ve kıta sınırlarını aşan ve neredeyse tarihin her aşamasıyla ilişkilendirilen Şamanizm, biribirinden oldukça farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ancak tüm bu tartışmaların temelinde Şamanizm'in bir din olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği meselesi yatmaktadır. "Şamanizm bir din midir" sorusu hem dinler tarihçilerinin ve hem de antropolog ve arkeologların cevabını aradığı önemli bir sorudur. Dini, dünyayı tasarımlama biçimi olarak ele alan Perrin'e göre Şamanizm'de bu tasarımı bulmak mümkündür.[348] Eliade'ye göre ise Şamanizm, hem esrime tekniği hem büyü ve hem de kelimenin geniş anlamıyla bir dindir.[349] Şamanizm üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Macar araştırmacı Mihály Hoppál ise, Şamanizm'i bir din olarak değil inanç sistemi olarak kabul eder.[350] Pier Vitebsky ise, Şamanizm'e yerel din kategorileri içerisinde yer verir ve Şamanizm'in dinin en eski formu olduğunu öne sürer. Onun Şamanizm'i nitelemek üzere sarfettiği

---

[346] Michel Perrin, **Şamanizm**, çev. Bülent Arıbaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 24-26.
[347] Mircea Eliade, **Şamanizm**, s. 23.
[348] Michel Perrin, **Şamanizm**, s. 27.
[349] Mircea Eliade, **Şamanizm**, s. 17.
[350] Mihály Hoppál, **Avrasya'da Şamanlar**, çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 21.

“bu isim dünyadaki yüzlerce ve belki binlerce dine isim olarak verilmektedir.”[351] ifadesi Şamanizm’in muğlaklığını ve anlam genişliğini tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır.

20. Yüzyılın başlarında etkin olan yayılmacılık ve evrimcilik teorileri bağlamında Şamanizm ele alınmış ve bu doğrultuda çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Yayılmacılığa göre önce Sibirya ve Moğolistan bölgelerinde ortaya çıkan Şamanizm daha sonra diğer bölgelere yayılmıştır. Bu doğrultuda Şamanizm’in henüz uygarlığın olmadığı dönemlerde ortaya çıktığı öne sürülmüştür. Köken teorileri bağlamında Şamanizm sanatın, dinin ve tıbbın kaynağı olarak düşünülmüştür. Evrimci yaklaşımın dini açıklama biçiminden hareketle Şamanizmin, animizm içerisinde büyü ile din arasındaki aşama olduğu ileri sürülmüştür.[352] Bu doğrultuda Kanadalı arkeolog Brian Hayden, Şamanizm’in geleneksel dinlerin en temel görünümlerinden biri olduğunu düşünmektedir.[353] Benzer şekilde Winkelman, Şamanizm’in ilk olarak Üst-Paleolotik çağ olarak adlandırılan dönemden, yani modern insanın atası olarak ileri sürülen Homo Sapiens’in ortaya çıktığı zaman diliminden bu yana var olduğunu iddia etmektedir.[354] Halifax ise, bir adım daha ileri giderek Şamanizm’in muhtemelen Neandertallerden geldiğini ve Üst Paleolitik olarak adlandırılan dönemde etkinlik kazandığını ve Şamanın kutsal olanla ilişkili mistik, papazvari ve politik bir rol üstlendiğini öne sürmüştür.[355] Paleolitik ve Neolitik dönem olarak ifade edilen zaman dilimlerindeki mağara duvarlarına yapılan kaya resimleri Şamanlar ile ilişkilendirilmiştir.[356] Kimi “ilkel” topluluklarda ise, Şamanların varlık sebebinin avcılığın verimini arttırmak üzerine kurulu olduğu iddia edilmiştir. Tüketilen hayvan türleri ile insanlar arasında bir çeşit mübadele sisteminin

---

[351] Piers Vitebsky, **Indigenpus Religions: A Companion,** ed. Graham Harvey, London, Cassell, 2000, s. 55.

[352] Kudret Emiroğlu, M. Muhtar Kutlu, “Şaman-Şamanizm”, s. 759-760.

[353] Brian Hayden, **A Prehistory of Religion: Shamans, Sorcerers, and Saint**, Washington, Smithsonian Books, 2003, s. 87.

[354] Michael Winkelman, “Cross-cultural and Biogenetic Perspectives on the Origins of Shamanism”, **Belief in the Past: Theorical Approaches to the Archaeology of Religion**, ed. Kelley Hays-Gilpin, David S. Whitley, California, Left Coast Press, 2008, s. 62.

[355] John Halifax, **Shamanic Voices: A Journey of Visionary Narratives**, New York, Penguin Books, 1991, s. 3.

[356] Kaya resimleri ve Şamanlarla ilişkisi için bkz. Mihály Hoppál, **Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim**, çev. Fatih Sel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016; Neil Price, **The Archaeology of Shamanism**, London, Routledge, 2001.

bulunduğu ve Şaman'ın görevinin bu dengeyi sağlamak olduğu şeklinde fikirler ileri sürülmüştür.[357]

Şamanizm'in kökenleri her ne kadar çok eski dönemlere götürülmeye çalışılsa da bunu şiddetli bir şekilde eleştiren çalışmalara rastlamak da mümkündür. Arkeoloji alanında yapılan kimi çalışmalar kaya resimlerinin Şamanlarla ilişkilendirilerek yanlış yorumlandığını ortaya koymuştur.[358] Buna paralel olarak Şamanizm'in evrensel arketip bir fenomen olduğu fikri de bazı araştırmacılar tarafından reddedilmiştir. Afrika, İran, Yunan, Avustralya ve Semitik dünyada şamanlara rastlanmadığı ve dolayısıyla evrensel bir durumun söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Bir takım analojiler üzerinden çizilen tablonun yanlış olduğu ve sözgelimi Amerika yerlilerinde görülen tedavi yöntemi ile Şamanların yöntemi arasında benzerliklerin yanında bir takım farklılıkların da olduğu ispatlanmıştır.[359] Dolayısıyla sadece doğa ile kurdukları ilişkiden ve bazı uygulamalardan hareketle, özellikle uzak geçmişteki inançları "şamanik din" olarak adlandırmak doğru görünmemektedir.[360]

Sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda ve popüler kültür çevrelerinde modern anlayıştan farklı görünen kimi uygulamalar "şamancıl" olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu durum Şamanizm kavramının kapsamını çok fazla genişletmektedir. Kavramın ifade ettiği anlamı muğlaklaştıran bu hal, din arkeolojisi alanında önemli bir problem olarak belirmektedir. Farklı zaman dilimlerinden ve birbirine çok uzak coğrafyalardan seçilen örneklerin benzerliklerinden hareketle kimi ortak unsurlar belirleyip bunun üzerinden bir kavramın sınırlarını zorlamak kanaatimizce sosyal bilimcinin görevi değildir.[361] Diğer yandan modern insana tuhaf görünen uygulama ve inançların tek bir kavramla ifade edilmesi, kadîm dönem

---

[357] Michel Perrin, **Şamanizm**, s. 72.

[358] Peter Bahn, "Save the Last Trance for Me: An Assessment of the Misuse of Shamanism in Rock Art Studies", **The Concept of Shamanism: Uses and Abuses**, ed. Henri-Paul Francfort, Robert Hamayon, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001, ss. 51-93; Kaya resimleri ile Şamanizm arasında kurulan ilişkiye yönelik eleştiriler için bkz. Mihály Hoppál, **Şamanlar ve Semboller**, s. 40-46.

[359] Wassilios Klein, "Shamanism", **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2012, s. 671.

[360] Alice Beck Kehoe, **Controversies in Archaeology**, California, Left Coast Press, 2008, s. 126.

[361] Eliade, Şamanizm üzerine yapılan tüm araştırmaları bir araya getirerek, bu karmaşık dinsel olgunun morfolojisini ve tarihini içeren genel bir tablosunu ortaya koymayı dinler tarihine düşen bir görev olarak addeder. Mircea Eliade, **Şamanizm**, s. 10.

insanını anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda ileride değinileceği gibi Göbekli Tepe'nin şamanlarla ilişkilendirilmesi, meseleyi açıklamak yerine bulanıklaştımaktadır.

3. Arkeolojide Zaman Tasnifleri ve Neolitik Dönem

Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren fen bilimlerinden miras alınan yöntemlerle sosyal bilim alanlarını inşa etme çabaları hız kazanmıştır. Bu dönemin hâkim fikri olan Avrupa-merkezci ve evrimci yaklaşımı, sosyal bilimlerin neredeyse her alanında görmek mümkündür. Bu doğrultuda evrimci arkeoloji, saf bilimsel kaygılarla olmaksızın, Hıristiyanlığın tam olarak açıklayamadığını düşündüğü jeoloji ve biyoloji alanındaki verileri dinî düşüncelere karşı radikal bir muhalefet aracı olarak kullanmıştır.[362] Darwinci evrim anlayışından hareketle sosyal bilimler alanında kültürel evrim fikri ortaya atılmış ve süreç içerisinde ilerleme kavramı kültürel evrimin yerine kullanılır olmuştur.[363] Bu doğrultuda din, hukuk, aile ve diğer tüm sosyal yapılar çizgisel ve ilerlemeci bir bakışla kurgulanmıştır. Zamanla bir slogana dönüşen ilerleme, politikadan ekonomiye bir çok alanda çözümün anahtarı olarak düşünülmüş ve kullanılmıştır.[364] Dolayısıyla ilerleme fikri salt bir düşünce olmaktan ziyade modern dönemde etkili olan düşüncelere kaynaklık eden bir ideoloji olarak ifade edilmiştir.[365] İlerleme kavramı doğrultusunda bir tarih tasarlanmış ve uygarlığın sahibi olan Yakın Doğu medeniyetlerinin yönetimlerinin zamanla despotlaşması neticesinde önemlerini yitirdikleri ve böylece Avrupa'nın ön plana çıktığı iddia edilmiştir. Bu yaklaşımdan hareketle Avrupa'nın maden çağından Endüstri Devrimi'ne dümdüz ve sürekli daha iyiye doğru ilerleyen bir evrim çizgisi izlediği iddia edilmiştir.[366] Bu bakış açısına göre değişim tarihin temel bir unsurudur. Oysa özellikle tarihöncesi olarak adlandırılan dönem göz önünde bulundurulduğunda gerçeğin daha farklı olduğu

[362] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 518.
[363] Stephen J. Gould, **Yaşamın Tüm Çeşitliliği: İlerleme Mitosu**, çev. Rahmi Öğdül, İstanbul, Versus Kitap, 2009, s. 290.
[364] Reinhart Koselleck, **İlerleme**, çev. Mustafa Özdemir, Ankara, Dostv Kitabevi, 2007, s. 100.
[365] Ersin Balcı, **İlerlemenin Öteki Yüzü**, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 27.
[366] Stephen Shennan, "Kültürel Evrim", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 196.

anlaşılmaktadır.[367] Değişim yerine durağanlığın esas olduğu, insanların günlük yaşamlarının geçmiş dönemdekinden pek de farklı olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Çizgisel tarih anlayışı çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Bu fikre karşı çıkan ilk isimlerden biri olan fizikçi Arthur Iberall, insanlık tarihindeki değişimlerin birer ilerleme olmadığını ve bunun çizgisel bir seyir izlemediğini öne sürmüştür. Iberall tezini maddelerin hal değişim yasasından esinlenerek ortaya koymuştur. Ona göre, su nasıl ki farklı hallerde bulunabiliyorsa (sıvı, katı ve gaz) veya hal değişimlerine uğruyorsa (ki o buna faz geçişleri demektedir) insan topluluklarının tarih boyunca yaşadıkları da aslında bundan farklı değildir. Dolayısıyla bunlar birer aşama veya basamak değil, yanyana duran hallerdir. Birinin diğerine üstünlüğü veya önceki aşamayı geride bırakması gibi bir durum da söz konusu değildir.[368] O, ayrıca uzak geçmişteki insan toplulukları arasında bulunan coğrafi mesafeleri hesaplamış ve bunun etkileşim için bir engel olmadığını ortaya koymuştur.[369] Iberall'in bir fizikçi olarak insan topluluklarının tarihini fizik kavramlarıyla ele alması oldukça manidardır. Kanaatimizce bu bir bakıma, fen bilimlerinin metotlarına öykünen sosyal bilimcilere yine fen bilimi üzerinden verilen önemli bir cevaptır. Diğer yandan günümüzde hâlâ avcı-toplayıcı olarak nitelendirilen insan topluluklarına rastlanması Iberall'in söz konusu görüşünü destekler mahiyettedir.

Uzak geçmişte yaşayan ve "ilkel" olarak nitelendirilen insanların barbar olduğu ve uygarlığa doğru giden yolda ilerledikçe evrim geçirdikleri savı, Batı düşüncesinde oldukça etkin bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda "sanki her şey insanlığın nihai hedefi olarak uygar toplumları işaret ediyormuş gibi, düz bir çizgi doğrultusunda ilerlediğine" olduğuna dair tez günümüzde ciddi bir şekilde eleştirilmektedir.[370] Zira insanlık tarihine asıl damga vuran şey ilerleme değil, birbirinden farklı malzeme birikimlerinin yan yana bulunmaları ve bunlar arasındaki geçişlerdir.[371] Dolayısıyla döngüsel tarih anlayışıyla da benzerlik gösteren bu

---

[367] Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**, s. 154.
[368] Manuel De Landa, **Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Metis Yayınları, 2006, s. 12-13.
[369] Arthur S. Iberall, "A Physics for Studies of Civilization", **Self-Organizing Systems: the Emergence of Order**, ed. F. Eugene Yates, New York, Plenum Press, 1987, s. 531.
[370] Manuel De Landa, **Çizgisel Olmayan Tarih**, s. 15.
[371] Manuel De Landa, **Çizgisel Olmayan Tarih**, s. 341.

yaklaşım, herhangi bir ilerleme veya hedef merkezli değil daha çok durağanlık ve değişim merkezlidir.

Çizgisel tarih anlayışına yönelik eleştiriler bir yana, bu yaklaşımın özellikle uzak geçmişi kurgularken son derece etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu etki kendisini hem zaman tasniflerinde ve hem de yazıyı merkeze almak suretiyle uygarlık ve uygarlık öncesi ayırımına gitmek suretiyle göstermektedir. Diğer bir ifadeyle yazı öncesi toplumlar tarihin öncesine yerleştirilerek ötekileştirilmektedir.

a. Arkeolojide Zaman Tasnifleri

Evrimci ve ilerlemeci bakış açısı, geçmişin inşasında etkili olmuş ve tarihi dönemlendirme bu perspektif üzerinden gerçekleşmiştir. Halihazırda kullanılan Üç Çağ sistemi'nin ilk ortaya çıkışı da bu noktada ilginçtir. Daha önce de ifade edildiği gibi, arkeoloji ile ilgilenmenin elit bir iş olarak kabul edildiği bir dönemde, 1836 yılında Kopenhag Ulusal Müzesi müdürü C. J. Thomsen, müzeyi halka açmak için koleksiyonunda bulunan nesneleri Üç Çağ Sistemi adını verdiği yönteme göre tasnif etmiştir. Thomsen, tamamen pratik gayelerle ortaya attığı bu sistemin insanlık tarihinin önemli bir kısmını tasnif etmek üzere kullanılacağını muhtemelen beklemiyordu. Thomsen'in düzenlemesi yontma için kullanılan malzemenin cinsine göre belirlenmiştir. Taş aletler, tunç aletler ve son olarak demir aletler. Böylece ortaya Taş Devri, Tunç Devri ve Demir Devri'nden oluşan Üç Çağ Sistemi çıkmıştır.[372] John Lubbock daha sonra Taş Devri'ni Paleolitik (Yontma Taş) ve Neolitik (Yeni/Cilalı Taş) olarak ikiye ayırmıştır.[373] Kuşkusuz bu basit gibi görünen tasnif sisteminin arkasında ilerlemeci, evrimci bir bakış açısının yanında insanlık tarihini üretilen teknoloji üzerinden değerlendiren bir zihin yapısı bulunmaktadır. Böylece teknolojik gelişimin yavaş ve sürekli bir seyir izleyerek geliştiği görüşünün hâkim olduğunu görmek mümkündür. Daha sonraları Morgan, aynı zihinsel

---

[372] Paul Bahn, "Üç Çağ Sistemi", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 317.
[373] John W. Lubbock, **Prehistoric Times**, London, Williams and Norgate, 1865, s. 2-3.

zeminden hareketle insanlık tarihini ilkel, barbar ve uygar kültürler şeklinde sınıflamıştır.[374]

1950'li yıllara gelindiğinde artık yoruma dayalı dönemlendirmelerin hız kazandığı söylenebilir. Ortaya çıkan veriler birbirinden farklı yorumlanarak ideolojilerin de etkisiyle çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Arkeolojik verileri yorumlayan teorisyenlerin başında Gordon Childe gelmektedir. Geçmişi Marksist bir bakış açısıyla ele alan Childe, avcılık-toplayıcılık olarak ifade edilen dönemden çiftçiliğe geçişi kesin bir dille ve sosyo-ekonomik kavramlarla ortaya koyan ilk akademisyendir.[375] Childe insanlık tarihini üç devrimle/aşamayla niteler:

1- Diğer hayvanlar gibi asalak yaşamdan toplayıcılık ekonomisine geçiş. Yani Paleoltik Çağ (Eski Taş Dönemi) 500 bin veya 250 bin yıl önesinden 12 bin yıl öncesine kadar devam eden dönem.
2- 12 bin yıl önce bitkiler yetiştirilmiş ve evcil hayvanlar edinilmiştir. Bu dönem Neolitik Çağ (Yeni Taş Devri) olarak isimlendirilmektedir.
3- Köylerin şehirlere dönüşmesi: Şehir Devrimi (5 bin yıl önce başlamıştır.)
    a) Tunç Çağı
    b) Demir Çağı: M.Ö. 1200'lerde başlamıştır.
    c) Feodalite
    d) Yeni Dünya'nın ve Hindistan ile Uzakdoğu'ya giden deniz yollarının keşfi.[376]

Kültürel evrime dikkat çeken Childe, özellikle erken dönem medeniyetlerinde, siyasi otoritelerin ve dinî inanç sistemlerinin sosyal ve ekonomik değişmeyi yavaşlattıklarını ve hatta durdurduklarını öne sürdü.[377] Diğer bir ifadeyle Childe'a göre, yukarıdaki dönemlerin her bir aşamasında dinin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ancak bu etki hiç de olumlu değildir. Childe, klasik Marksist bakış açısının etkisiyle dinin gelişmeye ve ilerlemeye engel bir karaktere sahip olduğunu düşünmektedir. Childe, bir toplumdaki direniş ile ekonomi arasında doğrudan bir ilişki kurar. Söz gelimi açlıkla karşı karşıya gelen bir toplum değişimi göze alamaz.

---

[374] Kenneth L. Feder, "Katastrof/Felaket Arkeolojisi", s. 174.
[375] Peter Gathercole, "Childe'ın Devrimleri", s. 62.
[376] Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu?**, s. 36-38.
[377] Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 327.

Bir töreni atlamak veya bir kurbanı unutmak gibi yollarla manevi otoriteleri öfkelendirmek tıpkı file atılan okun ucunu zehirlemeyi unutmak kadar tehlikeli olabilir.[378] Dolayısıyla din, insanları çeşitli şekillerde korkutarak onların rutin yaşamlarını sürdürmelerini sağlar. Böylece büyük değişimlerin ve devrimlerin gerçekleşmesini de perdelemiş olur.

Geçmiş dönemleri sınıflandırma ile ilgili farklı yaklaşımlar da öne sürülmüştür. Childe gibi geçmişi, kullanılan hammadde ve teknolojiye göre sınıflandırmak yerine beslenme alışkanlıklarındaki ve toplumsal düzendeki değişimlerin esas alınmasını savunanlar olmuştur. Söz gelimi günümüzde çok yaygın kullanılmamasına karşın, Robert J. Braidwood'un meseleye yaklaşımı ve teklifi dikkat çekicidir:

> "Arkeologlar uzun sürelere ilişkin buluntuları sınıflandırırken her zaman bölmeyi ve bunları da alt bölümlere ayırmayı severler. Bazı arkeologlar, belki de bir alışkanlık sonucu, bu alt bölümler için paleolitik, mezolitik, neolitik gibi Yunanca adlar kullanmayı yeğlerler. Ben bunları kullanmaktan kaçınırım. Bunlarda bir anlam belirsizliği vardır."[379]

Günümüzde çok fazla kullanılmamalarına karşın, Paleolitik, Neolitik, Tunç Çağ gibi gelenekselleşmiş dönem adlandırmalarından daha çağdaş bir anlam içeren "Avcılık Dönemi", "Besin Üretiminin Başlangıç Aşaması", "İlk Köy Toplulukları Dönemi", "Kentleşme Dönemi" gibi isimlendirmelerin kaynağı Braidwood'tur.[380]

Geçmişi dönemlendirme çabaları, her bir yaklaşımın bugünün kavramlarıyla geçmişi inşa etme çabaları olarak anlaşılabilir. Diğer bir ifadeyle bu yaklaşım bir çeşit anakronizm olarak da anlaşılabilir. Evrimci ve ilerlemeci yaklaşımdan beslenen Marksist bakış açısı, toplumsal sınıf farklılıklarından hareketle bir tanımlamaya gitmiştir. Kapitalizm öncesi olarak gösterilen bu dönemler sırasıyla; İlkel-Komünal Toplum, Köleci Toplum ve Feodal Toplum'dan oluşmaktadır.[381] Günümüzde artık

---

[378] Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 76.

[379] Robert J. Braidwood, **Tarihöncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008 s. 130.

[380] Mehmet Özdoğan, "Arkeolojide Yeni Bir Dönemi Başlatan İsim Braidwood'lar", s. XI.

[381] Bkz. Zubritski, Mitropolski, Kerov, **İlkel Topluluk, Köleci Toplum ve Feodal Toplum**, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 2011.

Üç Çağ Sistemi dünyanın pek çok yerinde eleştirilmektedir. Üstelik yeni yaklaşımların, Üç Çağ Sistemi'nin anayurdu olan Avrupa'da bile ilgi görmeye başladığı söylenebilir.[382] Ancak tüm eleştirilere rağmen Üç Çağ Sistemi'nin ana düzlemini oluşturan prehistorya gibi kavramlar kullanılmaya devam etmektedir.

b. Tarihöncesi (Prehistorya) Kavramının Analizi

Dilimize tarihöncesi şeklinde çevrilen prehistorya (pre-history) kavramı aynı zamanda arkeolojinin alt bir disiplinidir. Ülkemizde "Tarihöncesi" bilimi, yazının bulunmasından önceki insan hayatının evrimini inceleyen bilim olarak ortaya çıkmıştır. Bu bilim aynı zamanda evrimci görüşe dayanarak insanın yazıdan önceki serüveninin yaklaşık 6 milyon öncesine dayandığını iddia etmektedir.[383] 19. yüzyılın başlarında İskandinavya'da ortaya çıkan tarihöncesi arkeolojisi, evrimci arkeoloji, kültür tarihi ve insanların geçmişte nasıl yaşadıkları gibi alanlarla ilgilendi.[384] Prehistorya kavramı ilk defa 1830'lu yıllarda kullanılmasına rağmen, 1865 yılında John Lubbock'un *Prehistoric Times* isimli eserini yayımlamasıyla yaygınlık kazandı.[385] Ancak tarihöncesi fikrinin 16. ve 19. yüzyıllar arasında aşamalı olarak doğup geliştiğini söylemek mümkündür. Tarihöncesi olarak adlandırılan dönemin oldukça uzun bir zaman dilimini kapsadığının anlaşılması Batı düşüncesi açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu aynı zamanda Kilise'nin tarih anlatısıyla da çatışmaktadır. Tarihöncesi, sözcüklerin değil daha çok nesnelerin egemen olduğu ve bir anlamda nesnelerin konuşturularak verilerin elde edilmeye çalışıldığı bir alan olarak ifade edilebilir. Tarihöncesi hem ampirik ve hem de felsefi bir düzleme sahiptir.

---

382 Chris Gosden, **Tarihöncesi**, çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Kitabevi, 2016, s. 166.

383 Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 22.

384 "Tarihöncesi" kavramının İngiliz veya Fransız bir kökene dayanmadığı aksine İskandinav kökenli olduğunu belirten bir çalışma için bkz. Peter Rowley-Conwy, "The Concept of Prehistory and the Invention of the Terms 'Prehistoric' and 'Prehistorian': the Scandinavian Origin1833-1850", **European Journal of Archaeology**, 9 (1). ss. 103-130.

385 Ayrıca tarihöncesi kavramıyla beraber ortaya çıkan Âdem öncesi, tufan öncesi ve sonrası gibi kavramlar için bkz. Christopher Chippindale, "The Invention of Words for the Idea of "Prehistory", **Proceedings of the Prehis- toric Society**, vol. 54, 1988, ss. 303-314. Tarihöncesi ve türevi kavramlarının kökeni hakkındaki tartışmalar için ayrıca bkz. Norman Clermont ve Smith, Philip E. L. Smith, "Prehistoric, Prehistory, Prehistorian ... Who Invented the Terms?", **Antiquity**, vol. 64, no. 242, 1990, ss. 97-102.

> “19. yüzyılda, tarihöncesi, kendi kimliklerine ve üstünlüklerine inanan, temelde beyaz, orta sınıftan erkekler tarafından yaratıldı.”[386]

Gosden’e göre bu kavram içerisinde bilim-din çatışması, “ilkel” kavramı üzerinden sınıf çatışması ve sömürgeciliğin etkilerini de taşımaktadır. Daha önce de yeri geldikçe ifade edildiği üzere “tarihöncesi” bir anlamda Batı düşüncesinde etkin olan “biz” ve “öteki” dikotomisinde “öteki”sini ifade etmektedir. Ancak bu “öteki” sadece geçmişte kalmış insanları ifade etmek için kullanılmamaktadır.[387] Çizgisel tarih düzleminde diğer tüm toplumlar, “tarihöncesi”nden başlayıp uygar Batı’ya doğru ilerleyen düzlem üzerinde yer almaktadır. Yazılı kayıtların merkeze alınarak insanlık tarihinin net bir şekilde ikiye ayrılması, oldukça önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Trigger’in aşağıdaki ifadeleri meselenin önemine işaret etmektedir.

> “Ben tarihsel ve tarihöncesi arkeoloji arasındaki ayırımın, muhtemelen uzun bir süre boyunca arkeolojide en önemli ayırımlardan biri olarak kalacağını savunuyorum”.[388]

Gosden’ın aşağıdaki ifadeleri, tarihöncesi fikrinin doğduğu ortamı ve yaşanan gerilimi ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

> “Günümüzde hâlâ varolduğu şekliyle tarihöncesi, 19. yüzyılın ortasında, geçmişle bugünün hızla yeniden belirlendiği ve bu nedenle gerilimin doruğa ulaştığı bir anda doğdu.”[389]

Batı düşüncesi açısından “biz” ve “öteki” arasındaki ayırım, modern dönemde yaşayan “ilkel” kabileler ile sözgelimi 20 bin yıl önce yaşamış insan gruplarının aynı kabul edilmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. Modern “avcı-toplayıcı”ların teknoloji ve en önemlisi Batı tarzı yaşamdan yoksun olmaları, onları çok daha önce yaşamış insan topluluklarıyla eşitlemiştir. Oysa bu insanların kozmolojilerinin birbirinden farklı olabileceği aşikârdır. Victoria döneminden devralınan tarihin belli bir yöne doğru

---

[386] Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 50.
[387] Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 39.
[388] Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 498.
[389] Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 51.

gittiği tezi terk ediliyor ve yönden ziyade artık karmaşıklığı artık tartışılıyor. [390] Haklarında yazılı bir kayda sahip olmadığımız insanların hayatlarına dair bilgilere nasıl ulaşacağımız meselesi burada ciddi bir sorun olarak belirmektedir. Öncelikle "tarihöncesi" insanın bizden tümüyle farklı olup olmadığı sorusuna cevap vermek gerekiyor. İnsanımsı varlıkları bir tarafa bırakarak "homo sapiens" olarak ifade edilen varlığı merkeze aldığımızda, aslında insanın temelde aynı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak modernite ile beraber yaşanan hızlı değişim şüphesiz insanı kendi köklerinden ve doğayla olan birlikteliğinden ayırmıştır. Dolayısıyla doğayla içiçe yaşayan insanın çevresiyle kurduğu ilişki ile modern insanın kozmoloji anlayışı arasında kimi farklılıklar bulunmaktır.[391] Ancak farklılıkları yok saymadan kimi yöntemlerle uzak geçmişte yaşamış olan insanları anlamak mümkündür.

Tarihöncesi olarak ifade edilen dönem insanlarını anlamak için *ilişki* kavramı kilit bir rol oynamaktadır.[392] İnsanın çevresiyle, diğer insanlarla ve eşya ile kurduğu ilişki, hayal gücünün yardımıyla bir kurguya dönüşebilir ve böylece uzak geçmişe dair karanlıkta kalan kimi hususlar aydınlatılabilir. Mutlak tarihlendirme alanındaki gelişmeler ve özellikle karbon yöntemi ile beraber tarihöncesi olarak adlandırılan dönemde yaşayan ve coğrafi olarak birbirinden oldukça uzakta bulunan kültürleri karşılaştırma olanağı ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle sözgelimi "devrim" olarak nitelendirilen tarım gibi kimi değişimlerin sanılanın aksine oldukça geniş bir zaman diliminde gerçekleştiği anlaşılmıştır. Böylece birçok husustan ötürü "tarihöncesi" kavramının öldüğü öne sürülmesine rağmen[393] tarih-tarihöncesi ayırımı etkisini sürdürmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak, uzun yıllar boyunca en eski yazılı kaynaklara sahip olmaları sebebiyle Sümerler, medeniyetin beşiği olarak kabul edilmiş ve kimi modern uluslar kendilerini Sümer'le ilişkilendirme yoluna gitmiştir.[394]

---

[390] Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 15, 165.
[391] Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 23.
[392] Chris Gosden, **Tarihöncesi**, s. 48.
[393] Stephen A. Mrozowski, Peter R. Schmidt, "The Death of Prehistory: Regorming the Past, Looking to the Future", **The Death of Prehistory**, ed. Stephen Peter R. Schmidt, A. Mrozowski, Oxford, Oxford University Press, 2014, ss. 1-28.
[394] Neredeyse tüm "ilk"lerin kaynağı Sümer'le ilişkilendirilmiş, tarih ve medeniyetin Sümer'le başladığı tezi ısrarla savunulmuştur. Bkz. S. Noah Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar: Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk**, çev. Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1999.

Ülkemizde "tarihöncesi" kavramına yönelik teorik bir itirazın olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bununla birlikte yakın zamanlarda kaleme alınan bir çalışmada prehistorya ve protohistorya kavramlarının kullanım şekline kimi eleştiriler dile getirilmiş ve başta Üç Çağ Sistemi olmak üzere arkeoloji alanındaki zaman tasniflerinin ihtiyacı karşılayamadığı dile getirilmiştir.[395] Diğer yandan "tarihöncesi" yerine daha makul görünen "dip tarih" ifadesi kimi araştırmacılar tarafından kullanılmış ancak yaygınlık kazanmamıştır.[396] Tarihöncesi olarak adlandırılan dönem, kendi içerisinde de kimi tartışmalı alt kategorilere ayrılmaktadır. Söz konusu kategoriler içerisinde yer alan Neolitik Dönem, Göbekli Tepe'nin içinde bulunduğu zaman dilimini ifade etmesi sebebiyle üzerinde durulmayı haketmektedir.

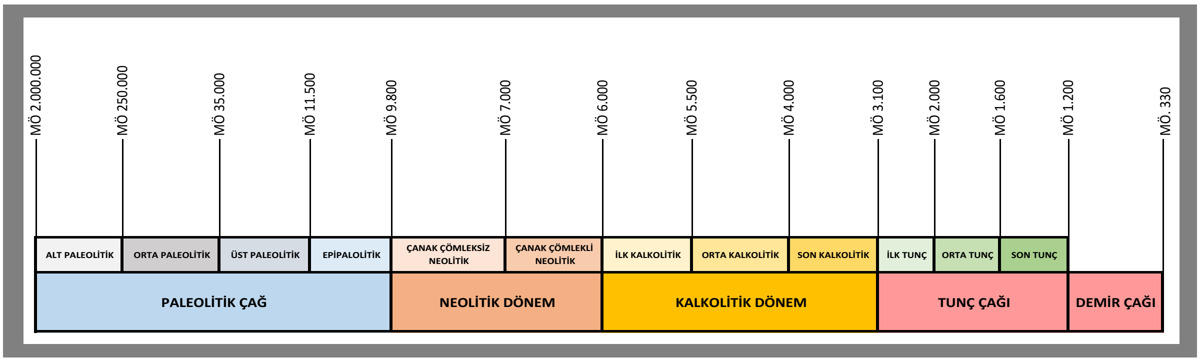
c. Neolitik Dönem

Üç Çağ Sistemi süreç içerisinde ihtiyaca cevap vermediği için alt bölümlere ihtiyaç duyulduğu ve böylece, Taş Çağı'nın kendi içerisinde Paleolitik (Yontma Taş) ve Neolitik (Cilalı Taş) olarak ikiye ayrıldığı daha önce ifade edilmişti. İlk olarak 1851 yılında J. J. Worsae tarafından, yongalanarak kullanılan taşları diğerlerinden ayırmak için kullanılan Neolitik kavramı süreç içerisinde oldukça uzun sayılabilecek bir dönemi ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Paleolitik dönemden ve Neolitik çağa geçişi ifade etmek üzere Mezolitik (Orta Taş) Dönemi ihdas edilmiştir. Epipaleolitik adı da verilen bu dönem Neolitik Döneme geçişi ifade etmektedir. Hayvanların evcilleştirilmesi, tarım ve yongalanmış taşların aynı döneme denk gelmesi neticesinde Neolitik kavramı anlam genişlemesine uğramış ve yerleşik yaşamla ilişkili olarak sosyal ve kültürel hayatı da ifade eden daha geniş bir anlam kazanmıştır. Süreç içerisinde Neolitik Dönemi'nin oldukça geniş bir zamanı kapsaması nedeniyle alt bölümlere ihtiyaç duyulmuştur. Farklılıkları belirtmek üzere, Çanak Çömlekli Dönem ve Çanak Çömleksiz Dönem tasnifine gidilmiş ve Çanak Çömleksiz Dönem A, B ve C alt dönemlerine ayrılmıştır.

---

[395] Metin Kartal, "Prehistorya (Tarih Öncesi) Kavramı", **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi (APAD)**, c. 1, Ankara, 2015, s. 150.

[396] "Dip tarih" kavramının kullanıldığı makalelerden birine örnek için bkz. Kılıç Kökten, "Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş", **Türk Arkeoloji Dergisi**, c. 10, sy. 1, 1960, ss. 42-52.

Şekil 2: Paleolitik Çağ'dan Demir Çağı'na tarih dönemleri

Son yıllarda dünyanın farklı coğrafyalarında yapılan çalışmalar Neolitik kavramının yetersizliğini ortaya koymuştur. Japonya'da yapılan kazılarda 20 bin yıl önce insanların su ürünlerine dayalı beslenme sayesinde yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmıştır. Çin'de, 22 bin yıl öncesine ait çanak çömleklere rastlanmış ve Sibirya'da ise insanların yine bu tarihlerde tahıllarla değil, meyveler vasıtasıyla tarıma başladıkları tesbit edilmiştir.[397] Bu tarihler Neolitik kavramının, dünyadaki tüm insan topluluklarını ifade etmede yetersizliğini ortaya koymaktadır.

19. yüzyılda teknolojiyi merkeze alan bir yaklaşımla ortaya çıkan Neolitik kavramı, 20. yüzyılda Childe'ın etkisiyle yerleşik hayat ve tarımla ilişkilendirilerek bir devrime dönüşmüş ve devamında göç/yayılmacı yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılmıştır.[398] Neolitik Dönemin belirleyici unsurları olarak görülen tahıl, bakliyat, evcilleştirilmiş koyun, keçi ve sığır gibi hayvanlar, öğütme taşları ve çeşitli kapkacaklar "Neolitik paket" olarak belirlenmişti. Buna göre Neolitik insan, besin için olağanüstü çaba harcayan varlıklar olarak hayal edilmiştir. Dolayısıyla nüfus artışının sonucu olarak geliştiği düşünülen besin üretimi ekonomisi merkeze alınarak, Neolitik devrimin herkesi etkilediği düşünülmüştür.[399] Ancak son dönemde yapılan araştırmalar Neolitik paketin genişlemesine ve bölgelere göre farklılıklar göstermesine sebep olmuştur. Basit köy tanımına uymayan büyük yerleşim yerleri,

---

[397] Mehmet Özdoğan, "Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek", **Aktüel Arkeoloji**, S. 27, İstanbul, 2012, ss. 46-51.

[398] Burçin Erdoğu, "Batı Anadolu'nun Neolitik ile İmtihanı", **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi (APAD)**, c. 2, Ankara, 2016, s. 2.

[399] Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 57.

devasa yapıların varlığı ve bölgeler arasındaki farklılıklar Neolitik paketi geçersiz kılmaktadır.[400]

Neolitik Dönemde yaşanan değişim, Endüstri Devrimi'ne kadar olan dönemin küresel ölçekte belirleyicisi olarak kabul edilmiştir. Bu da açıkça Neolitiğin, teorik bir çerçevede ortaya konmuş bir görüş olduğunu göstermektedir.[401] Neolitik Dönemi'n son buzul çağlarının etkisini yitirdiği M.Ö. 12 bin ile 6 bin yılları arasında olduğu düşünülmektedir. Fakat dünyanın farklı yerlerinde bulunun kimi veriler, bu zaman aralığının tüm dünya için geçerli olmadığını bizlere göstermektedir. Dolayısıyla arkeolojik kazıların artmasıyla beraber ortaya çıkan veriler sonucunda bu teori değişmeye yüz tutmuştur. Günümüzde postsüreçsel arkeoloji ile beraber Neolitik Dönem, sosyal organizasyon, ideoloji ve sembolizm üzerinden okunmaktadır.[402] Dolayısıyla devrin hâkim görüşünün arkeoloji üzerindeki etkisi kendisini bir kez daha açığa çıkarmaktadır. 1950'lerde Neolitik kavramı, devrim ve sistem kavramlarıyla açıklanırken günümüzde postmodernitenin etkisiyle karmaşık sosyal yapılar, sembol ve ideoloji gibi sözcüklerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Ancak tüm bu çabalara rağmen, 19. yüzyılda ideolojik kaygılarla yapılan zaman tasniflerinin, günümüzde daha geniş anlamda kullanılmalarına rağmen, geçmişteki bakış açısından tümüyle sıyrıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Zaman tasnifi ve Neolitik paket üzerinden yapılan değerlendirmeler, arkeologların din algıları üzerinde de etkili olmaktadır. Diğer sosyal kurumlar gibi dinin de ilk ortaya çıktığı dönemden bugüne gelişerek geldiği varsayılmaktadır.

B. Arkeoloji ve Dinî Gelenekler

Arkeoloji ile günümüzde etkin olan dinî gelenekler arasındaki ilişki oldukça karmaşık bir durumdur. Daha önce de ifade edildiği gibi, Kitabı Mukaddes arkeolojisinin ilk dönemlerindeki yaklaşımlar ve dinî bir hüviyete sahip olan İsrail arkeolojisinin ideolojik tavırları, bu alanda olumsuz bir tavrın gelişmesinde önemli

[400] "Neolitik Paket" eleştirisi için bkz. Çiler Çilingiroğlu, "The Concept of 'Neolithic Package': Considering its meaning and applicability", **Documenta Prehistorica**, vol. 32, 2005, ss. 1-13.
[401] Mehmet Özdoğan, "Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirel Bir Değerlendirme", **Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler**, yay. Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s. 269.
[402] Burçin Erdoğu "Batı Anadolu'nun Neolitik ile İmtihanı", s. 2.

bir etkiye sebep olmuştu. 18. yüzyılda arkeoloji Kitabı Mukaddes'teki verilere desteklemek veya çürütmek amacıyla bir araç olarak kullanılmıştı. Yine benzer şekilde İsrail arkeolojisinin, verileri ideolojik bir şekilde yorumlayarak Masada gibi hayali anlatıları nasıl ortaya koyduğunu daha önce belirtilmiştik.

İdeolojik etkilerin yanında psikolojik ve sosyolojik birçok sebepten de söz etmek mümkündür. Sözgelimi dinî metinlerin birer tarihi referans kabul edilerek, bu bilgilerin arkeoloji üzerinden ispatlama ya da arkeolojiyi, dinî metinlerin verdiği bilgiyi çürütmek için bir araç olarak kullanma çabası, din ve arkeoloji arasındaki ilişkinin temel tartışma noktalarından biri olarak belirmektedir. Ancak, olumsuz örnekler bir tarafa bırakıldığında aslında arkeolojinin yazılı belgelerde geçmeyen kimi ilginç bilgileri de açığa çıkardığı görülmektedir. Örneğin, mezar alanında yapılan kazılar sonucunda Sung Hanedanlığı (960-1126) döneminde Çin'de yaşayan Yahudi cemaatinin varlığı ortaya konmuştur.[403] Aşağıda günümüzde yaygın olan kimi dinî geleneklerle ilgili kazılardan elde edilen sonuçlara dair bazı örnekler verilerek, arkeolojinin dinin anlaşılmasına yaptığı katkı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Yazılı metinlere sahip en eski inançlardan biri olarak kabul edilen Hinduizm, yapılan arkeolojik kazılar neticesinde John Marshall tarafından Harappa diğer adıyla İndus Vadisi medeniyeti ile ilişkilendirilmiştir. Bu doğrultuda kazılarda bulunan birçok figürin (taşınabilir heykel) Hinduizm'le irtibatlandırılarak yorumlanmıştır. Harappa tanrılarından Mohenjodaro'nun mühür üzerindeki tasviri ile Hinduizm'deki Şiva arasında ciddi benzerlikler tespit edilmiştir. Bu tasvirlerde tanrıların yoga pozisyonunda oturması, kafatasının üç farklı yüz şeklinde temsil edilmesi (Şiva, Brahma ve Vişnu'ya benzer şekilde), fil ve kaplan gibi hayvanların resmedilmesi Hinduizm'le olan benzerliklere işaret etmektedir.[404]

Hinduizm'e karşı eleştirel bir tutumla ortaya çıkan Budizm'in kurucusu, tarihsel bir şahsiyet olarak Siddharta Gautama Sakyamuni'nin, yani Buda'nın M.Ö. altıncı asırda Hindistan'ın kuzeyinde Nepal sınırında yaşandığı düşünülmektedir.

---

[403] Timothy Insoll, "Introduction: The Archaeology of World Religion", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, s. 18.

[404] John Marshall, "Religion" **Mohenjodaro and the Indus Civilization**, ed. John Marshall, vol. 1, London, Arthur Probsthein, 1931, s. 52.

Ancak bu konuda herhangi bir arkeolojik delile sahip değiliz.[405] Buna karşın Budizm'in yayılma sürecini ve Budist tapınaklarının mimari farklılıklarının izini arkeolojik materyal üzerinden takip etmek mümkündür. Dahası Budist geleneğinin önemli bir kurumu olan manastırcılığın değişim evrelerini de erken dönemlerden itibaren arkeolojik veriler üzerinden gözlemlemek mümkündür.[406]

Hint dinlerine oranla, Yahudilik ve Hıristiyanlığın, arkeoloji ile kurdukları ilişkinin çok daha erken dönemlere dayandığını söylemek mümkündür. Hatta çalışmamızın birinci bölümünde de ifade edildiği gibi, arkeolojinin kökenlerinden biri olan dinî temel, daha çok Kitab-ı Mukaddes üzerinden inşa edilmiştir. Yahudiliğin başta Kenan olmak üzere diğer kültürlerin inançlarından etkilenip etkilenmediği meselesi arkeolojik kazılarla beraber yeni bir boyut kazanmıştır. Arkeolojik verilerden hareketle, Yahudilerin tanrısı Yahve ile başta Aşera olmak üzere diğer kabile tanrıları arasında birtakım ilişkiler olduğu anlaşılmıştır.[407] Erken dönem Yahudiliği söz konusu edildiğinde, dinler tarihi açısından son derece önemli olan bazı olayların ve kişilerin arkeolojik kayıtlar üzerinden okunmasının zor olduğu görülmektedir. Örneğin, Mısır'dan çıkış ile ilgili herhangi bir metne veya yaşanan büyük nüfus kaybına yönelik hiçbir kayda rastlanmamıştır.[408] Bunun yanında, Kitabı Mukaddes'te geçen bilgiye göre Yeşu, etrafında bulunan otuz civarında ülkeye savaş açmış ve bunların tümünü ortadan kaldırmıştır.[409] Ancak Kenyon'un Eriha'da yaptığı kazılar ve diğer arkeolojik çalışmalar, Geç Tunç Çağı'nda böylesine büyük bir yıkıma dair herhangi bir iz olmadığını ortaya koymuştur. Üstelik Kitab-ı Mukaddes'te geçen coğrafi özellikler ile bölgenin fiziki yapısı arasındaki farklılıklar metnin daha sonraları kaleme alındığı fikrini güçlendirmektedir.[410] Diğer yandan yapılan arkeoloji çalışmaları sayesinde, Babil Sürgünü sonrası farklı yerlerde inşa

---

[405] Robin Coningham, "The Archaeology of Buddhism", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, s. 87.

[406] Bkz. Lars Fogelin, **Archaeology of Early Buddhism**, Oxford, AltaMira Press, 2006.

[407] Arkeolojik verilerden hareketle Antik dönem İsrail inançları ile ilgili bkz. William G. Dever, **Did God a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel**, Cambridge, William B. Eerdmans Publishing Company, 2005; George E. Mendenhall, **Antik İsrail'in İnancı ve Tarihi: Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş**, çev. Mia Pelin Özdoğru, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016.

[408] Kit Wesler, **An Archaeology of Religion**, Lanham, University Press of America, 2012, s. 188.

[409] Yeşu 10-11.

[410] Kit Wesler, **An Archaeology of Religion**, s. 188.

edilen Sinagogların ortaya çıkarılmasıyla, Yahudilerin yaşamlarına ve ölülerini gömme şekillerine dair önemli bilgilere ulaşılmaktadır.[411]

Hıristiyanlık söz konusu edildiğinde ise, Roma'nın resmi dini olmadığı döneme ait arkeolojik kayıtlar bizlere oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Önceleri tümüyle pagan sembollerle bezenmiş olan Roma İmparatorluğu'ndaki arkeolojik kayıtların, miladî 4. yüzyıla doğru pagan ve Hıristiyan sembollerle mezcedilerek sunulduğunu görmek mümkündür. Dolayısıyla bu, Roma'nın Hıristiyanlığa geçişinin birdenbire değil, belli bir süreç ve kimi hassasiyetler göz önünde bulundurularak gerçekleştiğini göstermektedir.[412] Son yıllarda Hıristiyan arkeolojisi altında gelişen Kilise arkeolojisi, farklı cemaatlerin ortaya koyduğu kültürel materyaller üzerinden dinî toplulukları anlama hususunda bizlere önemli ipuçları vermektedir.[413]

Arkeoloji literatüründe, "İslam arkeolojisi" ifadesi genellikle egzotik olduğu düşünülen diğer arkeoloji alanlarıyla bir arada ele alınmaktadır. Oysa nüfus açısından Hıristiyanlık ile yarışabilecek bir potansiyele sahip olan bir dinin arkeolojisinin bu şekilde nitelendirilmesi büyük bir talihsizliktir.[414] Bu bakış açısının zihinsel arka planına çalışmamızın giriş bölümünde, Müslümanların arkeoloji bilimine katkılarını incelerken değinmiştik. Oryantalist bir bakış açısının sonucu olarak beliren bu yaklaşımın ülkemizdeki yansıması İslamî dönem kazılarının sanat tarihi alanına bırakılması şeklinde tezahür etmiştir. Dolayısıyla İslam sanatının oluşum ve gelişim aşamalarını sanat eserleri üzerinden takip etmemize rağmen, söz gelimi müslümanların geçmişte ne yiyip ne içtiklerini ve ekonomilerini yeterince bilemiyoruz.[415]

---

[411] Rachel Hachili, "The Archaeology of Judaism", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, s. 103, 105.

[412] Kit Wesler, **An Archaeology of Religion**, s. 218.

[413] Paul Lane, "The Archaeology of Christianity in Global Perspective", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, s. 159.

[414] Timothy Insoll, **İslam Arkeolojisi**, çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007, s. 15.

[415] Son dönemlerde Katip Çelebi Üniversitesi bünyesinde Türk İslam Arkeolojisi isminde bir bölümün açılmış olması heyecan verici bir durum olarak kaydedilebilir. Ancak bölümün isminde yer alan "Türk" vurgusunun, yukarıda izah etmeye çalıştığımız İslam arkeolojisi'nin sadece bir bölümünü oluşturduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

İslami dönemle ilgili ilk kazıların 19. yüzyılın sonlarında yapılmasına karşın[416] İslam arkeolojisi oldukça yeni bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam arkeolojisinin gelişiminin yavaş olmasının nedeni olarak kimi fikirler öne sürülmüştür. Bunlar içerisinde en dikkat çekici olanı İslam'dan önceki kültürlerin cahiliyye dönemiyle ilişkili olarak düşünülmesi ve dolayısıyla bundan uzak durulmasıdır. Oysa meselenin böyle olmadığı aşikârdır.[417] Herşeyden önce Kur'an-ı Kerim'in, geçmiş dönemde yaşayan topluluklara sıkça vurgu yapması ve insanları bu toplulukların tarihlerini öğrenmeye sevk etmesi bu konuda delil olarak gösterilebilir. Diğer yandan İslam'ın kendisini genel anlamda ilk din olarak ortaya koyması bir anlamda İslam arkeolojisinin başlangıcını ilk insanla beraber başlatması anlamına da gelmektedir. Bu noktada Kitab-ı Mukaddes ile Kur'an-ı Kerim'in söz ettiği kimi kişi, yer ve topluluk isimleri aynı olmasına rağmen önemli farklılıklar bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Bunun ötesinde Kitab-ı Mukaddes arkeolojisinin ortaya çıkış amacı ile İslam arkeolojisinin amacı arasında da önemli farklılıklar mevcuttur. Hatırlanacağı üzere Filistin, Suriye ve Irak bölgesinde 19. yüzyılda başlayan kazılarda daha çok Kitab-ı Mukaddes'te ismi geçen şehirlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Kazıyı gerçekleşiren arkeologların bir kısmı Kutsal Kitabın haklılığını ortaya koymaya çalışırken diğer bir kısmı arkeoloji üzerinden bilimin dine karşı zaferini ispatlama iddiasındaydı. Ancak İslam arkeolojisinin böyle bir arayışı söz konusu olmamıştır. Söz gelimi Müslümanlara göre, Mekke ve Medine'de yapılacak olan kazılar İslam'ın otantikliğine ait yeni bir şey ortaya çıkarmayacaktır.[418] Ancak bulunan maddi kültür öğelerinin hem cahiliyye dönemini ve hem de Hz. Muhammed dönemini ve sonrasını anlamaya önemli katkılar sağlayacağı da muhakkaktır.

Hatırlanacağı gibi 19. Yüzyılda sömürgeleştirme faaliyetleriyle beraber Batılı antikacıların yaptıkları kazılar, İslam coğrafyasını adeta bir arkeoloji laboratuvarına dönüştürmüştür. Tevrat ve İncil'de ismi geçen şehirleri bulmak veya geçmiş toplulukların devasa yapılarını keşfetmek üzere yapılan kazılarda İslami döneme ait

---

[416] Stephen Vernoit, "İslam Arkeolojisinin Yükselişi", çev. Erdal Eser, **Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 42, sy. 2, 2018, s. 163.
[417] Bruce Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, s. 74.
[418] Timothy Insoll, **İslam Arkeolojisi**, s. 249.

kalıntılara rastlanmasına rağmen bunlar görmezden gelinmiştir.[419] Ancak 20. yüzyılda bölgede kurulan ulus devletler milliyetçi reflekslerle kültürel mirası sahiplenmişler ve kendilerini geçmişteki milletlerle ilişkilendirmişlerdir. Bu bağlamda Saddam Hüseyin'in kendisini Babil kralı ile özdeşleştirmesi dikkat çekicidir.[420]

İslam arkeolojisi, çeşitli etnik grupların ve dünyanın farklı bölgelerindeki coğrafi bölgelerde yaşayan insanların maddi kültürünü bir çatı altında ortaya koyan bir yapıdır. Günümüzde yeniden gündeme gelen İslam arkeolojisinin başarısı ancak cami, konut, ticaret, ölü gömme ve toplumsal yapı gibi hususların maddi kültür üzerinden ortaya konması ile mümkün olabilecektir. Son dönemde bu alanda yapılan çalışmalarda umut verici bir artış gözlenmektedir.

C. Dini Görünür Kılmak: Maddi Kültür Üzerinden Dini Okumak

İnsan eliyle oluşturulan veya şekil verilen nesneleri ifade etmek üzere kullanılan maddi kültür kavramı,[421] günümüzde artık sadece müze veya arkeoloji ile ilgili bir alan olarak değerlendirilmemekte ve farklı disiplinlerde de karşımıza çıkmaktadır.[422] Post-süreçsel arkeoloji ile beraber insan ve nesne arasındaki ilişki çok farklı şekillerde ele alınmaktadır. Artık insan sadece nesneye hükmeden bir varlık olarak anlaşılmamakta nesnenin de insanı şekillendiren etkisi tartışılmaktadır. Diğer bir ifadeyle insanlar ile şeyler (nesneler) birbirlerine dahil olmakta ve birbirlerine bağımlı olmaktadır. Böylece nesneler ile insanlar arasında karşılıklı bir ilişki ağı ortaya çıkmaktadır.[423] Peki din gibi anlaşılması zor olduğu düşünülen bir alanın, somut bir alan olan maddi kültür üzerinden izinin sürülmesi mümkün olabilir mi? Aslında bu soru din arkeolojisinin mümkün olup olmadığını da ortaya koyabilecek

[419] Stephen Vernoit, "İslam Arkeolojisinin Yükselişi", s. 166.
[420] Bruce Trigger, **Arkeolojik düşünce Tarihi**, s. 257.
[421] Suavi Aydın, "Maddi kültür", **Antropoloji Sözlüğü**, ed. Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, s. 559.
[422] Ian Woodward, **Maddi Kültürü Anlamak**, Ferit B. Aydar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 8.
[423] Ian Hodder, **Dolanıklık: İnsanlar İle Şeyler Arasındaki İlişkilerin Arkeolojisi**, çev. Billur C. Yılmazyiğit, İstanbul, Alfa Yayıları, 2018, s. 165.

bir özelliğe sahiptir. Nihayetinde arkeoloji, maddi kültür üzerinden yorumlar gerçekleştirmektedir.

Din arkeolojisinin imkânından söz edebilmemiz için öncelikle arkeologların tarihsel süreç içerisinde din meselesini nasıl ele aldıklarının ortaya konması önem arz etmektedir. 19. yüzyıldan itibaren arkeoloji ile dinler tarihinin karşılıklı etkileşimleri ve ilgili temel tartışma konuları ortaya konduktan sonra ancak disiplinlerarası çalışma için bir düzlemin varlığından söz edilebilir. Kuşkusuz disiplinlerarası bir çalışma alanı olan din arkeolojisi de ancak böyle bir düzlem üzerinde inşa edilebilir.

1. 20. Yüzyılda Arkeolojinin Din Tutumu: İlgisizlik, Evrimcilik ve Ölüm Tecrübesi

Her ne kadar ilk ortaya çıktığı dönemde arkeoloji, Kitabı Mukaddes üzerinden din ile bir ilişki içerisinde görünse de yakın dönemlere kadar, arkeologların dine karşı büyük ölçüde kayıtsız durduğunu söylemek mümkündür. Tarihöncesi olarak adlandırılan dönem daha çok teknoloji, nüfus ve ekonomi gibi unsurlar üzerinden ele alınmış ancak temel konular içerisinde dine yer verilmemiştir.[424] Hatta din, uzun yıllar boyunca paleopsikolojinin bir alanı olarak düşünülmüş ve ihmal edilmiştir. Ancak son yıllarda arkeologların din konusuna önem atfetmeye ve bu alandaki meseleleri ele almaya başladıkları söylenebilir.[425]

Aydınlanma düşüncesinin gölgesinde ortaya çıkan arkeolojinin kuşkusuz en çok etkilendiği yaklaşımların başında evrimcilik düşüncesi gelmektedir. İlk olarak fiziksel ve biyolojik bir temel üzerinden ortaya çıkan evrim düşüncesi zamanla sosyal ve kültürel alanlara da taşınmıştır. Bu anlayışa göre aile, devlet ve din gibi kurumlar da doğrusal bir evrim çizgisi takip ederek modern döneme ulaşmışlardır.

[424] Evrimci bir bakışla kaleme alınan ve insanlığın gelişiminde dine yer vermeyen bir eser için bkz. Robert J. Wenke, v. d., **Patterns in Prehistory: Humankind's First Three Million Years**, Oxford, Oxford University Press, 2007; Kevin Greene, v. d., **Archaeology: An Introduction**, London, Rotledge, 2010; Clive Gambel'in eseri de Arkeolojinin temellerini ortaya koyma iddiasında olmasına rağmen din konusunda sessizdir. Bkz. Clive Gamble, **Arkeolojinin Temelleri**; Diğer bir çalışma için bkz. Peter Bogucki, **İnsan Toplumunun Kökenleri**, çev. Cumhur Atay, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2013; ancak dini temel bir konu olarak işleyen ender çalışmalar da bulunmaktadır. bkz. Colin Renfrew, Paul Bahn, **Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama**.

[425] Yorke M. Rowan, "Beyond Belief: the Archaeology of Religion and Ritual", **Archeological Papers of the American Anthropological Association**, vol. 21, no. 1, 2011, s. 4.

Bu doğrultuda Lubbock, dinin sırasıyla ateizm, fetişizm, totemizm, şamanizm, putperestlik ve ahlaki monoteizm aşamalarını izlediğini iddia etmiştir.[426]

Yine evrimci bakışın ürünü olan ama gerçekte arkeolojik buluntuların pratik bir şekilde kataloglanması için öne sürülen Thomsen'in Üç Çağ Sistemi'nin etkisi arkeoloji ile sınırlı kalmamıştır. Bu tasnif, antropoloji ve hatta din bilimlerinde bile etkisini göstermiştir.[427] Bu doğrultuda Paleolitik olarak ifade edilen dönem inançları, doğaya bağımlı oldukları düşüncesinden hareketle şamanizm ile açıklanmıştır. Tarımın keşfiyle beraber Neolitik olarak ifade edilen toplumun inanç dünyası atalara tapınma, ana tanrıça ve doğurganlık temaları ön plana çıkarılarak ortaya konmuştur. Son olarak şehirlerin kurulması ve sosyal tabakaların belirginleşmesiyle beraber, "Demir Çağ" insanın inanç dünyası hiyerarşiyi ve din adamı sınıfını önceleyen inançlarla tasvir edilmiştir. Çünkü bu dönem, "dünya dinleri"ne geçişi ifade eden rahip-kral anlayışıyla ilişkili olmak durumundadır. Son raddede ise evrenselleşme temayülleri ve okur yazar oranının artmasıyla beraber günümüzdeki dinler ortaya çıkmıştır.[428]

İnsanlığın gelişiminin doğrusal bir çizgi izlediğini iddia eden söz konusu yaklaşım, her bir dönemin inanç dünyası ile ilgili genellemeler yapmaktan da geri durmamıştır. Ana tanrıça inancının egemen olduğu düşünülen Neolitik dönemde kadın-erkek eşitliğinin hâkim olduğu bir saadet çağı hayal edilmiş fakat bu düşünceyi destekleyecek arkeolojik bir veriye ulaşılmamıştır.[429] Yine bu dönem inançlarının atalara tapınma ve toprakla ilişkilendirilmesinin bir problem olduğuna değinen James Whitley'in "atalar her yerde ve her şey atalar"[430] cümlesi bu durumun alaycı bir ifadesidir. Gerçekten de bu dönem ile ilgili çalışmalarda her şey atalar kültüyle ilişkilendirilmiştir. Bu paradigmadan hareketle "Neolitik din" veya "tarihöncesi/prehistorik din" tanımlamaları adı altında çeşitli genellemeler ön plana çıkmıştır.

---

[426] Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı**, s. 73.

[427] Kadim insanı önemseyen yaklaşımlarıyla ön plana çıkan Eliade bile bu etkiden kurtulamamıştır. Bkz. Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I**: **Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına**.

[428] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, London, Bloomsbury, 2012, s. 35; Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 46-47.

[429] Alice Beck Kehoe, **Controversies in Archaeology**, s. 125.

[430] James Whitley, "Too Many Ancestors", **Antiquity**, vol. 76, 2002, s. 119.

Yine bu dönemde tarım, yerleşik hayat ve özel mülkiyetle beraber din adamı/rahip sınıfının ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Rahip sınıfının ortaya çıkmasını ise, kimi sosyo-ekonomik ve ideolojik koşullar sağlamıştır. Bunlar;

- Ruhani işlere ayrılacak boş vakit ve yerleşik yaşam.
- Üretim fazlası ürün
- Kült merkezinin varlığı
- Kurban, adak ve sunaklar vb.[431]

Oldukça uzun bir dönemi kapsayacak şekilde önerilen Neolitik din paketi dikkatle incelendiğinde, günümüz kavram ve değerleriyle geçmişi ele almanın yani anakronizmin ciddi etkileri kendisini hissettirmektedir. Önemli bir Neolitik merkez olarak gösterilen ve çalışmamızın son bölümünde ele alınacak olan Göbekli Tepe'nin, inşasından binlerce yıl sonra ortaya çıkmış bazı dinî geleneklerde mevcut kavram veya yapılarla ilişkilendirilmesi de aynı yaklaşımın bir sonucudur.

Üstelik 19. yüzyılda evrimci düşüncenin etkisiyle oluşturulan "Taş Devri" insanı modeli sadece uzak geçmişi açıklamak üzere kullanılmamıştır. Söz konusu antropologlar, Avustralya yerlileriyle karşılaştıklarında, aradaki zaman farkını önemsemeksizin yerliler ile binlerce yıl önce yaşamış insanları eşitlemişlerdir. Dolayısıyla bu dönem açısından binlerce yıl önce yaşayan insan toplulukları ile 19. yüzyıl Avustralya'sında yaşayanlar arasında hiçbir fark olmadığı düşünülmüş ve çalışmalar bu doğrultuda sürdürülmüştür.[432] Günümüzde yaşayan ve genellikle "çağdaş avcı toplayıcılar" olarak ifade edilen insan gruplarının uzak geçmişte yaşayan insan topluluklarıyla aynı inancı paylaştıklarını, evrimci bir anlayış çerçevesinde ispatlama çabalarına günümüzde de rastlanmaktadır.[433]

20. yüzyıl boyunca dini, bir tahakküm aracı olarak gören ve önemsiz gösteren Marksist bakış açısı ile dini, daha büyük sosyal olayların yan ürünü olarak gören Durkheimci işlevselci yaklaşımlardan ötürü din, arkeologlardan hakettiği ilgiyi

---

[431] Johannes Maringer, "Priests and Priestesses in Prehistoric Europe", **History of Religions**, vol. 17, 1977, s. 101.
[432] Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı**, s. 70.
[433] Hervey G. Peoples, v. d., "Hunter-Gatherers and the Origins of Religion", **Human Nature**, vol. 27, no: 3, ss. 261-282.

görememiştir.[434] Yine de arkeologlar, yaptıkları çalışmalarda insanların inanç dünyalarıyla karşılaştıklarında bu durumu farklı kavramlarla ifade etme yoluna gitmişlerdir. Dinin kökenine yönelik çabalar, sonuçsuz kalmasına rağmen, evrimci bir yaklaşımın sonucu olarak, Neanderthal olarak nitelendirilen varlıkların inançlarından söz edilirken din kavramı kullanılmamış, bunun yerine çok genel bir tabir olan "sembolizm" tercih edilmiştir.[435] Bu anlayış arkeologlar tarafından modern anlamda insan türü için de sürdürülmüştür. Böylece arkeologlar, geniş bir anlama sahip olan din terimi yerine, daha dar bir anlama sahip olmasına rağmen işlevsel olduğu düşünülen rit-ritüel, ideoloji, sembolizm, psikoloji ve ideoloji gibi kavramları tercih etmişlerdir. Ancak tüm bu kavramları kullanmalarına rağmen aslında hepsi de, kavram olarak kullanmaktan kaçındıkları din kavramı hakkında konuşmuşlardır.[436] Bu kullanımların arkasında Marksizmin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Buna göre otoritenin bir tahakküm aracı olarak din, daha çok bir çeşit ideoloji olarak düşünülmüştür.[437] Daha önce de ifade edildiği gibi, günümüzdeki kurumsal dinlerin dışında kalan geleneklerin henüz evrimlerini tamamlamadıkları ve dinin karmaşık bir yapı olduğu anlayışından hareketle bu inançları karşılamak üzere ritüel ve kült gibi kavramlar kullanılmıştır. Ayrıca din, mitlerden ve doktrinlerden oluşan soyut bir alana aitken ritüel somuttur ve maddi kültür üzerinde izler bırakan bir yapıya sahiptir. Bu sebeple de din yerine ritüel kavramı tercih edilmiştir. [438] Fakat ritüel kavramının din kavramını tam olarak karşılayamayacağı daha önce ifade edilmişti.

Hawkes'in "anlam merdiveni" arkeologların dine yönelik bir yorum geliştirmelerinin önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Hatırlanacağı gibi Hawkes dinin maddi kültür üzerinden incelenmesinin çok zor olduğunu dolayısıyla bir

---

[434] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 10; Yorke M. Rowan, "Beyond Belief: the Archaeology of Religion and Ritual", s. 6.

[435] Paul Mellars, **The Neanderthal Legacy: An Archaeological Perspective from Western Europe**, Princeton, Princeton University Press, 1995, s. 369.

[436] Bu bakışı yansıtan örneklerden biri için bkz. Michael Shanks, vd., **Reconstructing Archaeology: Theory and Practice**, London, Routledge, 1992; Ritüel kavramını kullanarak aslında din hakkında konuşmak arkeolojide sıkça başvurulan bir yöntem gibi durmaktadır. Aldendenfer, bunu kendisinin de yaptığını itiraf etmektedir. Bkz. Mark Aldendenfer, "Envisioning a pragmatic Aproach to the Archaeology of Religion", s. 24.

[437] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 47.

[438] Lars Fogelin, "The Archaeology of Religious Ritual", **Annual Review of Anthropology**, vol. 36, 20017, s. 66; Mark Aldendenfer, "Envisioning a pragmatic Aproach to the Archaeology of Religion", **Archeological Papers of the American Anthropological Association**, vol. 21, no. 1, 2011, s. 23.

anlamda arkeoloğun daha çok teknoloji ve geçim ekonomisi gibi alanlara yönelmesini salık veriyordu.[439] Ancak 1980'lerin ortalarına doğru Colin Renfrew gibi arkeologların ortaya koyduğu çalışmalar din arkeolojisi alanında önemli değişimlerin başlangıcı oldu. Renfrew bilişsel bir yaklaşımla, arkeolojik kalıntılar üzerinden ritüelin izinin sürülebileceğini öne sürdü. Buna göre zihin ile materyal arasında yoruma açık bir ilişkinin bulunduğunu iddia etti.[440]

1960'lardan itibaren ortaya çıkan Yeni Arkeoloji akımının öncüsü kabul edilen Binford, aynı zamanda maddi kültür üzerinden dinin incelenebileceğini öne süren ilk isimlerden biri oldu. Binford, ortaya koyduğu sistem teorisine dini bir alt kategori olarak dahil etmiştir.[441] Binford'un bu yaklaşımı dine bir alan açmış olmasından dolayı takdir edilse de dini, sistemin bir alt kategorisi olarak ele alması bağlamında eleştirilmiştir.[442] 1960'lardan itibaren din, arkeoloji alanında süreçsel arkeoloji ile beraber yer bulmaya başlamıştır. 1980'lerden itibaren Renfrew ve Mithen gibi arkeologların çalışmalarıyla din, bilişsel bir alan olarak ele alınmıştır. Dini, zihinsel odaklı bir fenomene indirgeyen bu yaklaşım, bir anlamda din ile maddi kültür arasına bir mesafe koymuştur.[443]

Renfrew, mezarların dinî inançlar hakkında bize önemli bilgiler sunduğunu öne sürmüştür. Ona göre, cesetler veya mezarlar çoğu zaman sembolik birer öğe olarak belirmektedir. Ayrıca öte dünya inancının mevcut olması durumunda bazen cesetle beraber çeşitli nesnelere de rastlanmaktadır.[444] Bu durum bize hem ceset sahibi ile ilgili ve hem de toplumdaki sosyal yapı ve inançları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak arkeolojinin önemli çalışma alanlarından olan mezar bölgeleri daha çok parçacıklı bir şekilde çalışılmıştır. Diğer bir ifadeyle parçalar bütünü ortaya koymamaktadır. Sözgelimi kemikler üzerinden beslenme ve cinsiyet meselesi sadece sosyal meseleler olarak değil dinî birer mesele olarak da

---

[439] Bkz. Christopher Hawkes, "Archaeological Theory and Method: Some Suggestions From the Old World".
[440] Nicola Laneri, "Introduction: Investigating Archaeological Approaches to the Study of Religious Practices and Beliefs", **Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East**, ed. Nicola Laneri, Oxford, Oxbow Books, 2015, s. 4.
[441] Lewis R. Binford, "Archaeology as Anthropology", s. 218-220.
[442] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 85.
[443] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 105.
[444] Colin Renfrew, "The Archaeology of Religion", s. 52.

çalışılmalıdır. Bütüncül çalışmama eksikliği çeşitli konuların ihmal edilmesini de beraberinde getirmiştir.[445] Ancak sadece ölüm tecrübesi üzerinden dinî inançları belirleme çabası da problemin diğer yönünü oluşturmaktadır.[446] Oldukça geniş bir etki alanı bulunan din sadece ölüm üzerinden değerlendirilemez. Ölü gömme adetleri bize din hakkında bilgi verebilir ancak sadeece ölüm tecrübesi üzerinden bir din tam olarak anlaşılamaz. Dolayısıyla ortak bir çalışma alanı olarak din arkeolojisinin hayatın tüm yönlerini hesaba katması gerekmektedir.

2. Disiplinlerarası Bir Alan Olarak Din Arkeolojisinin İnşası

Bir bilim olarak dinler tarihinin, dinlerin tarihsel sürecini maddi kültürden ziyade metin üzerinden ortaya koymasının arkasında yatan zihinsel arka planın açıklığa kavuşturulması önem arz etmektedir. Modern dinler tarihinin kurucusu Max Müller'in bir dil bilimci olması sebebiyle Sanskritçe, Farsça, Yunanca ve Latince arasındaki benzerliklerden hareketle karşılaştırmalı din çalışmalarının ortaya çıkmış olması[447] bu noktada konuyu aydınlatmaktadır. Bu durum dinler tarihinin maddi kültürden uzaklaşarak metin merkezli, filolojinin hâkim olduğu bir alana dönüşmesine sebep olmuştur. Böylece dinin maddi unsurları sadece totem, fetiş ve animizm ile ilgili ibadetlerde kullanılan objelerle sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla din araştırmalarında maddi kültür bir çeşit vahşilikle eşdeğer olarak düşünülmüştür.[448] Ancak dinin maddi kültür üzerindeki etkisi çok daha derindir.

Yazılı metne sahip olmayan dinler, kabile veya folklorik dinler kategorisinde ele alınmıştır. Bu durum dinler tarihinde bir çeşit ikili kategori ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi olan "ilkel dinler" arkeolog ve antropologların dünyasına terk edilmiştir. Dinin maddi unsurlar üzerinden ele alınarak anlaşılamayacağı düşüncesinden hareketle, muhtemelen ilk dinler tarihi çalışmaları mevcut yaşayan "ilkel toplumlar" incelenerek ortaya konmaya çalışılmıştır.[449] "Dünya dinleri" ise dinler tarihçileri tarafından ele alınmıştır. "İlkel dinler" kategorisindeki kabile dinleri

---

[445] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 68.
[446] Yorke M. Rowan, "Beyond Belief: the Archaeology of Religion and Ritual", s. 2.
[447] Eric J. Sharpe, **Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı**, s. 39.
[448] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 28.
[449] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 20.

şaman, büyü, sihir ve animizm gibi kavramlarla ele alınırken, "dünya dinleri" tapınak, rahip ve tanrı gibi kavramlar üzerinden ele alınmıştır. Dinî gelenekler ile ilgili bu ayırım günümüzde de, bazı eleştirilere karşın etkisini yitirmiş değildir. Sözgelimi tarihöncesi olarak adlandırılan dönem inançlarını ifade etmek üzere sihir ve kült gibi kavramlar kullanılmaya devam etmektedir. Bu durum ise "dünya dinleri"ne karşı uzak geçmiş inançlarını batıl inanç durumuna düşürmektedir.[450]

Uzak geçmişte yaşayan insanların inancını anlamanın mümkün olmadığına yönelik güçlü bir kanaat oluşmasına rağmen, anlamaya yönelik kimi çabaların olduğunu söylemek de mümkündür. Bu alanda ilk akla gelen isimlerden biri olan Eliade, arkeolojik verilerin sayıca çok olmasına rağmen yeterince çeşitli olmadığını ve dolayısıyla "bulanık" bir tablo oluşturduğunu öne sürmektedir.[451] Ancak Eliade, bulanık olarak nitelendirdiği arkeolojik veriler üzerinden bir benzetme yoluna gitmekten de geri durmaz. Binlerce yıl önce yaşamış olan insan toplulukları ile çağdaş "avcı toplayıcılar" arasında bir çeşit benzerlik kurar. O diğer bir ifadeyle her iki topluluğun benzer ekonomik şartlara sahip olması ile benzer dinî inançlara sahip olması arasında bir ilişki kurmaktadır.[452]

Oysa sanılanın aksine maddi kültür ile din arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Dinler, yerleşim yerlerinde inşa edilen sembolik değeri yüksek yapılar yoluyla da kendilerini ifade etmektedirler. Bu bazen bir cami, bazen bir kilise, tapınak veya türbe şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sözgelimi Kâbe, Müslümanları Hz. İbrahim ve hatta Hz. Âdem ile bir araya getirip maddi kültür sayesinde aralarında bir bağ inşa etmektedir. Benzer şekilde Batı duvarının Yahudiler için ifade ettiği anlam ortadadır. Ancak bu realiteye karşın din ya Marksist yaklaşımla insanlar üzerinde tahakküm kurma aracı olarak öne sürülmüş ya da maddi kültür üzerinden anlaşılamayacak tümüyle soyut bir alan olarak ön plana çıkarılmıştır. Böylece dinin maddi dünyadan ayrı ve ilgisiz bir alan olduğu iddia edilmiştir.[453]

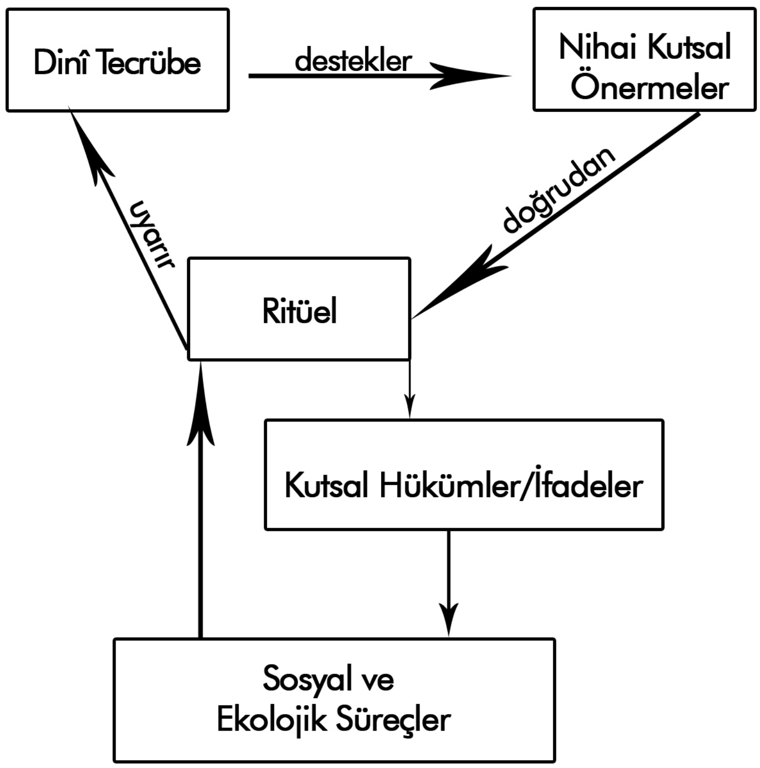
[450] Yorke M. Rowan, "Beyond Belief: the Archaeology of Religion and Ritual", s. 3.

[451] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I**, çev. Ali Berktay, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2003, s. 19.

[452] Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I**, s. 21-23.

[453] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 1-2.

Yeni arkeoloji akımı ile gündeme gelen ve Sistem teorisine dayanan bilişsel modele göre din, dairesel biçimde birbirine bağlanan üç unsurdan meydana gelmekteydi. Bu üç unsur nihai kutsal önermeler, ritüel ve dinî tecrübelerden oluşmaktaydı.[454]

Şekil 3: Dini sadece dinî Tecrübe, ritüel ve nihai kutsal önermeler arasındaki ilişkiye indirgeyen Roy Rappaport'un düşüncesini ortaya koyan şema. (Kaynak: Robert Drennan, "Religion and Social Evolution in Formative Mesoamerica", The Early Mesoamerican Village, ed. Kent Flannery, New York, Academic Press,1976, s. 347.)

Halbuki hayatın birçok alanında ve dolayısıyla maddi kültürün şekillenmesinde etkili olan din, aslında din arkeolojisinin karmaşık bir yapıya sahip olduğunu da bizlere haber vermektedir. Barınmadan beslenmeye, teknolojiden ölü gömmeye varıncaya kadar din, birçok alan üzerinde etkili olmaktadır. Üstelik bu etki seküler olarak ifade edilen alanın inşasında da birincil role sahip olabilmektedir.[455]

---

[454] Roy A. Rappaport, "Ritual, Sanctity, and Cybernetics", **American Anthropologist**, 73, 1971, ss. 59-76.

[455] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 22.

Bu doğrultuda dinin sanılanın ötesinde bir etki alanına sahip olduğu itirafı din arkeolojisi alanında kaleme alınan çalışmalarda sıklıkla dile getirilmektedir.[456] Dolayısıyla arkeologlar verileri yorumlarken, dinin tüm eylemleri ve dolayısıyla malzemeyi şekillendirebileceğini göz önünde bulundurabilmelidir. Zira din arkeolojisinin çalışma alanı sadece tapınak, kült merkezi, gömü yerleri ve kutsal alanlardan ibaret değildir. Yaşamla ilgili olan her yer, din arkeolojisinin araştırma çerçevesi içerisinde yer almaktadır.[457]

Din arkeolojisi alanında yaptığı önemli çalışmalarla ön plana çıkan Timothy Insoll, din arkeolojisinin hayatın diğer tüm alanlarını kapsayan ve şekillendiren bir üst yapı olduğunu düşünmektedir. İslam arkeolojisi alanında da çalışmaları bulunan Insoll, bu meselenin, Eliade'nin öne sürdüğü idealize edilmiş din anlayışıyla karşılayamayacağını buna karşın İslam'ın maddi kültürü şekillendirmesinin örnek verilebileceğini düşünmektedir. Dinin hayatı şekillendirmesi, adeta efsanevi bir varlığa dönüşen "religious man/dindar insan"ı gerçek kılmaz.[458] Diğer bir ifadeyle dinin belirleyici olması, insanların tümünün dindar olduğu sonucuna ulaştırmaz. Ancak yaşamla ilgili her alanı ilgilendiren din ile ölü gömme, beslenme alışkanlığı, cinsiyet ve hayvan kullanımı arasında bir ilişki kurulmak zorundadır. Bu noktada meselenin oldukça karmaşık bir hal alacağı muhakkaktır. Ancak en azından tüm bu faktörlerin birbiriyle iç içe olduğu göz önünde bulundurulursa bile bu bize yeni kapılar aralayacaktır.[459]

Maddi kültür üzerinden dini incelemenin önündeki en önemli engellerin başında Kutsal ve kutsal dışı/profan arasındaki ayrım gelmektedir. Dine karşı pozitivist bir yaklaşımın hâkim olduğu dönemde, Otto ve sonrasında Eliade üzerinden dillendirilen kutsal söylemi, o dönem açısından önemli bir çıkış kapısı olmakla beraber bünyesinde çeşitli problemler de barındırmaktadır. Kutsal olanla profan arasındaki ayırım maddi kültür üzerinden dini ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Çünkü bu durum, dinin nesneler üzerindeki etkisini kutsal olan ve

---

[456] Colin Renfrew, "The Archaeology of Religion", s. 47.
[457] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 23.
[458] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 13.
[459] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 78.

olmayan ayırımına dayandırması nedeniyle probleme yol açmaktadır.[460] Bu tutum dinin sadece kutsal ile ilişkili olan nesneler üzerinde etkili olabileceğini varsaymaktadır.

Insoll, din arkeolojisinin karmaşık bir yapıda olduğunu ve buna yönelik bir metodolojinin belirsizliğini itiraf eder. Ancak Aydınlanmacı anlayıştan sıyrılarak dinin indirgenemez bir yapı olduğunun kabul edilmesinin bile işi kolaylaştıracağını belirtmektedir.[461] Dolayısıyla geçmişte olduğu gibi dinin ne olduğu ile ilgili tartışmalarla uğraşmak yerine dinin toplumda ne yaptığı ile ilgilenmek gerekiyor. Eğer geçmiş toplumları anlamak istiyorsak dinin toplumdaki en güçlü kurumlardan biri olduğunu unutmamalıyız.[462] Ancak maddi kültür üzerinden dinin izini sürmek sadece arkeoloji üzerinden gerçekleşebilecek bir durum değildir. Bu noktada disiplinlerarası çalışmalar hayati önem taşımaktadır. Arkeologlar dinler tarihi kaynaklarından eleştirel bir yaklaşımla faydalanmalı ve dinler tarihi bilimi ile disiplinlerarası çalışmalar gerçekleştirmelidir.[463]

Gelinen aşamada arkeoloji alanında dinin tartışılıyor olması bir kere başlı başına önemli bir olaydır. Teorik ve pratik açıdan çeşitli tartışmalar yapılmakta ve özellikle arkeologların geçmişte dine olan bakışları eleştirel bir yaklaşımla irdelenmektedir. Yeni kazı alanlarında söz konusu yaklaşım çerçevesinde çalışmalar yürütülmektedir. Din meselesinin sanılanın aksine çok daha geniş bir yelpazede düşünülmesi gerektiği anlayışı yaygınlık kazanmaktadır. Günümüzde artık dinin ne olduğu sorusundan ziyade dinin maddi kültürü ve dolayısıyla hayatı nasıl etkilediği ve şekillendirdiği sorusu önem kazanmaktadır.[464] Modern dönemde arkeolog ve antropologların dine yaklaşımları da çeşitlilik göstermektedir. Böylece din kavramı bilişsel süreç, deneyim, hafıza, iktidar ve yapı gibi kavramlarla açıklanma yoluna gidilmektedir. Ancak bu kavramlar birer değere sahip olmalarına rağmen, dini tam olarak ifade edememektedirler. Dolayısıyla din arkeolojisi, dinler tarihinin teorik

---

[460] Julian Droogan, **Religion, Material Culture, and Archaeology**, s. 146; Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 17.
[461] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 159.
[462] Mark Aldendenfer, "Envisioning a pragmatic Aproach to the Archaeology of Religion", s. 33.
[463] Timothy Insoll, **Archaeology, Ritual, Religion**, s. 38, 159.
[464] Rosemary A. Joyce, "What Should an Archaeology of Religion Look Like to a Blind Archaeologist", **Archaeological Papers of the American Anthropological Association**, vol. 21, 1, 2012, s. 181.

yaklaşımını ve arkeolojinin maddi kültürü ortaya çıkarmada gösterdiği beceriyi eleştirel bir perspektifte bir araya getirebilecek bir düzleme ihtiyaç duymaktadır. Disiplinlerarası bir alan olarak din arkeolojisinin başarısı tümüyle bu düzleme bağlıdır.

19. yüzyılda çeşitli amaç ve kaygılarla ortaya çıkan sosyal bilimler, diğer sosyal kurumların yanında dine de ilgi duymuştur. Ancak bu ilgi dini kendi koşulları açısından ortaya koymak yerine, devrin hüküm süren düşüncesi bağlamında dine bir konum belirleme çabası olarak neşvünema bulmuştur. Bu doğrultuda dinin insanlar tarafından çeşitli kaygılar neticesinde icat edilen bir kurum olduğu düşünülmüş ve böylece dinin kökenini bulmaya yönelik çalışmalar ön plana çıkmıştır. Kuşkusuz bu yaklaşımların temelinde bilimin evrimci ve pozitivist yorumuna yaslanarak Hıristiyanlık özelinde dine karşı sürdürülen mücadelenin de önemli bir etkisi olmuştur.

Sosyal bilimcilerin mevcut paradigmadan hareketle şekillenen din algısı, din tanımlarına da yansımış ve anlam genişlemesine uğrayan religion kavramının sadece kurumsal dinleri ifade edebileceği öne sürülmüştür. Dolayısıyla evrimini tamamlayamayan ve kurumsallaşmadığı düşünülen uzak geçmişe ait inançlar farklı kavramlarla ifade edilme yoluna gidilmiştir. “İlkel” insanın inancının da “ilkel” olması gerektiği varsayımından hareketle, söz konusu dönem inançlarını ifade etmek üzere muğlak bir anlama sahip olan ritüel ve şamanizm ile içerisinde olumsuz yargılar taşıyan kült gibi kavramlar tercih edilmiştir. İlkel-modern ile kutsal olan ve olmayan gibi ayırımlar üzerinden kendisinin inşa eden Batı düşüncesi, bu yolla kendisini merkeze alarak diğerlerini tanımlamıştır.

Arkeoloji ile din arasındaki ilişki söz konusu edildiğinde ise, değişken bir süreç ile karşılaşılmaktadır. Arkeolojinin ortaya çıkışında Kitabı Mukaddes arkeolojisi üzerinden etkin bir sebep olarak beliren din, süreç içerisinde görmezden gelinmeye çalışılmıştır. Ancak insan mevzu bahis edildiğinde dinden söz edilmesi gerektiği durumlarda ise, dinin olumsuz etkisi ön palana çıkarılmış ve böyle bir fenomenin maddi kültür üzerinden anlaşılamayacağı iddia edilmiştir. Post-süreçsel arkeolojinin ortaya çıkışıyla beraber din arkeolojisi önem kazanmaya başlamış ve

dinin hayatın birçok alanını etkileyen temel bir unsur olduğu tezi sıklıkla dillendirilmeye başlanmıştır.

Dinler tarihi ile arkeoloji bilimlerinin ortak çalışma alanı olarak düşünülebilecek olan din arkeolojisi, dinin tanımı, ortak kavramların eleştirisi, zaman anlayışı ve maddi kültür gibi öğeler üzerinden eleştirel bir yaklaşım ile oluşturulacak olan zemin üzerinden bina edilebilir. Bu sayede ortak bir dil inşa edilmesi sağlanacaktır. Dinin hayatın neredeyse her alanını etkilediği düşünüldüğünde, bu durum arkeolojik yoruma zenginlik sağlarken dinler tarihine de yeni bir zaman diliminin kapılarını aralayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN ARKEOLOJİSİ PERSPEKTİFİNDEN GÖBEKLİ TEPE

Çalışmanın şu ana kadarki aşamalarında teorik bir alan olarak din arkeolojisi tartışılmış ve arkeoloji tarihinin eleştirel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu bağlamda arkeoloji ile dinler tarihinin ortak kullandıkları kimi kavramlara yönelik tartışmalar ele alınmış ve böylece disiplinlerarası bir alan olarak din arkeolojisinin genel çerçevesi ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın son bölümünde ise günümüzün en önemli arkeolojik keşfi olarak gösterilen Göbekli Tepe'nin din arkeolojisi penceresinden ele alınmasının imkânı tartışılacaktır. Böylelikle teorik tartışmaların örnek bir arkeolojik sit alanı üzerinden ortaya konması amaçlanmaktadır.

Bilindiği gibi Şanlıurfa ili sınırları içerisinde bulunan Göbekli Tepe sit alanı, tarihöncesi olarak adlandırılan dönem açısından kimi kabul ve varsayımları gözden geçirmeyi zorunlu hale getirmiştir. Barınma dışındaki özel amaçlar için inşa edildiği düşünülen bu yapılar, Neolitik dönem insanından beklenmeyen bir ustalıkla ortaya konmuş devasa yapılardır. Üstelik 5 metreyi aşan T biçimli dikilitaşlara işlenen tasvir ve semboller zengin bir anlam dünyasına işaret etmektedir. Henüz büyük ölçekli yerleşimlere rastlamadığımız bu dönemde böylesinde büyük boyutlarda ve oldukça detaylı bir tarzda inşa edilmiş yapıların keşfi, 19. yüzyılın egemen tarih/arkeoloji anlatısıyla yetişmiş olan bilim insanlarını oldukça şaşırtmıştır.

Yaklaşık on iki bin yıl öncesine tarihlenen Göbekli Tepe'nin keşfi, Neolitik döneme ilişkin kalıpları yıkan bir hususa işaret etmektedir. Bu keşifle birlikte Neolitik dönem insanına dair yapılan tanımlama ve yaklaşımların yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Zira Göbekli Tepe, tarım ile uygarlık, sosyal sınıf ile din gibi kurumlar arasında varolduğu kabul edilen ilişkileri tersyüz etmiştir. İlerlemeci din anlayışının arkeolojiye oranla dinler tarihi alanında çok daha önceleri etkisini yitirdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Göbekli Tepe ve benzeri yerlerin keşfedilmiş olması bir bakıma din çalışmaları açısından şaşırtıcı olmaktan

ziyade, dinin insanla beraber varolageldiğine dair olan düşünceyi destekleyen önemli bir veri olarak belirmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Göbekli Tepe'nin coğrafi konumu, keşfi, yapıların mimari özellikleri ve Göbekli Tepe yakınlarında keşfedilen Neolitik alanlar ele alınacaktır. Ardından Göbekli Tepe'nin din arkeolojisi açısından nasıl anlaşılabileceği, hangi ideolojik yaklaşımları bertaraf edebileceği tartışılacaktır.

A. Göbekli Tepe'nin Coğrafi Konumu

İnsanlık tarihine şahitliği, yapılan yüzey araştırmalarında Paleolitik (Yontma Taş) döneme kadar götütülen Urfa ve çevresi özellikle Neolitik dönem açısından oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bu veriler sadece Anadolu veya Mezopotamya tarihini anlama noktasında değil, dünya tarihini yeniden şekillendirebilecek konumdadır. Urfa'yı da içine alan Harran aynı zamanda daha sonraları İpek Yolu'na bağlanan önemli bir ticaret güzergahının da üzerindedir. Ticaretin sadece ürünlerin alışverişi olmadığı, beraberinde kültür, düşünce ve inanç gibi değerlerin aktarımında da büyük rol oynadığı bilinmektedir. Geçmişten günümüze düşünce ve inanç noktasında öne çıkan kentlerin aynı zamanda önemli ticaret merkezleri olması bir süpriz değildir.

Harran ovasına ve çevredeki diğer tepelere hâkim bir yükseklikte bulunan Göbekli Tepe oldukça önemli bir konuma sahiptir. Şanlıurfa il merkezinin 18 km. kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe, Kuzeyinde Güneydoğu Torosları, doğusunda Karacadağ ve güneyinde Germuş sıradağlarındaki 800 metre yüksekliğe sahip olan en yüksek tepede yer almaktadır. Eski ismi Karaharabe olan Örencik köyüne yaklaşık 2,5 km. uzaklıkta bulunan Göbekli Tepe, su kaynaklarına uzak sayılabilecek bir mesafededir.[465]

1. Neolitik Dönemde Anadolu

Günümüzde, insanlık tarihi açısından çevresel faktörlerin etkisinin en aza indirgendiği ve doğanın kontrol altına alındığı düşünülse de çevrenin insan hayatı üzerindeki etkisi hâlâ devam etmektedir. Özellikle iklim faktörü, insanlık tarihinin

[465] Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 115.

şekillenmesinde ve medeniyetlerin ortaya çıkmasında yadsınamaz bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda Buzul Çağı'nın son dönemlerinden itibaren yani M.Ö. 11.000'den sonra yaşanan iklim değişiklikleri ile beraber insan yaşamında da önemli değişikliklerin yaşandığı düşünülmektedir.[466] Buzulların erimesi neticesinde Göbekli Tepe'nin bulunduğu bölgede iklim değişmiş, hayvan ve bitki türlerinin çeşitlenerek insanlar açısından daha yaşanabilir bir çevre ortaya çıkmıştır.[467]

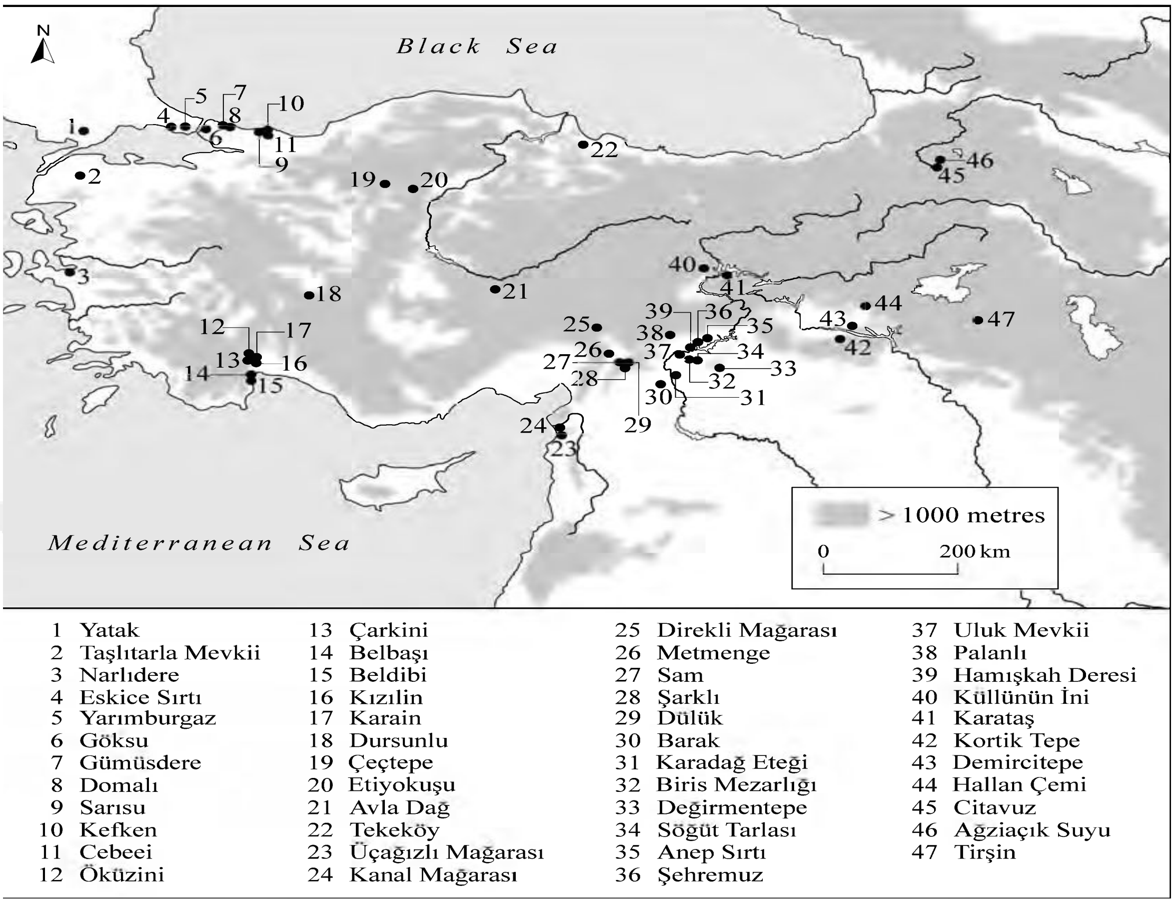
Peki ama, buzulların erimesinden hemen sonra, sembolik açıdan oldukça zengin veriler sunan Göbekli Tepe'yi inşa edenler kimdi? Göbekli Tepe ve çevresinde ilk yerleşim yerlerini inşa eden insanlar buralara nerelerden gelmişti? Bu sorulara cevap verebilmemiz için Göbekli Tepe öncesine denk gelen ve hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Paleolitik (Yontma Taş) döneme gitmemiz gerekiyor. İlk "insanımsı"ların Afrika'da ortaya çıktıkları bilim çevrelerinde genel bir kabuldür. Buna göre avcı toplayıcılığın, 2,5-3 milyon yıl öncesinden 12 bin yıl öncesine kadar yaşayan insan topluluklarını ifade etmek üzere kullanılan bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 2 milyon yıl içerisinde "insanımsı" varlıkların üretebildiği el aleti sayısının 5'i geçmediği belirtilmektedir. İnsan grupları önceleri 10-15 kişiden oluşmaktayken zamanla bu sayı 30'a ulaşmıştır.[468] Kuşkusuz bu tanımlama evrimci bir bakış açısının ürünü olmakla beraber geçim stratejisini ön plana çıkaran bir yaklaşıma da sahiptir. Yine bu anlatıma göre Afrika'da ortaya çıkan insan türü Anadolu coğrafyasından geçerek Avrupa'ya ulaşmıştır. Dolayısıyla Paleolitik dönemde yaklaşık 1 milyon yıl öncesinden itibaren Anadolu coğrafyasında yerleşim olduğu ve burasının "Eski Dünya"nın bir parçası olduğu arkeologlar tarafından dile getirilmektedir. Nitekim yapılan yüzey araştırmalarında ve devam eden kazı çalışmalarında Anadolu'da çok sayıda Paleolitik alan tespit edilmiştir (Bkz. Harita: 2).

---

[466] İklim Değişiklikleri için bkz. S. Bottema Hendrik Woldring, "Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey Part II", **Paleohistoria**, vol. 26, 1984, ss. 123-149.

[467] İklim değişikliklerinin uygarlık üzerindeki etkileri için bkz. Catherine Kuzucuoğlu, "Anadolu ve Doğu Akdeniz'de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 68, 2019, ss. 20-37.

[468] Metin Kartal, "Avcı Toplayıcı: İnsanlığın En Uzun Yolculuğu", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 67, Şubat 2019, s. 32-33, 36.

Harita 2: Anadolu'da bulunan Paleolitik Yerleşimler (Kaynak: Antonio Sagona vd., Ancient Turkey, New York, Routledge, 2009, s. 11)

Burada dikkat çeken diğer bir husus da Göbekli Tepe'nin bulunduğu coğrafyanın Paleolitik ve Epi-Paleolitik yerleşmeleri açısından oldukça zengin olmasıdır.[469] Bu durum Göbekli Tepe çevresinin Neolitik dönemden önce de önemli bir yaşam alanı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe inanç/kültür havzasının geçmişine işaret etmesi açısından oldukça önemlidir.

Yarım asır öncesine kadar uygarlığın Bereketli Hilal'den doğup, Anadolu üzerinden Avrupa'ya geçtiği düşünülüyordu. Bilindiği gibi Bereketli Hilal kavramını ilk defa Amerikalı arkeolog James Nery Breasted (1865-1935) kullanmıştır.[470] Doğu Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Zağros dağlarını takip ederek Basra körfezine kadar olan bölgeyi ifade eden bu kavram hem Sümer sonrası medeniyetlerin beşiği

[469] Antonio Sagona, Paul Zımansky, **Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550**, çev. Nezih Başgelen vd., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018, s. 9-11.

[470] James Nery Breasted, **Ancient Times: A History of the Early World**, New York, Ginn and Company, 1916, s. 135.

Harita 3: Bereketli Hilal (Kaynak: Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Kataloğu)

ve hem de tarım-hayvancılık gibi gelişmelerin ana yurdu olarak düşünülmüştür. Buna karşın Anadolu platosunun bu dönemde yaşam için pek uygun olmadığı ve hatta boş olduğu bile iddia edilmiştir. Çatalhöyük gibi kimi önemli Neolitik merkezler ise istisna olarak görülmüş ve bunun Anadolu'da Neolitik dönem için bir kanıt olamayacağı ileri sürülmüştür. Ancak özellikle Braidwood, Mellaart ve Çambel'in çalışmaları neticesinde Anadolu'nun önemli bir Neolitik merkez olduğu dillendirilmeye başlanmıştır.[471]

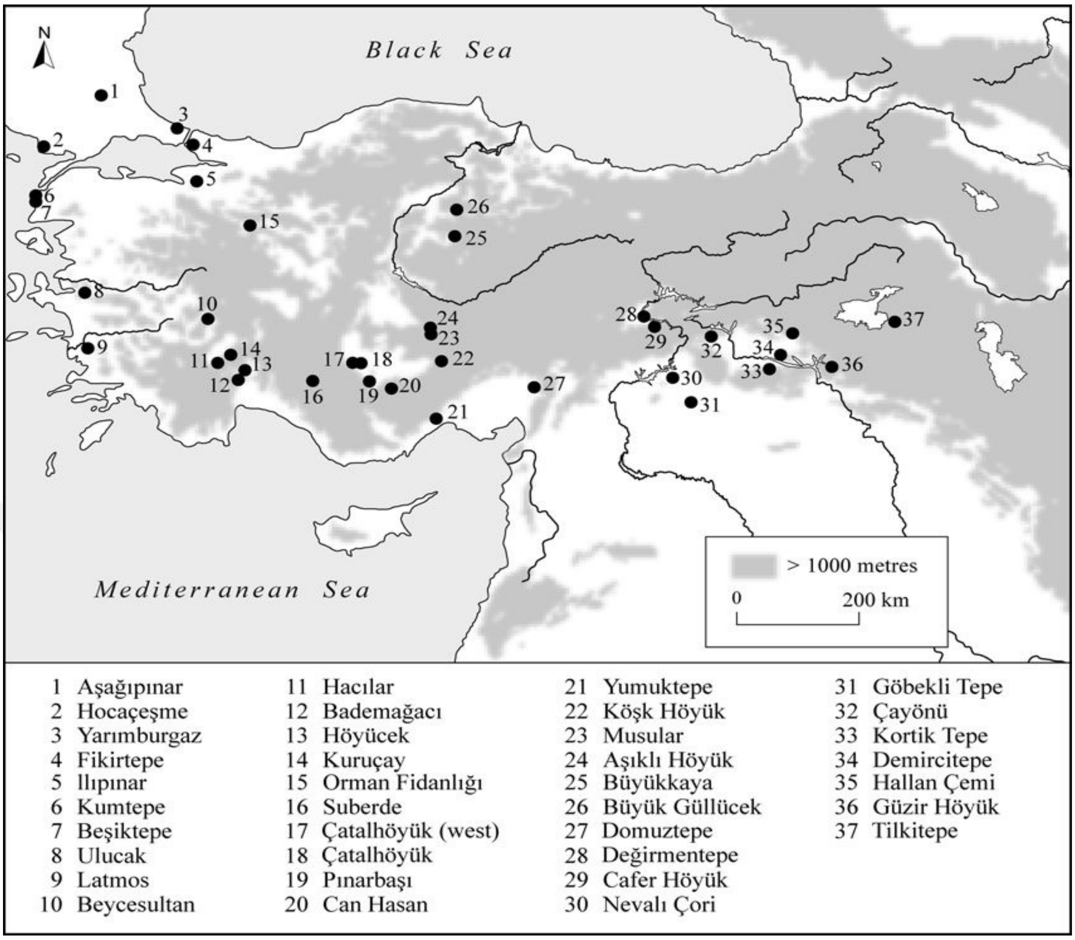
1960'lardan önce uygarlığın Mezopotamya ve Levant (kabaca Doğu Akdeniz) bölgesinden Avrupa'ya geçişte Anadolu'nun sadece bir geçiş rolü üstlendiğini öne süren düşüncenin dayanakları, üzerinde durulmayı haketmektedir. Bu düşünceye göre Sümer, Babil ve Asur gibi büyük medeniyetler Bereketli Hilal'de ortaya çıktığına göre "Neolitik Devrim" de burada gerçekleşmiş olmalıydı. Daha önce de ifade edildiği gibi 19. yüzyılda Batılı arkeologlar, Batı'nın kökenini Mezopotamya ve Levant bölgesine dayandırmışlardı. Uygarlığın burada neşet ettiğini öne süren bu anlayış benzer şekilde "Neolitik Devrim"in de ilk defa burada ortaya çıktığını ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya geçtiğini iddia etmiştir.

İç Anadolu'da Çatalhöyük, Akdeniz bölgesinde Hacılar ve Güneydoğu Anadolu'da Çayönü, Körtik Tepe ve Göbekli Tepe gibi arkeolojik alanlarla birlikte Anadolu'nun Neolitik dönemde sadece geçiş yolu olmadığı, aksine birçok uzun süreli yerleşim yerine sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır Karacadağ'da evcilleştirilen Einkorn buğdayının,[472] ilk örneklerine Çayönü ve Nevali Çori gibi yerleşimlerde rastlanması bu hususu desteklemektedir. Nitekim Harita:4'te gösterilen Neolitik alanların Anadolu'nun farklı yerlerinde bulunduğu görülmektedir.

---

[471] Söz gelimi Mellaart, Anadolu'nun Bereketli Hilal'in barbar bölgesi olarak öne sürülmesini eleştirir ve buranın önemli bir Neolitik merkez olduğunu vurgular. Bkz. James Mellaart, **Yakındoğu'nun En Eski Kültürleri**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988, s. 71.

[472] Manfred Heun, vd., "Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting", **Science**, vol. 278, 1997, s. 1312.

Harita 4: Türkiye'deki Neolitik Yerleşimler[473]

Daha önce de ifade edildiği gibi Neolitik kavramı ve "Neolitik paket"ler son dönemler de çeşitli boyutlarıyla tartışılmaktadır. Neolitiğin yeniden ele alınmasıyla beraber ilgili birçok kavram da sorgulanmaya başlanmıştır. Bunlar içerisinde özellikle Neolitiğin dar çekirdek bir bölgede başladığına dair olan görüş de bulunmaktadır.[474] Daha önce de ifade edildiği gibi arkeologlar uzun yıllar boyunca çekirdek bölge teorisini kabul etmişlerdir. Buna göre nasıl ki modern dönemde "Sanayi Devrimi" Avrupa'da gerçekleşip dünyanın diğer bölgelerine yayılmışsa benzer şekilde "Neolitik Devrim" de Mezopotamya'da gerçekleşip daha sonra modern dönemlerde olduğu gibi, göç ve kolonileştirme gibi saiklerle diğer bölgelere yayılmıştır.

[473] Antonio Sagona vd., Ancient Turkey, s. 46.
[474] Antonio Sagona, Paul Zımansky, **Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri**, s. 39.

İklim değişikliklerinin yanında, insanlığın en uzun evresi olduğu düşünülen avcı toplayıcılıktan tarıma va yerleşik hayata geçişin Neolitik dönemde başladığı ileri sürülmüştür. Yerleşik hayatla beraber bir mekân olarak evlerin ve sosyal sınıfların ortaya çıktığı, kimi bitki ve hayvan türlerinin de kontrol altına alındığı iddia edilmiştir.[475] Dolayısıyla yakın zamanlara kadar Neolitik dönem; tarımın keşfi ve hayvanların evcilleştirilmesi neticesinde yerleşik hayata geçişi ifade etmekteydi. Ancak Göbekli Tepe ve benzeri yerlerin bulunması neticesinde mimari yapıların tarım ve hayvancılıktan bağımsız olarak belirmesi yeni tanımları zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla Neolitik olarak ifade edilen toplumların sadece beslenme şekillerinden değil inanç sistemleri ve semboller üzerinden de ele alınması gerekmektedir.[476]

Üstelik tarım ve hayvancılıktan bağımsız olarak da yerleşik hayattan söz etmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle tarım veya hayvancılık yerleşik hayat için tek sebep değildir. Bu bağlamda Anadolu'da Çayönü dışındaki Çanak Çömleksiz Neolitik alanların tarıma çok da uygun olmayan yerlerde kurulmuş olması dikkat çekicidir. Örneğin Göbekli Tepe bir dağın zirvesinde bulunurken, diğer Çanak Çömleksiz Neolitik alanların da genellikle yüksek kesimlerde olduğu görülmektedir. Bu durum "yerleşik avcı-toplayıcı" gibi yeni bir kavramın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece Neolitik yerleşimlerin verimli arazilerde yani alüvyonlu topraklarda ve ovalarda olduğuna dair görüş de Göbekli Tepe ve Karahan Tepe gibi yüksek rakımlı alanların tespit edilmesiyle beraber sorgulanmaya başlamıştır.

Yine benzer şekilde uzun dönem Neolitik dönem insanı, sadece beslenme ihtiyacını karşılayabilecek bir varlık olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla bu dönem insanı için uzmanlaşma ve meslek sahibi olma gibi durumlar göz ardı edilmiştir. Ancak özellikle Göbekli Tepe ve Çatalhöyük gibi arkeolojik alanlarla birlikte Neolitik dönem ile ilgili varsayımlar ve genellemeler tartışılmaya başlanmıştır. Sanılanın aksine bu çağda uzmanlaşmanın başladığı ve bölgeler arası ticaretin oluştuğunu söylemek mümkündür. Söz gelimi Neolitik dönem öncesine denk gelen Epi-Paleolitik ile başlayan obsidyen ticareti, M.Ö. 7 ve 6 binli yıllarda yaygınlık

---

[475] Antonio Sagona, Paul Zımansky, **Türkiye'nin En Eski Kültürleri**, s. 34.

[476] Mehmet Özdoğan, "Bazı Genellemeler-Öngörüler", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 449.

kazanmış ve önemli bir ticaret ağının oluşmasına neden olmuştur.[477] Bilindiği gibi lavın hızlıca soğuması sonucu oluşan obsidyen eski çağlarda ok ucu olarak önemli bir işleve sahip olmuştur.

Neolitik döneme ilişkin genel yargıların sarsılmasına sebep olan Göbekli Tepe'nin Anadolu'da bulunması ayrı bir öneme hazidir. Her ne kadar Göbekli Tepe'nin yer aldığı Güneydoğu Anadolu bölgesi için arkeoloji literatüründe daha çok Yukarı Mezopotamya ifadesi tercih edilse de daha iç bölgelerde yer alan Çatalhöyük ve Hacılar gibi yerleşimlerle birlikte düşünüldüğünde bunun Anadolu coğrafyası açısından durumu daha iyi anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Neolitik dönem açısından Anadolu, çekirdek bölgenin taşrası olarak düşünülmüştür. 1963-1972 yılları arasında İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin iş birliğiyle sürdürülen Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırma Projesi'nde önemli verilere ulaşılmasına rağmen bu durum pek değişmemiştir. 1980'li yıllarda gerçekleşen Fırat Projesi'nde keşfedilen Nevali Çori ve devamında 1990'lı yıllarda Gürcütepe ve Göbekli Tepe ile beraber bu algı değişmeye başlamıştır.[478] Benzer şekilde Dicle Havzasında yer alan Çayönü, Demirköy, Hallan Çemi ve Körtik Tepe gibi yerleşimlerin keşfiyle beraber bölgenin Neolitik dönem açısından önemi artmıştır.

B. Ziyaret Tepesi'nden Tapınma Alanına: Bir Keşfin Hikâyesi

Göbekli Tepe'nin modern dönemde keşfi de oldukça ilginçtir. Göbekli Tepe aradan geçen binlerce yıla rağmen, arkeolojik kazıların başlamasından önce, yerel halk tarafından ziyaret yeri olarak kabul edilmekteydi. Burası yöre halkı tarafından *Ziyaret* ve *Göbekli Ziyareti* gibi isimlerle anılmaktadır. Bölgede hayvancılıkla geçinen köylüler tarafından bahar döneminde ve özellikle Nisan aylarında, tercihen de cuma günleri çok sık ziyaret edilen bir yerdi. Kazılar başlamadan önce, çevre köylerden insanlar hayvanlarını buraya getirip tepenin etrafında yedi defa dönmek suretiyle onların hastalıklardan korunacağına inanmaktaydılar. Göbekli Ziyareti'nde kurbanlar kesilerek insanlara yemekler ikram edilmekte ve dualar edilmekteydi.

[477] Antonio Sagona, Paul Zımansky, **Türkiye'nin En Eski Kültürleri**, s. 69.
[478] Harald Hauptmann, "Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 131.

Göbekli Ziyareti ayrıca hastaların şifa bulmak için geldiği ve insanların çeşitli dileklerinin gerçekleşmesi için geldikleri bir mekândı.[479] Burada ilginç olan bir husus da Klaus Schmidt'in ziyaret yerini dilek ağacı üzerinden inşa etmesidir. O burasını "yörede yaşayanların ziyaret edip kendileri için önemli olan dilekleri dallara, yani rüzgâra teslim ettikleri bir yer" olarak nitelendirmektedir.[480] Ancak buranın yöre halkı tarafından ziyaret yeri olarak kabul edilmesinin temel sebebi orada medfun olduğu düşünülen dinî şahsiyetlerdir.

Aradan geçen binlerce yıla rağmen Göbekli Tepe'nin farklı bir formda da olsa bir çeşit inanç merkezi olma rolünü sürdürmesi sadece rastlantı ile açıklanabilecek bir durum olmasa gerektir. Toplumsal hafızanın burada gerçekten rol oynayıp oynamadığı meselesi de üzerinde düşünülmesi gereken bir sorun olarak belirmektedir. Diğer yandan bu durumun Eliade üzerinden sıklıkla dile getirilen "kutsalın yeniden tezahürü" yaklaşımı ile açıklanması da güçtür. Aksi halde daha önce de ifade edildiği gibi oldukça muğlak bir anlama sahip olan kutsal kavramının aradan geçen binlerce yıla rağmen değişmediği iddiası ortaya çıkar ki, bunu onaylamak veya tümüyle reddetmek olanağına sahip değiliz. Kireçtaşından oluşan dağın zirvesinde topraktan bir tepenin bulunması, T biçimli dikilitaşların veya bazı heykellerin kısmen fark edilmiş olması gibi pek çok husus Göbekli Ziyareti'nin arkeolojik kazılar öncesindeki algılanışında etkili olmuş olabilir. Benzer şekilde Karaharabe (Örencik köyünün eski ismi) isminin Göbekli ile bir ilişkisinin olup olmadığı da muhtemelen bir muamma olarak kalacaktır.

1. Kara Sabana Takılan Geçmiş

Göbekli Tepe'nin keşif hikâyesi daha çok 1960'larda İstanbul ve Chicago üniversitelerinin ortaklaşa gerçekleştirdikleri yüzey araştırmalarına dayandırılır. 1980'de yayımlanan söz konusu çalışmada Göbekli Tepe hakkında oldukça sınırlı bilgilere yer verilir. Göbekli Tepe'nin coğrafi konumundan ve alanda gömütlerin

---

479 Örencik Köyü sakini Veysi Yıldız ile yapılan görüşme. 05.10.2019

480 Klaus Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, çev. Rüstem Aslan, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 20. (Eser bundan sonra **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar** kısaltması ile verilecektir.)

bulunduğundan söz edilir.[481] Alanın Neolitik döneme ait olduğuna dair herhangi bir ipucu vermeyen bu rapordaki bilgiler üzerinden Göbekli Tepe'nin keşfedilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Schmidt, Göbekli Tepe ile ilgili eserin ilk bölümüne *"Yeniden" Keşif* adını verirken de muhtemelen yukarıda bahsi geçen rapora atıf yapmaktadır. Ancak Schmidt, arazinin sahibi olan ve sonrasında Göbekli Tepe kazı ekibinde işçi olarak çalışan Mahmut Yıldız'ın kendisiyle yapılan röportajda aktardığı bilgilere yer vermeyişi dikkat çekicidir. Schmidt, Göbekli Tepe'nin yeniden keşfini 1994 Ekim ayında Mahmut Yıldız'ın amcası Şavak Yıldız'la karşılaşmasıyla başlatmakta ve öncesinden söz etmemektedir.[482]

Mahmut Yıldız'ın aktardığı bilgilere göre, 1960'lı yıllarda Peter Benedict'e Göbekli Tepe'yi gösteren Mahmut Yıldız'ın amcası olan Şavak Yıldız'dır. 1986 yılında ise Şavak Yıldız, Göbekli Tepe'nin bulunduğu arazide çift sürerken rastladığı heykelleri Şanlıurfa Müzesi'ne götürmüştür. Ancak kireç taşından olması sebebiyle heykeller pek önemsenmediği için müzenin deposuna kaldırılmıştır. Muhtemelen 1992-93 yıllarında Alman arkeologlar, Nevali Çori'de buldukları eserleri teslim ederken rastlantı sonucu bu eserleri görmüşler ve Almanya'ya dönmekten vazgeçmişler ve böylece Göbekli Tepe'nin keşif hikayesi başlamıştır.[483] Tüm bu anlatıların ötesinde Fırat havzasında uzun yıllar kazı çalışmalarını sürdüren Harald Hauptmann'ın ve öğrencisi Klaus Schmidt'in, Nevali Çori ve Göbekli Tepe'nin ortaya çıkarılmasında inkâr edilemez katkıları bulunduğu belirtilmelidir.

2. Klaus Schmidt ve Göbekli Tepe

Göbekli Tepe'nin ilk kazı başkanı olan Klaus Schmidt, 1978'den itibaren Güneydoğu Anadolu bölgesinde Norşuntepe, Lidar, Nevali Çori ve Gürcü Tepe gibi alanlarda araştırmalar yapmış ve hocası Hauptmann başkanlığındaki kazı ekiplerinde yer almıştır. Yapılan yüzey araştırmaları neticesinde Gürcü Tepe ve Göbekli Tepe alanlarının Nevali Çori gibi yerleşimlerle benzerlikler taşıdığı anlaşılmıştır. Alman

481 Peter Benedict, "Göbekli Tepe Ziyareti/Ziyaret (Karaharabe)", **Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları**, ed. Halet Çambel, Robert Braidwood, vd., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980, s. 137.

482 Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 19.

483 Mahmut Yıldız ile yapılan kişisel görüşme, 30 Kasım 2019.

Arkeoloji Enstitüsü (DAI) ile imzalanan protokolle Gürcü Tepe ve Göbekli Tepe'yi kapsayan "Urfa Projesi" hayata geçirilmiştir. 1995 yılından itibaren Göbekli Tepe kazı ve araştırma projesinin alan yöneticiliğini sürdüren Schmidt, 2003 yılında Hauptmann'ın emekli olması üzerine Göbekli Tepe kazı başkanlığına getirilmiştir.[484]

Uzun yıllar Fırat havzasında bulunan Neolitik alanlar üzerine çalışan Schmidt, Göbekli Tepe kazı başkanlığını ve bu alandaki çalışmalarını, ilk kazıların yapıldığı 1995 yılından 20 Temmuz 2014 tarihindeki vefatına kadar sürdürmüştür. Alman arkeoloji geleneğinin önemli bir temsilcisi olan Schmidt, Göbekli Tepe'nin dünyaya tanıtılmasına öncülük etmiştir. O, Göbekli Tepe'deki yapıların işlevi ve sembollerin yorumlanması meselesinde de önemli görüşler öne sürmüştür.

C. Arkeolojik Bir Sit Alanı Olarak Göbekli Tepe

Şanlıurfa çevresinde hâkim bir noktada bulunan Göbekli Tepe'nin keşfi oldukça büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu keşif, özellikle tarım-yerleşik hayat ve din arasında kurulan ilişkinin yeniden tartışılmasına ve doğru kabul edilen kimi savların çürütülmesine sebep olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren etkin olan paradigma, dinin yerleşik hayata geçişten sonra duyulan ihtiyaç üzerine insan tarafından üretilen bir kurum olduğu şeklindeydi. Neolitik dönem ile birlikte tarım keşfedilmiş, hayvanlar evcilleştirilmeye başlanmış ve böylece özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte otoriter kurumlara ihtiyaç hissedilmiş ve böylece aile, kabile ve devlet gibi kurumların yanında din de yerini almıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi gerek Neolitik dönem/paket ile ilgili fikirlerin değişmesi ve gerekse Göbekli Tepe'nin keşfi gibi gelişmeler dinler tarihi alanında bir dönüm noktası olarak kayda geçmiştir.

Son zamanların en büyük arkeolojik buluşu olarak değerlendirilen Göbekli Tepe, gerek akademi çevrelerinde ve gerekse popüler kültür üzerinde büyük bir heyecana sebep olmuştur. İnsanlık ve din tarihi açısından önemli bir konumda bulunan Göbekli Tepe yapılarını, arkeoloji biliminin kullandığı teknik dil üzerinden ortaya koyan birçok çalışmadan söz etmek mümkündür. Ancak bu başlık altında,

---

[484] Nezih Başgelen, Nevali Çori/Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına Klaus Schmidt", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 46, 2015, s. 32 ve 36.

teknik bir dil üzerinden Göbekli Tepe'yi tanıtmak yerine, daha çok yapıların temel özelliklerine yer verilecektir.

1. Göbekli Tepe'de Bulunan Yapılar

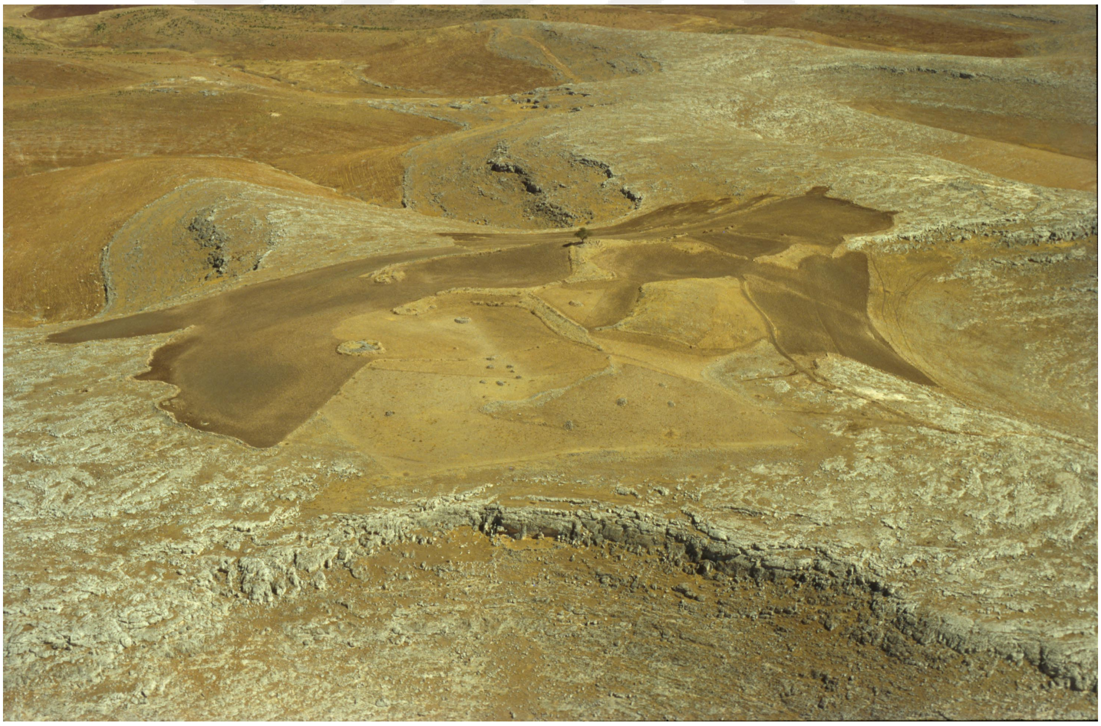
Dünya ve inanç tarihini yeniden yorumlamamızı salık veren Göbekli Tepe ören yerinde bulunan yapılar birçok açıdan şaşırtıcıdır. Buradaki buluntular üzerinde yapılan incelemelerde yapının kullanım tarihinin M.Ö. 9600-8200 yılları arasına denk gelen 1.400 yılı kapsadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu yapılar, Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA- İngilizce PPNA) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (ÇÇNB-İngilizce PPNB) dönemlerinde inşa edilmiş ve kullanılmıştır. Yaklaşık 1400 yılı kapsayan bu süreç içerisinde bir yapı çeşitliliğinden söz edilebilir. Göbekli Tepe kazı alanındaki ilk tabakada Orta Çağ'dan günümüze kadar olan farklı dönemlere ait çeşitli malzemeler bulunmuştur. Yapılan incelemelerde burada Neolitik dönemden günümüze kadar herhangi bir iskân faaliyetinin olmadığı anlaşılmıştır. Tepenin üst kısmına denk gelen ikinci tabakada ise daha geç dönem olan ÇÇNB evresine ait yapılara rastlanmaktadır. Bu yapıların ilk göze çarpan özelliği kare ve dikdörtgen formda olup daha küçük yapılara sahip olmalarıdır. ÇÇNA evresine tarihlenen üçüncü tabakada ise, yuvarlak formda ve ikinci tabakaya oranla devasa büyüklükte olan yapılara rastlanmaktadır.[485] Günümüze kadar 10 tane yuvarlak yapının kazısı yapılmış ve keşfedilme sırasına göre A'dan I'ya kadar isimlendirilmişlerdir. Keşfedilen eski yapıların yuvarlak-oval, sonrakilerin diktörgen-kare bir şekilde inşa edilmeleri diğer Neolitik yerleşimlerde görülen yapı şekli ve evre ile uyumluluk arz etmektedir.

Göbekli Tepe ören yeri, yaklaşık 15 metre yüksekliğinde ve 9 hektarlık alanı kaplayan bir tepedir. Kazılar öncesindeki fotoğraflar incelendiğinde (Fotoğraf 1) rahatlıkla anlaşılacağı üzere bu tepe, doğal olmayan bir görünüm arz etmektedir. Zirveyi oluşturan bu toprak yığınının sel, rüzgâr ve volkanik patlamalardan dolayı olamayacağını ileri süren Schmidt'e göre burası insan eliyle ve bilinçli bir şekilde

[485] Lee Clare, "Göbekli Tepe (Çanak Çömleksiz Neolitik A İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B: M.Ö. 9600-8200), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu**, Şanlıurfa 2017, s. 29; Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 118.

doldurulmuştur.[486] Bu sayede megalit yapılar toprak altında zarar görmeden günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Henüz çanak ve çömleğe rastlamadığımız bir döneme ait olan Göbekli Tepe yapıları, avcı toplayıcı olarak nitelendirilen insanlar tarafından inşa edilmiştir. Hayatta kalmak için avlanmak ve çevreden bitki toplamak zorunda olduğu düşünülen insan gruplarının Buzul çağından hemen sonra böylesine devasa boyutta yapılar inşa etmiş olmaları büyük bir şaşkınlığın yaşanmasına sebep olmuştur. Üstelik bu devasa boyuttaki yapıların nasıl inşa edildikleri, böylesine büyük bir projeyi hangi saiklerle yaptıkları, motivasyon kaynakları, toplumsal yapı ve çalışanlara yiyecek temini gibi cevap bekleyen meselelerin ötesinde daha ilginç bir durum da söz konusudur. Bu megalit yapıların üzerine işlenen tasvirler, semboller ve hikâye aktarımları (fotoğraf 29-30) mühendislik, sanat ve estetik açıdan da şaşırtıcı olmalarının ötesinde içerdikleri anlam açısından da oldukça zengindirler.

Fotoğraf 1: Göbekli Tepe'ye kuş bakışı bakıldığında etrafı kireç taşı bloklarından oluşmasına rağmen arkeolojik yapıların olduğu yer toprak ile örtülüdür. (Kaynak DAI-Alman Arkeoloji Enstitüsü)

[486] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 21.

Daha önce de ifade edildiği gibi Göbekli Tepe'deki en büyük yapılar aynı zamanda tarihsel olarak da en eski olan yapılardır. Yaklaşık olarak M.Ö. on binlere tarihlenen bu dairesel planlı yapıların ortasında T biçimli dikili taşlar dikkat çekmektedir. Yekpare taşlardan oluşan bu stellerin yükseklikleri 4 ile 5.5 metre arasında değişmektedir. Ağırlıkları ise 50 ton civarındadır.[487] Tepenin üst tarafında bulunan ve daha geç dönemde (ÇÇNB) inşa edilmiş olan yapılar ise 3x4 metre genişliğindedir. Bu yapıların merkezinde bulunan T biçimli stellerin boyu 2 metreden uzun değildir. [488] Bu taşlar yakın yerlerde bulunan kireç taşı ocaklarından elde edilmişir. Nitekim yapılan yüzey araştırmalarında bazı T biçimli stellerin çıkarıldıkları taş ocağında terkedildiği tespit edilmiştir (fotoğraf 2). Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda bu yekpare taşların nasıl çıkarıldıkları merak konusudur. Üstelik bu taşlar tek parça olmalarının yanında üzerlerindeki kabartmalar da hesaba katılarak şekillendirilmiştir. Bu durum ince bir hesap, meslekte uzmanlaşma gibi konuların daha erken dönemlere dayandığını göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, şu ana kadar yapılan kazılardan anlaşıldığına göre Göbekli Tepe, kendi döneminin zirvesini yansıtmaktadır.

Fotoğraf 2: Taşocağında terkedilen T biçimli bir stel. (Kaynak DAI)

---

[487] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 112.

[488] Jens Notroff, vd.," Göbekli Tepe: Uygarlığın doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 46, 2015, s. 54.

Çapları 10 ile 30 metre arasında değişen yuvarlak yapıların merkezinde iki tane büyük T biçimli dikili taş ve bunu çevreleyen duvara yerleştirilmiş ve birbirlerine sekilerle bağlanmış daha küçük boyuttaki T biçimli taşlar bulunmaktadır.[489] İnsanı sembolize ettiği düşünülen T biçimli stellerden çevrede olanların merkezde olanlara yüzü dönük bir şekilde yerleştirildiği görülmektedir.

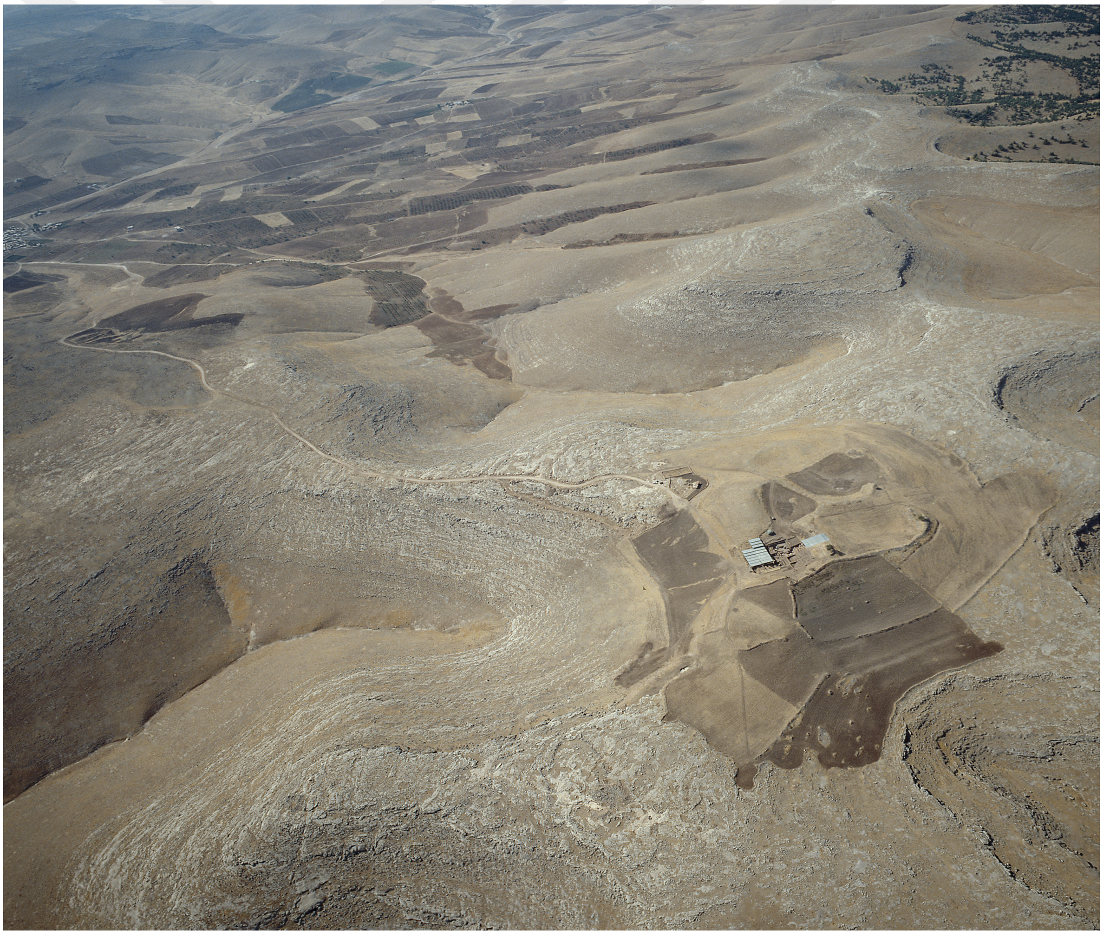
2. Göbekli Tepe Yapılarının Mimari Özelliği

Mimarlık sadece barınma veya görünür kimi ihtiyaçları karşılamak için inşa edilen yapıları ifade etmek için kullanılan bir kavram olarak düşünülmemelidir. Sözü edilen alanları kapsamakla beraber mimari yapılar aynı zamanda bir iletişim biçimi ve simgeyi de ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle mimarlık, insan düşünce ve duygularının fiziksel bir temsili, kültürün ve inançların bir yansıması olarak da anlam bulmaktadır.[490] Dolayısıyla Göbekli Tepe'deki yapılar bir yandan çevresel faktörlerin izlerini taşısa da diğer yönüyle dönem insanlarının kültürleri, düşünce ve inanç dünyaları hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla Göbekli Tepe yapılarından erken döneme tarihlenenlerinin oval/dairesel bir yapıda olması ve malzeme olarak kireç taşının kullanılması dönemin mimari özelliğini yansıtmaktadır. Ancak taşa işlenen tasvir, sembol ve hikâye aktarımları, T biçimli stellerin konum, boyut ve sayıları gibi unsurlar açıkça birer mesaj içermektedir.

Göbekli Tepedeki yapıların mimari açıdan incelenmesine geçmeden önce, seçilen mekânın önemine değinmek gerekir. Daha önce de ifade edildiği gibi Göbekli Tepe sadece Harran ovasına değil çevresindeki tepelere de hâkim bir konumda bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum, dinler tarihinde sıkça rastladığımız özel anlam yüklenen ve yaratıcıya daha yakın olduğu düşünülen mekân olarak dağların seçilmesini akla getirmektedir. Roma ve Yunan geleneklerinde ve ayrıca günümüzde yaygın olan dinlerin kutsal metinlerinde de dağların bu yönünü ön plana çıkaran sahnelere rastlamak mümkündür. Daha düz alanlarda inşa edilen mabedlerde ise adete gökyüzü ile temas kurmak üzere kule ve benzeri yapıların eklemlendiği

[489] Jens Notroff, vd.," Göbekli Tepe: Uygarlığın doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri", s. 54.
[490] Leland M. Roth, **Mimarlığın Öyküsü**, çev. Ergün Akça, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2015, s. 201.

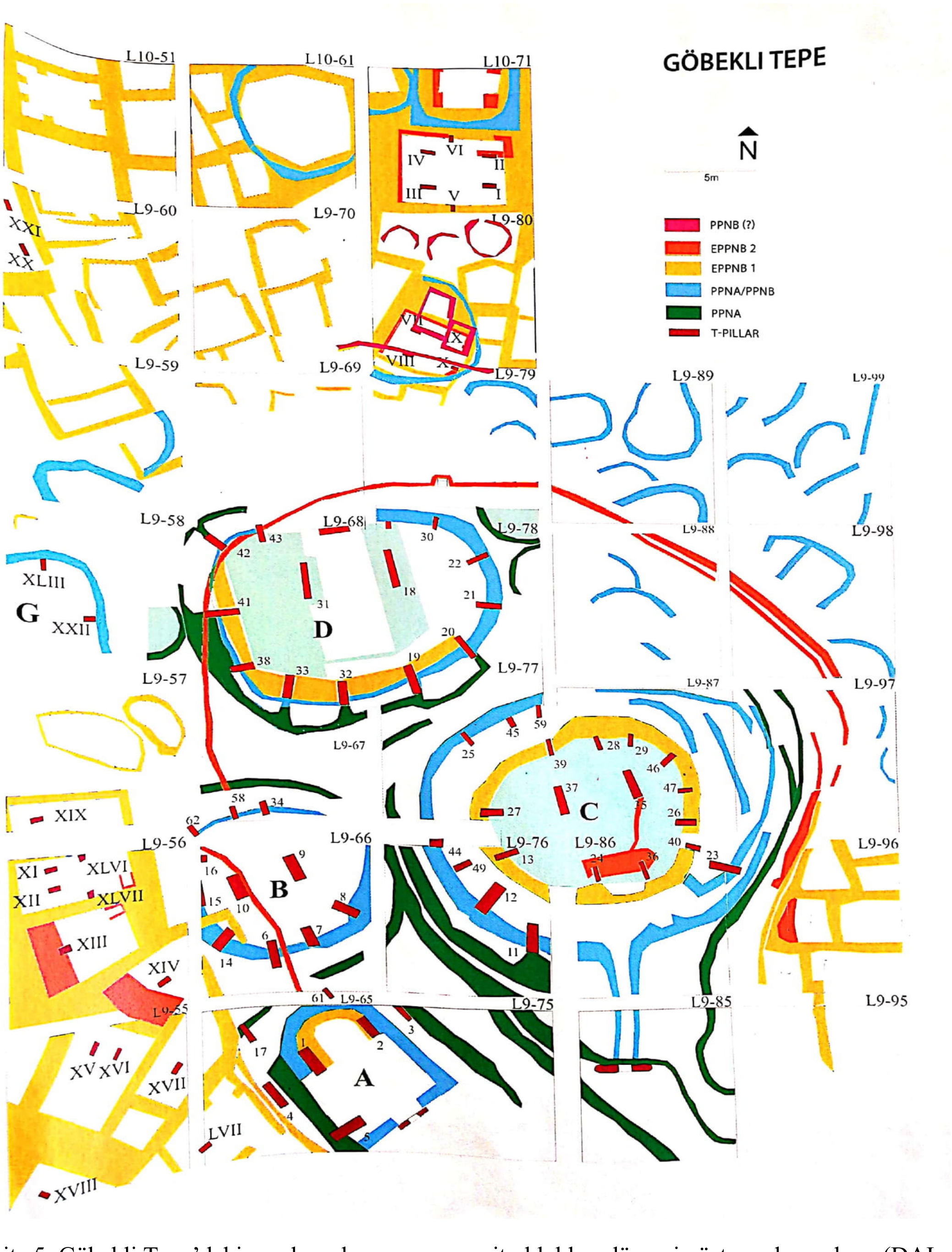
görülmektedir.[491] Göbekli Tepe'nin havadan çekilen fotoğrafları incelendiğinde yapıların bulunduğu tepenin çevresine kıyasla konumu daha iyi anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda söz konusu edilen faktörün yanı sıra avcı toplayıcı topluluklar açısından son derece önemli olan avlanmanın da bu mekânın seçiminde etkili olması mümkündür. Ancak kanaatimizce Göbekli Tepe'nin bulunduğu bölgenin muhtemel av hayvanlarının geçiş yeri olması ve taş ocaklarına yakın olması yegâne sebep değildir. Göbekli Tepe'nin inşa edildiği mekânın seçiminde yukarıda ifade edilen etkenlerin yanında farklı durumların da etkili olması muhtemeldir. Nitekim taş stellere işelenen tasvirler ve yapının mimarisi göz önünde bulundurulduğunda inanç ile ilgili tutumların ana etken olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Fotoğraf 3: Göbekli Tepe çevreye hâkim bir yere kurulmuş olup su kaynaklarına uzak bir mesafede bulunmaktadır. 2004 yılına ait olan fotoğrafın sol üst tarafında ise Karaharabe (Örencik) Köyü görünmektedir. (Kaynak DAI-Alman Arkeoloji Enstitüsü)

[491] Ekrem Sarıkçıoğlu, **Din Fenomenolojisi**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, 2002.

Daha önce de ifade edildiği gibi Göbekli Tepe'deki yapılar keşfedilme sıralarına göre alfabetik olarak, dikilitaşlar ise yine bulunma sıralarına göre numaralandırılmıştır. Bu doğrultuda keşfedilen en eski yapıların konumu Harita 5'te gösterildiği gibidir. Burada bütün yapıları ele almak yerine ön plana çıkan A-D yapıları hakkında genel bilgiler verilmekle yetinilecektir.

Harita 5: Göbekli Tepe'deki yapıların konumunu ve ait oldukları dönemi gösteren kazı planı. (DAI: Alman Arkeoloji Enstitüsü)

Göbekli Tepe'de ilk keşfedilen yapı olan A yapısı, 1996 yılında yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının, alınan kömür örnekleri üzerine yapılan analizlerden anlaşıldığı kadarıyla C ve D yapısına göre daha geç bir dönemde inşa edildiği, anlaşılmaktadır.[492] Dairesel plandan dikdörtgen plana geçiş evresini yansıtan bu yapı, mimari olarak da bu analizleri desteklemektedir.

Fotoğraf 4: Göbekli Tepe'de ilk keşfedilen yer olan A yapısı. (Kaynak DAI)

A yapısından farklı olarak dairesel bir plana sahip olan B yapısının merkezinde iki tane T biçimli dikme bulunmaktadır (fotoğraf 5). Merkezde yer alan T biçimli stelleri çevreleyen dairesel duvar yapısının içinde daha küçük boyutta olan T şeklindeki dikilitaşlar bulunmaktadır. Kirecin yakılması ve sürtme yoluyla parlatılması sonucu oluşan terrazzo taban yapısına sahip B yapısında ikisi merkezde ve dokuzu çevrede olmak üzere toplam on bir tane dikme taşa rastlanmıştır. Terrazzo taban yapısı su geçirmeme ve pürüzsüz olması sebebiyle genellikle dinî yapılarda

---

[492] Oliver Dietrich, vd., "Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbeklitepe: State of Research and New Data", **Neo- Lithics**, 1/13, Berlin, s. 40.

rastlanılan mimari bir özelliktir. Sıvı geçirmeme özelliği dolayısıyla, bu mekânlarda kurban sunaklarının olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir (fotoğraf 24).

Fotoğraf 5: Göbekli Tepe B yapısı (Kaynak: DAI)

Yaklaşık olarak 30 metre çapında olan C yapısındaki T biçimli stellerin özellikle üst kısımlarının çokça tahrip edildikleri görülmektedir (fotoğraf 6).[493] Anakaya üzerinde bulunan yapıda, ikisi merkezde ve diğerleri iç içe üç çevre duvarın içerisinde yer alan toplam 21 adet dikilitaş tespit edilmiştir. Anakaya hem düzleştirilmiş ve hem de üzerine dikilitaşların konulması için şekillendirilmiştir.[494] C yapısı diğer oval yapılarla benzerlikler taşımakla beraber özgün bir forma sahiptir. C yapısında giriş kapısı olduğu düşünülen U şeklindeki taş blok ve birden fazla çevre duvarına sahip olması gibi farklılıklar ön plana çıkmaktadır.

493 Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 138.

494 Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu", **31. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c. 1, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010, s. 249.

Fotoğraf 6: Göbekli Tepe C yapısının havadan görünümü (Kaynak: DAI)

Oval yapılar içerisinde en büyük ve aynı zamanda en iyi korunmuş yapı olan D yapısı ise, 2001 yılında keşfedilmiştir (fotoğraf 7). Diğerlerinde olduğu gibi bu yapıda da merkezde diğerlerine göre daha büyük olan iki büyük dikilitaş ve onu çevreleyen 11 adet dikilitaş bulunmaktadır. Çok sayıda hayvan betimlemesinin bulunduğu D yapısı Schmidt tarafından "Taş Çağı hayvanat bahçesi" olarak nitelendirilmiştir.[495] E yapısı da anakaya üzerine inşa edilmekle beraber, dikilitaşları ve duvarları günümüze ulaşmamıştır. F, G, H ve I yapıları da oval bir plana sahiptir ve buralarda çalışmalar devam etmektedir. Bunun dışında daha yakın döneme ait çok sayıda diktörtgen/kare yapı ortaya çıkarılmıştır (fotoğraf 22). Ancak daha önce de ifade edildiği gibi bu yapılarda bulunan dikilitaşlar yuvarlak planlı yapılara göre daha küçük olmalarının yanında daha az betimleme de içermektedirler.

[495] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 148.

Fotoğraf 7: Göbekli Tepe D yapısı (Kaynak: DAI)

Hatırlanacağı gibi T biçimli stellere ilk olarak Aşağı Fırat Kurtarma Projesi kapsamında Nevali Çori'de rastlanmıştı (fotoğraf 8). Dolayısıyla uzun yıllar bu bölgede çalışan Schmidt ve çalışma arkadaşları açısından bu dikilitaşlar oldukça tanıdıktı.

Fotoğraf 8: Nevali Çori'de bulunan dinî yapı (Kaynak: Aktüel Arkeoloji, Sy. 27, 2012, s.100)

Ancak Göbekli Tepe'yi eşsiz kılan şey, yapıların büyüklüğü ve sembolizmin çeşitliliği olmuştu. Bununla beraber yapılan yüzey araştırmalarında T biçimli stellerin sadece Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de bulunmadığı ve Urfa çevresinde birçok yerde bulunduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'deki inancın ve bunun fiziğe yansıması olan mimarinin bir kültür havzasını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

3. Göbekli Tepe' yle Benzer Yapıların Bulunduğu Neolitik Alanlar

Nevali Çori'nin keşfiyle başlayan süreç Göbekli Tepe'nin bulunmasıyla büyük bir heyecan meydana getirmiştir. Göbekli Tepe'nin tek başına bir yapı olmadığı bir kültür havzası olduğu, Urfa bölgesinde yapılan yüzey araştırmalarında anlaşılmıştır. Böylece Göbekli Tepe çevresinde çok sayıda T biçimli dikmetaşın bulunduğu birçok Neolitik alan keşfedilmiştir.

Fotoğraf 9: Balıklı Göl/Urfa Heykeli ((Kaynak: Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu)

Bu alanlardan Yeni Mahalle, Harbetsuvan ve Karahan Tepe' de kazılar yapılmasına rağmen diğer alanlarla ilgili bilgilerimiz daha çok yüzey araştırmalarına dayanmaktadır. Balıklıgöl yakınlarında bulunan ve Şanlıurfa il merkezinin en eski yerleşimlerinden olan Yeni Mahalle'de yol yapım çalışmaları vesilesiyle Neolitik döneme ait bulgulara rastlanmıştır. Bölgede terrazzo tabanların ve T biçimli stellerin bulunduğu arkeologlar tarafından dile getirilmiştir.[496] 1993 yılında insan boyutundaki en eski heykel- şu ana kadar keşfedilen- olma özelliği taşıyan ve Göbekli Tepe ile çağdaş olan "Urfa/Balıklıgöl heykeli" de burada bulunmuştur (fotoğraf 9). Ön cepheden seyredilmek üzere tasarlandığı anlaşılan heykelin arka yüzü yassıdır ve vücut hatları pek belirgin değildir. Boynundaki V şeklindeki takı, ellerin göbek hizasında birleştirilmesi gibi kimi mimari özellikleri dolayısıyla Göbekli Tepe ile benzerlikler göstermektedir.[497]

Karahan Tepe'ye 8km., Harran ovasına ise 5 km. mesafede bulunan Harbetsuvan Tepesi ise, Tek Tek dağlarının yüksek bir tepesinde yer almaktadır. Harita 6'da görüldüğü gibi diğer benzeri Neolitik yerleşimler gibi Harran ovasına hâkim bir konumdadır. Burada da Göbekli Tepe'de bulunan T biçimli dikilitaşlara rastlanmıştır.[498]

Arkeolojik kazılara 2019 yılı itibariyle başlanan Tek Tek dağları bölgesinde bulunan Karahan Tepe'de tıpkı Göbekli Tepe gibi çevresine hâkim bir tepeye kurulan 140 dekarlık alana sahip bir yerleşim yeri bulunmuştur. İlk olarak 1997 yılında keşfedilmesine rağmen daha çok 2000 yılından itibaren Bahattin Çelik tarafından yapılan çalışmalarla ön plana çıkmıştır. Burada yapılan yüzey araştırmalarında hayvan tasvirlerinin yer aldığı T biçimli dikilitaşlara rastlanmıştır.[499]

---

[496] Bahattin Çelik, "Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 169.

[497] Klaus Schmidt, vd. "Balıklı Göl Heykeli", **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu**, Şanlıurfa 2017, s. 143.

[498] Bahattin Çelik, "A Small-scale Cult Centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi", **Documenta Praehistorica**, vol. 43, Slovenya, Ljubljana University Press, 2016, s. 422.

[499] Bahattin Çelik, "Karahan Tepe: A New Cultural Centre in the Urfa Area in Turkey", **Documenta Praehistorica**, vol. 38, Slovenya, Ljubljana University Press, 2011, s. 241.

Kazı başkanlığını üstlenen Necmi Karul'a göre Karahan Tepe'de 30 civarında yapı ve 250'nin üzerinde dikilitaş bulunmaktadır.[500]

Fotoğraf 10: Karahan Tepe'de bulunan T biçimli stel (Kaynak: Aktüel Arkeoloji sy. 46, s. 93)

Sefer Tepe'de de Göbekli Tepe ve Karahan Tepe yapılarıyla büyük benzerlik gösteren T biçimindeki dikilitaşlara rastlanmıştır. Sefer Tepe'de ilginç görünen diğer bir durum da etrafında 2 ila 8 km. arasında değişen mesafelerde çağdaş Neolitik yerleşimlerin bulunmasıdır. T biçimli stellere rastlanması sebebiyle inanç ile ilgili özel bir yer olduğu düşünülen Sefer Tepe'nin yakınında ilk defa 2011 yılında

[500] Necmi Karul, "Karahantepe Kazılarında İlk Buluntular Ortaya Çıkmaya Başladı", http://www.arkeoloji.tv/arsiv/haber/arkeolojik-kazi-haberleri/karahantepe-kazilarinda-ilk-buluntular-ortay-cikmaya-basladi-86TN5P4s

keşfedilen Başaran Höyük, Kocanizam Tepesi ve Herzo Tepesi'nin sivil mimari özellikleriyle ön plana çıkan ÇÇN yerleşimler olduğu düşünülmektedir.[501]

Fotoğraf 11: Sefer Tepe'de bulunan T biçimli stel (Kaynak: Mustafa Güler, "Viranşehir İlçesinden Yeni Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimleri", s.180)

T biçimli dikilitaşların bulunduğu diğer bir Neolitik alan olan Hamzan Tepe, Urfa il merkezine 12 km. mesafede ve Harran ovasına hâkim bir tepe üzerinde bulunmaktadır.[502] Siverek ilçesi sınırlarında bulunan Taşlı Tepe'de[503] ve Urfa şehir merkezine 47 km. mesafede bulunan Kurt Tepesi'nde de[504] T biçimli dikilitaşlara

---

[501] Mustafa Güler, vd. "Viranşehir İlçesinden Yeni Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimleri", **Anadolu/Anatolia**, sy. 38, 2012, s. 162.

[502] Bahattin Çelik, "Differences and Similarities between the Settlements in Sanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered (Şanlıurfa Bölgesinde "T" Şeklinde Dikmetaş Bulunan Yerleşmelerin Farklılık ve Benzerlikleri)", **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TUBA-AR)**, sy. 17, 2014, s. 14.

[503] Bahattin Çelik, vd., "Türkiye'nin Güneydoğusunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe", **Anadolu/Anatolia**, sy. 37, 2011, ss. 225-236.

[504] Bahattin Çelik, "Differences and Similarities between the Settlements in Sanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered", s. 11.

rastlanmıştır. Bunun yanında il merkezine 30 km. mesafede bulunan Ayanlar Höyük'te T biçimli stele rastlanmamasına rağmen burada Göbekli Tepe'yi çağrıştıran kimi bulgulara rastlanmıştır.[505]

Göbekli Tepe çevresinde yüzey araştırmalarıyla keşfedilen alanlardaki T biçimli stellerin boyları yaklaşık olarak 1,5 metredir. Bu alanlarda araştırma yapan Bahattin Çelik'in tespitine göre Karahan Tepe, Göbekli Tepe ve Ayanlar Höyük gibi büyük alanların çevresinde daha küçük sivil yerleşimler bulunmaktadır. Çelik'e göre bu yapılar bir tür merkez görevi görmüşlerdir. Ayrıca bu alanların keşfedilmesi, Neolitiğin erken dönemlerinde yerleşimlerin yüksek yerlerde ve platolarda yer alabileceğini göstermektedir.[506]

Göbekli Tepe'ye yaklaşık 50 km. mesafede bulunan Kilisik'te bulunan heykel, Göbekli Tepe kültürünün geniş bir alana egemen olduğunu göstermektedir.

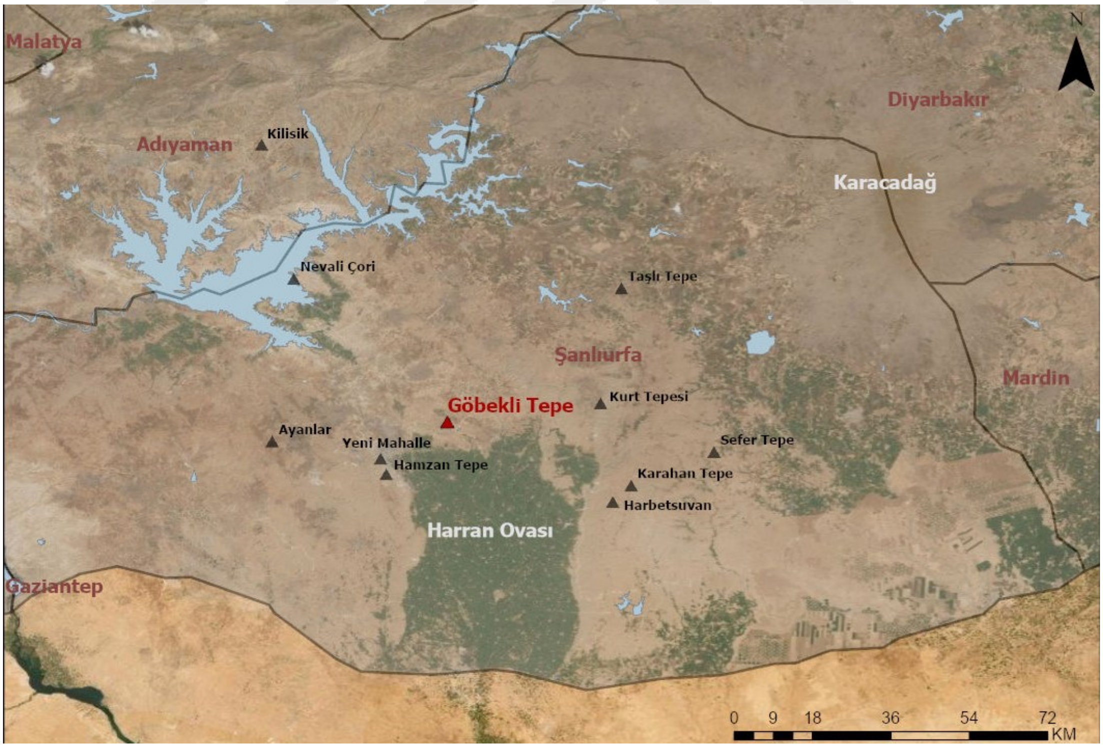
Fotoğraf 12: Farklı açılardan Kilisik heykelinin görünümü (Kaynak: Archäologisches Museum der WWU Münster)

[505] Bahattin Çelik, "A new Pre-Pottery Neolithic site in Southeastern Turkey> Ayanlar Höyük (Gre Hut)", **Documenta Praehistorica**, sy. 44, Slovenya, Ljubljana University Press, 2017, s. 362.

[506] Bahattin Çelik, "Göbekli Tepe Yalnız Değil", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 46, 2015, s. 95.

Adıyaman Kahta ilçesinde 1965 yılında çiftçiler tarafından bulunan ve 80 cm. boyunda olan Kilisik heykeli,[507] uzun yıllar depoda kalmıştır. Adıyaman müzesinde sergilenen heykel, göbek hizasında birleşen eller, baş ve kolların tasvir biçiminden ötürü Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlarla önemli benzerlikler göstermektedir (fotoğraf 12).

Göbekli Tepe'ye benzer yapıların dikkat çeken ortak bir yönleri de tarihlendirmelerinin Göbekli Tepe'nin ikinci tabakasına denk gelmesidir. Diğer bir ifadeyle yukarıda bahsi geçen T biçimli dikilitaşlar genellikle ÇÇNA'nın sonuna ÇÇNB'nin başına tarihlenmektedir. Üstelik mimari yapıları da genellikle Göbekli Tepe ve Nevali Çori'deki yapılar gibi dikdörtgen/kare formundadır. Bu durum Göbekli Tepe'nin ilk evrelerinde insanların tek mekânda toplanarak büyük yapılar inşa ettiklerini göstermektedir. Ancak daha sonra bu yapıların küçük formlarını Göbekli Tepe'de ve ortalama 20-50 km. arasında değişen mesafelerde bulunan yerleşimlerde inşa ettikleri fikrini akla getirmektedir.

Harita 6: Göbekli Tepe'ye benzer yapıların bulunduğu yerler ve bunların Göbekli Tepe'ye göre konumları

[507] Harald Hauptmann, vd., "12000 Yıl Önce Anadolu: Erken Dönem Neolitik Anadolu Yontuları", **Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı: Neolitik Dönem**, ed. Nezih Başgelen, İstanbul, 2007, s.29.

D. Göbekli Tepe'ye Dair İdeolojik Okumalar

Göbekli Tepe, kazıların ilk defa başladığı 1995 yılından itibaren gerek akademik camiada ve gerekse dünya basınında büyük bir yankı uyandırmıştır. 2011 yılında Unesco Dünya Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilen Göbekli Tepe'nin 2018 yılında kalıcı listeye alınmasıyla beraber popülaritesi iyiden iyiye artmıştır. Bu kayda değer gelişmenin ardından 2019 yılı Cumhurbaşkanlığı tarafından "Göbekli Tepe yılı" olarak ilan edilmiş ve bu sayede Göbekli Tepe çeşitli platformlarda daha fazla yer bulmaya başlamıştır. "Dinin doğduğu yer" ve "uygarlığın beşiği" gibi nitelemelerle ön plana çıkarılan Göbekli Tepe, kendisinden binlerce yıl sonra inşa edilen Mısır piramitleriyle ve İngiltere'deki Stonehenge ile karşılaştırılmıştır. Dolayısıyla popüler söylemlerle takdim edilen Göbekli Tepe'nin gündemde kalması tümüyle saf bilimsel kaygılardan kaynaklanmamaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde dile getirdiğimiz arkeoloji ile ideoloji arasındaki sıkı ilişkinin burada da devreye girdiğini söylemek mümkündür.

Göbekli Tepe'nin gerek bilim adamları arasında gerekse de kamuoyunda bilinir hale gelmesinden sonra popüler kültürden milliyetçiliğe, fallustan Atlantis'e varıncaya değin Göbekli Tepe'nin farklı alanlarla ilişkilendirildiği veya bu düzlemler üzerinden açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bilimsellikten uzak olan bu tavır 19. yüzyılda şahit olduğumuz romantik ve ideolojik eğilimlerle ciddi benzerlikler göstermektedir. Yaşadığımız çağda tüm bunlara turizm üzerinden ekonomik sebeplerin dahil olması neticesinde Göbekli Tepe tarihsel gerçekliğinden uzaklaşarak farklı bir imgeye dönüşmesine sebep olmaktadır. Bu durum Göbekli Tepe'nin bir mekân olarak yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir. Henüz tümüyle anlaşılamamış, kazı ve araştırmaların devam ettiği Göbekli Tepe, sözgelimi bilgi gibi "üretici güçler" tarafından Henri Lefebvre'nin kavramsallaştırdığı "soyut mekân"a dönüştürülmektedir.[508] Diğer bir ifadeyle çeşitli saiklerle öne çıkarılan Göbekli Tepe, sahip olduğu özgün değerden soyutlanarak bir nesneye dönüşmekte ve analiz edenin düşünce dünyasına göre idealize edilmiş bir geçmiş anlatısı üzerinden

[508] Henri Lefebvre, **Mekânın Üretimi**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel Yayınları, 2014, s. 115.

sunulmaktadır.[509] Ancak Göbekli Tepe'nin cezbedici bir yer olarak ön plana çıkarılması bir bakıma onun bir mekân olarak tüketilmesi anlamına da gelmektedir.[510] Dolayısıyla tarihin sıfır noktası olarak sunulan Göbekli Tepe'nin romanlardan tv dizilerine varıncaya kadar birçok alanda söz konusu edilmesi, turizm ve reklam açısından bir avantaj olarak görülebilir. Mamafih, her şeyin bir tüketim nesnesi olarak görüldüğü bir çağda Göbekli Tepe de bundan nasibini almaktadır. Bu durum Göbekli Tepe'nin sahip olduğu özgün anlamından uzaklaşmasına ve "anlam"ın sıfır noktasına hızla yaklaştırılmasına neden olmaktadır.

1. Hayranlık ve Hayret Üzerinden Göbekli Tepe İmajı

Son zamanların en büyük arkeolojik buluşu olarak değerlendirilen Göbekli Tepe, gerek akademi çevrelerinde ve gerekse popüler kültür nezdinde büyük bir heyecana sebep olmuştur. Ancak özellikle popüler kültürün etkisiyle Göbekli Tepe'nin bir tüketim nesnesine/aracına dönüştürülmeye çalışıldığı da rahatlıkla ifade edilebilir. Uygarlığın ortaya çıktığı yer, dinin ve tanrı(lar)ın doğuşu, dünyanın ilk tapınağı ve tarihin sıfır noktası gibi söylemlerle karşımıza çıkan bu tutum, aslında bir paradigma değişiminden çok, 19. yüzyıldan miras kalan köken saplantısının tüketim ve metalaştırma eğilimi ile yaptığı bir işbirliği olarak da anlaşılabilir. Bu bağlamda Göbekli Tepe'yi "ilk" ve "köken" nitelemeleriyle değil, bir kültür ve inanç havzası olarak "keşfedilen en eski" olarak nitelemek daha makul görünmektedir. Çünkü yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen veriler neticesinde geçmiş hakkındaki bilgilerimiz gün geçtikçe gelişmekte ve değişmektedir.

Arkeolojide Neolitik olarak nitelendirilen dönem için varsayılan kimi özellikler üzerinden bir tarih anlatısı geliştirilmiş, ancak bu ardışık düzene yöneltilen eleştiriler Göbekli Tepe'nin keşfi ile beraber önemli bir dayanak elde etmiştir. Böylece en azından dinin varlığının iddia edilenden daha öncesine ait olduğu fikri maddi kültür üzerinden güçlenmiştir. Bunun yanı sıra 19. yüzyıldan bize miras kalan tarih/arkeoloji anlatısının kavram ve yaklaşımları ile Göbekli Tepe'nin

[509] Güneş Duru, Elif Koparal, "Türkiye Arkeolojisinin Göstergebilimsel Bir Çözümlemesi", **Arkeoloji ve Göstergebilim**, ed. Yaşar Ersoy, vd., İstanbul, Ege Yayınları, 2019, s. 192.

[510] Mekân tüketimi ile mal ve hizmet tüketimi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bkz. John Urry, **Mekânları Tüketmek**, çev. Rahmi G. Öğdül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1999, s. 47.

anlaşılamayacağı da belirginleşmiştir. Böylece Göbekli Tepe'nin keşfi ile beraber yaşanan hayranlık Göbekli Tepe'yi dinin ve uygarlığın "sıfır noktası"na konumlandırmıştır. Neolitik dönemde insanları büyük yapılar yapmak ve orada toplanmak üzere organize eden bir inancın varlığı özellikle popüler kültürü etkilemiş ve Göbekli Tepe, dinin ilk defa ortaya çıktığı mekân olarak ilan edilmiştir.[511]

Göbekli Tepe'de, bazı kadîm geleneklerde gördüğümüz tapınak-gökyüzü ilişkisine benzer bir ilişkinin mevcut olduğu da iddia edilmiştir. İngilizce'de dünya dışındaki gezegenlerin Roma tanrılarının isimlerini taşıması, haftanın günlerinin Nors (İskandinav) mitolojisindeki tanrı isimlerinden alınmış olması gökyüzü ile inanç arasındaki ilişkiyi belirtmesi hususunda dikkat çekicidir.[512] Bu bağlamda Göbekli Tepe'nin bir çeşit gözlemevi olduğu ve Sirius yıldızları ile ilişkili olarak tasarlandığı ve 12 dikilitaşın zamanı ve yıldızları sembolize ettiği öne sürülmüştür.[513] Böylece elde güçlü deliller olmamasına karşın Göbekli Tepe, tümüyle gökyüzü ile ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Oysa Göbekli Tepe'deki yapıların tek bir düzlemle ilişkilendirilemeyeceği aşikârdır.

Diğer ilginç bir görüşe göre ise, Göbekli Tepe'deki harika mimari yapılar ancak kayıp medeniyetler tarafından inşa edilmiş olabilirdi. Platon'un metinlerinden bu yana canlılığını koruyan Atlantis efsanesi ile Göbekli Tepe arasında da bu ilişki kurulmuş ve bu yapıların Atlantis veya Mu kültürünün sahipleri tarafından inşa edildiği iddia edilmiştir.[514] Bu durum modern insanın uzak geçmişte yaşayan insanlara yönelik algısını yansıtması açısından da oldukça önemlidir. Özellikle Batı düşüncesinde Atlantis efsanesi, tarih boyunca dikkatleri celbeden bir konu olagelmiştir. Her defasında yeni bir gelişme olarak sunulan Atlantis hipotezleri, aslında daha önceki teorilerin güncellenmiş bir versiyonu olmaktan öteye

---

[511] National Geographic Dergisi Göbekli Tepe'yi kapağına taşımış ve "Dinin Doğuşu" başlığını kullanmıştır. Charles C. Mann , "The Birth of Religion", **National Geographic**, Haziran 2011, s. 41. Benzer şekilde bir yayın için bkz. Geo Magazine, Ocak 2018.

[512] Mardk Daniels, **Bir Nefeste Dünya Mitolojisi**, çev. Pınar Üstel, İstanbul, Maya Kitap, 2014, s. 168 ve 195.

[513] Giulio Magli, "Sirius and the Project of the Megalithic Enclosures at Gobekli Tepe", **Nexus Network Journal**, vol. 18/2, Temmuz, 2016, ss. 337-346.

[514] Levent Sepici, **Anadolu'da Keşfedilen Dünyanın İlk Mabedi: Göbekli Tepe**, İstanbul, Sınır Ötesi Yayınları, 2013, s. 34

geçmemektedir. René Treuil'in de ifade ettiğ gibi, büyük bir heyecanla ortaya atılan bu teoriler hızla yayılırlar ve aynı hızla gündemden düşerler.[515]

Klasik Taş Çağı anlatısıyla uyuşmayan Göbekli Tepe yapılarının, kendisini çizgisel tarih anlayışının ileri ucunda gören modern insan tarafından anlaşılmasının oldukça güç olduğu görülmektedir. Var olagelen çizgisel anlatıyla uyuşmayan Göbekli Tepe, "ilkel" olarak kodlanan insana ve Neolitik paket/döneme uymadığı için ya Atlantis gibi fantastik alanlarla ilişkilendirilerek tarihin dışına çıkarılmakta ya da nesneleştirilerek özgün anlamından uzaklaştırılmaktadır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'ye hayranlık duyulmasının ötesinde beliren hayret duygusunun temelinde modern insanın, kadim insan hakkındaki ön yargılarının önemli bir payı bulunmaktadır. Ancak bu hayret ve hayranlık duygusu, Göbekli Tepe ve kadim insanının anlaşılmasına katkı sağlamak yerine anlaşılması önünde yeni duvarların yükselmesine hizmet etmektedir. İnsanlık tarihi açısından belirleyici olan din ve medeniyet gibi kavramların kökenini Göbekli Tepe ile açıklamaya çalışmak herşeyden önce kadim insana karşı yapılan haksızlık olarak değerlendirilebilir. Üstelik böyle bir yaklaşım bir paradigma değilişikliğinden çok dinin ve uygarlığın başlangıcını birkaç bin yıl geriye götürmekten öte bir anlam taşımamaktadır.

2. 1930'lara Dönüş: Göbekli Tepe'ye Milliyetçi Yaklaşımlar

19. yüzyılda arkeolojinin önce bir bütün olarak Batı'nın Mezopotamya'daki kökenlerini ortaya koyma görevini üstlendiğini "Milliyetçilik" başlığı altında belirtmiştik. Ulus devlerin ortaya çıkışıyla beraber ulusların tarihlerini uzak geçmişe dayandırmak üzere arkeoloji yeniden araçsallaştırılmıştır. Bu durum Cumhuriyetin ilk yıllarında arkeolojinin, Türk Tarih Tezi'ne veri sağlamak üzere ideolojik bir aygıta dönüştürülmesine sebep olmuştur. Eski kültürlerle Türkler arasında ilişkiler kurulmaya çalışılmış ve Türklerin medeniyete kaynaklık eden bir millet olduğu fikri işlenmiştir. Mesele Göbekli Tepe özelinde ele alındığında ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kimi ideallerin popüler yayınlar üzerinden gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

---

[515] René Treuil, **Atlantis Efsanesi**, s. 2.

Hatırlanacağı gibi kökenleri Hititlerle ve Sümerlerle ilişkilendirilerek Türklerin öteden beri Anadolu'nun asli bir unsuru olduğu ve önemli buluşların sahipleri oldukları ispatlanmaya çalışılmıştı. Ancak çok partili hayata geçişle beraber arkeologlar bu tutumlarından vazgeçmişlerdi. Göbekli Tepe gibi önemli bir buluş söz konusu olduğunda, arkeologlar tarafından olmasa bile, popüler çalışmaların 1930'larda kalan söylemleri yeniden dillendirmektedirler. Popüler kültür kategorisinde değerlendirilebilecek olan bu çalışmalar, Anadolu'nun eski zamanlardan bu yana Türk yurdu olduğunu ispatlama gayreti içerisinde olduklarını açıkça ifade etmektedirler.[516] Böylece Göbekli Tepe'yi Ön-Türkler inşa ettiği ve buradaki yapıların gökyüzü ile ilişkili birer şaman tapınağı olduğu iddia edilmiştir. Aradan geçen binlerce yıla rağmen, Göbekli Tepe ile modern dönemdeki uluslar hakkında ilişki kurulan tek millet Türkler değildir. Benzer bir yaklaşımla Göbekli Tepe'yi inşa edenlerin Kürtlerin de içinde bulunduğu Yukarı Mezopotamya halkları olduğu da iddia edilmektedir. "Kimliğini arayan kent" ifadesiyle özetlenebilecek bu yaklaşım, Kürtlerin bugün yaşadığı coğrafya ile binlerce yıl öncesi arasında kimi ilişkiler kurmaktadır. [517]

İdeolojik kaygılarla ve çeşitli benzerlikler üzerinden Ön-Türklerin veya Kürtlerin Göbekli Tepe yapılarını inşa eden topluluklar olduğunu öne süren bu yaklaşımlarda sıkça anakronizm yapılmaktadır. Göbekli Tepe'de bulunan hayvan betimlemeleri ile Orta Asya'daki arkeolojik veriler üzerinde kimi benzerlikler kurularak, burasının Türkler tarafından yapıldığı ispatlanmaya çalışılmıştır. 20. yüzyılda işgalden henüz kurtulmuş Anadolu coğrafyasının geçmişle ilişkilendirilerek, toprağın üstünün ve de altının (arkeolojik kalıntılar) sahibi olma iddiası bir yere kadar anlaşılabilir bir durumdur. Ancak günümüzde böyle bir iddianın öne sürülmesi romantik bir tarih yaklaşımından öte bir anlam taşımamaktadır. Dolayısıyla on iki bin yıl öncesi ile günümüz arasında kurulmaya çalışılan bu yaklaşım içerisinde birçok problem barındırmaktadır. Bu anlamda henüz modern anlamda ulus ve milliyetlerden söz edilmeyen bir dönemi günümüzdeki

---

[516] Özgür Barış Etli, **Göbekli Tepe ve Ön Türkler: Şamanların Gök Yüzü Tapınağı**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016, s. 11; Mehmet Kenan Yelken, **Her Yönüyle Göbekli Tepe**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2019, s. 119.

[517] Mehmet Sait Üçlü, **Göbekli Tepe-Xerawreşk Uygarlığı: Kimliğini arayan Kent**, İstanbul, Vesta Yayınları, 2012, s. 259.

herhangi bir ulusla ilişkilendirmenin bilimsellikten ne kadar uzak bir yaklaşım olacağı aşikârdır. Ancak günümüzdeki politik söylemleri desteklemesi bakımından uzak geçmişin kurgulanmaya devam ettiğini göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

3. Ana Tanrıça'dan Önce Eril Tanrı Vardı: Fallus ve Göbekli Tepe

Neolitik dönemin tarım ile ilişkilendirildiği, yerleşik hayat ve din gibi konuların da ardışık bir şekilde "Neolitik Devrim"in süreçleri olarak görüldüğü meselesine "Neolitik Dönem" başlığı altında daha önce değinilmişti. Tarım vasıtasıyla avcı toplayıcılıktan yerleşik hayata geçen toplulukların toprakla kurdukları ilişki veya toprağa bağımlı olmaları sebebiyle ana tanrıça kültünün ortaya çıktığı düşünülmekteydi. Bu fikir feminizmin etkin olduğu 1970'li yıllarda Çatalhöyük kazılarında elde edilen veriler üzerinden de dillendirilmiştir. Mellaart, buradaki verileri ana tanrıça inancı merkezinde ele almıştır. Bu doğrultuda Çatalhöyük, tanrıça kültüne dayalı çeşitli yeni dini hareketlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Ancak Mellaart'ın öğrencisi Hodder'in yakın dönem çalışmaları, buranın anaerkil bir yapıyla açıklanamayacağını ve Çatalhöyük toplumunun sanılanın aksine karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.[518]

Göbekli Tepe söz konusu edildiğinde ise, eril unsurların baskın olduğu görülmektedir. Özellikle Neolitik dönem özelinde ortaya çıkan ve toprağın verimliliği ile kadının doğurganlığı arasında kurulan benzerlik ilişkisi neticesinde belirdiği düşünülen tanrıça kültünün Göbekli Tepe'de olmaması söz konusu varsayımları boşa çıkarmıştır.[519] Ancak bu sefer Göbekli Tepe'deki eril unsurlar, şiddetle ve avcı toplayıcıların yaşamlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu görüşe göre, hayvanları öldürmek suretiyle yaşamlarını sürdürmek durumunda olan Göbekli Tepe ve çağdaşı Suriye'de bulunan Jerf al-Ahmar gibi Neolitik merkezlerde korku, tehlike

[518] Ian Hodder, **Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü**, s. 209.
[519] Göbekli Tepe'de şu ana kadar dişiliği ön plana çıkaran yalnızca bir doğum sahnesi betimlemesine rastlanmıştır (bkz. fotoğraf 26).

ve şiddet merkezli bir anlayış egemendir.[520] Ancak kadim insanın yaşamını modern bir kavram olan şiddet üzerinden okumak ve avlanmayı tıpkı savaş gibi bir saldırganlık şekli olarak görmek problem arz etmektedir.[521] Dolayısıyla modern dönemde karşılaştığımız ve saldırgan tutumlardan kaynaklı şiddet eylemlerini, insanların besin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullandıkları bir yöntemle eşitlemek çok makul ve insaflı bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Ana tanrıça inancı barışın egemen olduğu bir zaman algısı üzerinden inşa edilirken, eril tanrı inancı ise şiddet ve saldırganlık kavramları üzerinden sunulmaktadır.

Dinler tarihçileri içerisinde Göbekli Tepe üzerine araştırma yapan sayılı isimlerden biri olan Karl Luckert, birkaç istisna dışında dinlerin avcılık ve evcilleştirmeden kaynaklanan sorunlara çözüm için kurulduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla tüm bu dinler ya erkekler tarafından kurulmuştur veya onlar tarafından yönlendirilmektedir.[522] Böylece Luckert, avcı toplayıcı olarak nitelendirilen insan gruplarının inancının erkek hâkimiyetine dayalı olduğunu düşünmektedir. Ok ve mızrak uçlarını fallus üzerinden yorumlayan Luckert'e göre,[523] avlanacak hayvanların sayısının azalmasıyla beraber erkekler, kadınların topladığı tahıllara muhtaç kalmışlar ve böylece otoritelerini kaybetmişlerdir.[524] Bu doğrultuda Luckert, erkeklerin avcılık yaparak ve kadınların bitki toplayarak besin elde etme süreçlerine katkıda bulunduklarını düşünmektedir. Luckert'in cinsiyet rolleri üzerinden geçmişi okuma şekli sadece iş bölümü ve dönemin eril egemenliği anlayışından ibaret değildir. Bu konuda Luckert bir adım daha öteye giderek Göbekli Tepe'nin bulunduğu coğrafi yapıya da bir cinsiyet atfeder. Ona göre, Göbekli Tepe'nin inşa edildiği yeryüzü şekli, avcı toplayıcılar tarafından kollarını ve bacaklarını açmış bir şekilde uzanan bir kadına benzetilmiştir. Luckert, T biçimli dikilitaşların diğer bir ifadeyle fallusların güney tarafında yoğunlaşmasını burasının Dağ Ana'nın kasık

---

[520] Steven Mithen, **After the Ice: A Global Human History 20.000-5000 BC**, Cambridge, Harvard University Press, 2004, s. 66-67.

[521] Bu konuda Pierrre Clastres'in, savaşın bir besin elde etme tekniği olan avlanmanın bir tekrarı ve eşi olduğuna dair düşüncelere yönelik eleştirisi oldukça dikkat çekicidir. Buna göre savaş saf bir saldırganlıktır ve dolayısıyla avlanmaya indirgenemez. Bkz. Pierre Clastres, **Şiddetin Arkeolojisi: İlkel Toplumlarda Savaş**, çev. Sarp Tuna, İstanbul, Nora Kitap, 2017, s. 14-15.

[522] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2016, s. 51.

[523] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 130.

[524] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 70.

bölgesine denk gelmesiyle açıklar.[525] Böylece Göbekli Tepe'nin bulunduğu coğrafyadaki dönem insanının zihninde sadece bir plato olmasının ötesinde farklı bir anlama sahip olduğunu iddia etmektedir.

Luckert gibi Göbekli Tepe'deki dikilitaşların fallus olduğunu öne süren Gezgin, fallus'un Paleolitik dönemde mağaralara çizilen resimlerde de yer aldığını ve bu tasvirlerin, doğaya karşı sürdürdüğü mücadelede insanın iktidarını sembolize ettiğini düşünmektedir.[526] Dolayısıyla Gezgin'in dikilitaşlara yönelik geliştirdiği fallus yorumu Freud ve Lacan üzerinden ortaya çıkan psikanalist bir yorumdur. Buna göre fallus bir cinsel organ olmanın ötesinde yaşamın ve kültürün kaynağı olmasının yanında bir iktidar "gösteren"i olarak da belirmektedir.[527]

Gezgin'e göre, Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşlar insanı değil fallusu sembolize etmektedir. Dikilitaşların kenarında kolları andıracak tasvirlerin bulunması bunların insanı sembolize ettiği anlamına gelmez. "Bu dikilitaşlar, insanın ürettiği kültürün, birlikte yaşamanın ve yasanın sembolü olan falluslardır." Peki insanı oldukça başarılı çizebilen bu sanatçılar neden T biçimli stellerdeki gibi bir insan çizsinler? sorusuna yanıt arayan Gezgin'e göre sanatçı, dikilitaşları insana benzetmek isteyip de benzetememiş değildir. Domuzu, yılanı ve tilkiyi ayrıntılı bir şekilde çizen bir sanatçının insanı çizememesi düşünülemez.[528] Gezgin, Göbekli Tepe kazılarından önce köylüler tarafından bulunup müzeye teslim edilen ve itifallik protom olarak isimlendirilen bir heykeli de fallus merkezli tezini desteklemek üzere referans gösterir (fotoğraf 13).[529]

Ancak söz konusu heykel incelendiğinde, fallusun tasviri ile T biçimli dikilitaşlar arasında benzerlik kurmanın neredeyse imkânsız olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Gezgin'in savını desteklemek üzere kullandığı argümanı, bizzat öne sürdüğü görüşü çürütmek için kullanmak da mümkündür. Fotoğraf 11'de görülen heykeli ve cinsel organını net bir şekilde yansıtan, hayvanları ince ayrıntılarına

---

[525] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 92.

[526] İsmail Gezgin, **Fallusun Arkeolojisi: Doğal Olanın Kültüre, Kültürün İktidara Dönüşümü**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012, s. 106.

[527] İsmail Gezgin, "Göstergebilimsel Bir Arkeolojik Çalışma Nesnesi Olarak Fallus", **Arkeoloji ve Göstergebilim**, ed. Yaşar Ersoy, vd., İstanbul, Ege Yayınları, 2019, s. 56.

[528] İsmail Gezgin, **Fallusun Arkeolojisi**, s. 113.

[529] İsmail Gezgin, **Fallusun Arkeolojisi**, s. 122.

varıncaya kadar resmeden sanatçılar, T biçimli stelleri neden fallusa benzeyecek şekilde ortaya koymadılar. Kanaatimizce Göbekli Tepe'yi sadece fallus üzerinden okuyarak, merkeze Freud'un başını çektiği psikanaliz penceresinden bakmak ideolojik bir okuma biçimi olarak görülebilir.

Fotoğraf 13: Göbekli Tepe itifallik protom heykeli (Kaynak Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu)

Gerek Luckert'in ve gerekse Gezgin'in Göbekli Tepe'yi sadece fallus üzerinden ortaya koyma çabalarının geri planında dinin insan ürünü olması düşüncesi egemendir. 1970'li yıllarda Gimbutas'ın öncülüğünde "toplayıcı" dişil/kadının egemenliğin altında barış dini olan ana tanrıça inancı savunulmuş ve bunun sonraları eril unsurlarca ele geçirildiği ve şiddetin egemen olmaya başladığı iddia edilmişti. Ancak Çatalhöyük ve dolayısıyla ana tanrıçadan daha önceye tarihlenen Göbekli Tepe'nin keşfi ile beraber bu sefer "avcı" eril/erkek egemenliği altında fallus

üzerinden bir inancın varlığı savunulmaya başlanmıştr. Her iki düşüncede de geçim ekonomisi ve daha önce kodlanan avcı-toplayıcı iş bölümü üzerinden dini ortaya koyma çabasının olduğu söylenebilir.

4. Göbekli Tepe ve Peygamber: Aden Bahçesi ya da Azer'in Putu

Göbekli Tepe'de bulunan ve Klaus Schmidt tarafından tapınak olarak adlandırılan yapılar büyük bir heyecana sebep olmuş ve dinin, tarih içerisindeki konumu açısından da merak uyandırmıştır. Bu bağlamda Göbekli Tepe, gerek Kitab-ı Mukaddes'te ve gerekse Kur'an-ı Kerim'de ismi belirtilen kişi ve peygamberlerle ilişkilendirilmiştir. Modern bir bilim olarak arkeolojinin ortaya çıkışına neden olan sebeplerden din meselesi düşünüldüğünde aslında bu durumun şaşırtıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Kazılar neticesinde bulunan yerleşimler ve eserler dinler tarihindeki önemli kişi, şehir ve geleneklerle ilişkilendirilmiştir. Özellikle Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi bağlamında Filistin, Mısır, Suriye ve Irak'ta keşfedilen yapılar kutsal metinlerle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz bu durumun oluşmasında seküler tarih anlayışı ile din ve vahiy merkezli tarih anlayışları arasında sıkışıp kalan ve seküler tarih içerisinde dine yer bulamayan zihnin bulunduğu gerçeği unutulmamalıdır.

Göbekli Tepe'nin oldukça erken sayılabilecek bir döneme tarihlenmesi, bu konuda daha çok popüler kültür çevrelerinde farklı görüşlerin öne sürülmesine neden olmuştur. Bununla ilgili en çarpıcı örneklerden biri Almanya'da yayın yapan Der Spiegel Dergisi'nin Haziran 2006 sayısında yayımlanan ve Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olduğunu iddia eden makaledir. Bilindiği gibi Eski Ahit'in Yaratılış Kitabı'nın hemen başında Adem ile Havva'nın yerleştirildiği Aden Bahçesi'nden söz edilmektedir.[530] Yahudi-Hıristiyan geleneğinde önemli bir anlatı olan Aden Bahçesi, kimi ortak noktalar üzerinden Göbekli Tepe ile ilişkilendirilmiştir. Kutsal metinde bahsi geçen Fırat ve Dicle nehirlerinden söz edilmesi, Göbekli Tepe'nin yakınında bulunan Karacadağ'ın eteklerinde buğday ekimine rastlanması, Nuh tufanı ile

[530] Yaratılış 2/8-20

ilişkilendirilen Ararat Dağı'nın bölgede bulunması[531] gibi benzerliklerden hareketle Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olduğu fikri işlenmiştir.[532]

Göbekli Tepe'nin Hz. İbrahim ile ilişkilendirilen Harran bölgesinde bulunması beraberinde kimi senaryoların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlar içerisinde en ilginç olanı *Suların, Ateşin ve Taşların İmparatorluğu* adıyla TRT'de yayınlanan belgeselde Göbekli Tepe ile ilgili olan bölümdür. Belgeselde Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşların Hz. İbrahim'in babası/amcası ve put yontucusu olan Âzer/Terah (Yaratılış 11:27) tarafından yapılmış olabileceği belirtilmektedir. Buradan hareketle Hz. İbrahim tarafından kırılan putların da Göbekli Tepe'de bulunabilceğini ifade eden cümlelere parçalanan T biçimli stellerin görselleri eşlik etmektedir.[533] Göbekli Tepe'nin bir putperestlik merkezi olarak hedef gösterilmesi bir yana bırakılsa bile bu yaklaşım fahiş hatalar barındırmaktadır. Her ne kadar tam bir tarih verilemese de Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemin, gerek Kitab-ı Mukaddes üzerinden ve gerekse Kur'an-ı Kerim'deki bilgilerden hareketle Göbekli Tepe'den çok sonralarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sadece aynı coğrafyada bulunmaları sebebiyle Hz. İbrahim ile Göbekli Tepe arasında bir ilişki kurmak mümkün görünmemektedir. Ancak bu durum Göbekli Tepe gibi çevresinde etkin olan bir inanç kültür havzasının bir uyarıcı ve/veya peygamberle muhatap olmadığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü Kur'an ilk insandan itibaren insanlara uyarıcı elçiler gönderildiğini haber vermekte ve Kitab-ı Mukaddes de belli aralıklarla

---

[531] Ararat dağlarının nerede bulunduğu tartışmalı bir konu olmakla beraber popüler kültürde Ağrı Dağı olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Yasin Meral, "Yahudi Kaynaklarında Ararat Dağları (Tekvin 8:4)", **Milel ve Nihal**, c. 11, sy. 2, 2014, ss. 83-101.

[532] Matthias Schulz, "Wegweiser ins Paradies", **Der Spiegel**, vol. 23, 2006, s. 158-170. Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi ile ilişkilendirilmesinin sebeplerinden birinin de Klaus Schmidt'le yapılan bir röportajda "Göbekli Tepe Cennet Bahçesi değil, Cennet Bahçesi'nde bir tapınak" cümlesine dayandırılmaktadır. Tom Knox, "Do These Mysterious Stones Mark the Site of the Garden of Eden? **Daily Mail**, 5 Mart 2009, https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-1157784/Do-mysterious-stones-mark-site-Garden-Eden.html (erişim tarihi: 20.10.2019) Ancak Andrew Collins, Klaus Schmidt'in 2012 yılındaki bir görüşmesinde böyle bir ifade kullanmadığını ve "Cennet Bahçesi benzeri bir yer" dediğini aktarmıştır. Andrew Collins, **Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017, s. 300-301.

[533] Diyarbakır Valiliği ve Kalkınma Bakanlığı tarafından Diyarbakır kültürel mirasının tanıtımı projesi kapsamında hazırlanan belgeselde Göbekli Tepe ile ilgili bölüm için bkz. Suların, Ateşin ve Taşların İmparatorluğu Belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=iRhtJWP8eJg (erişim tarihi: 20.10.2019)

gönderilen elçilerden söz etmektedir. Diğer yandan böyle bir yaklaşım peşinen Göbekli Tepe'nin pagan inancını temsil ettiğini kabul etmek anlamına gelmektedir. Oysa Göbekli Tepe'deki inanç dünyası henüz tüm boyutlarıyla anlaşılabilmiş ve açığa çıkarılabilmiş değildir.

E. Göbekli Tepe'nin Sembol ve Tasvir Dünyası

Göbekli Tepe yapılarında soyut olarak ifade edilebilecek sembollerin yanı sıra yoğun bir şekilde hayvan tasvirleri de bulunmaktadır. Bilindiği gibi hayvan tasvirlerine ilk olarak Paleolitik (Yontma Taş) olarak adlandırılan dönemde rastlanmaktadır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'de karşılaştığımız hayvan sembolizminin daha erken tarihli formlarını mağara resimlerinde görmek mümkündür. Bu bağlamda Göbekli Tepe'deki sembolizmden önce mağara resimlerinden söz etmek yerinde olacaktır.

İnsanların düşüncelerini ortaya koyma yollarının başında gelen sembolik düşünmenin insanlık tarihinde ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı, önemli bir merak konusudur. Ancak hemen başta belirtilmelidir ki bu meraktan hareketle simgesel düşüncenin ortaya çıkışını tespit etme çabası, köken saplantısının bir yansımasıdır. Bu bağlamda evrimci bir yaklaşımla sembolik düşünmenin tarihi genellikle Neandertaller ile başlatılmıştır.[534] Neandertallerin ölülerini cenin (hocker) biçiminde tıpkı bir bebeğin ana rahminde yer aldığı şekilde ve törenlerle gömmeleri, onların öte dünya inancına sahip oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Göbekli Tepe'nin inşa edildiği Neolitik dönemden önceki evreyi ifade eden Paleolitik dönem, mağara resimleri açısından oldukça önemlidir. Fransa ve İspanya'daki mağara resimleri ön plana çıkarılsa da Antartika dışındaki tüm kıtalarda mağara resimlerine rastlanması, bu durumun yaygınlığını ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

Çoğunlukla mağaraların en dip ve karanlık bölümlerinde yer alan mağara resimleri 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında simgesel düşüncenin dışavurumu olan sanatsal öğeler olarak kabul görmemiştir. Çünkü dönemin paradigmasında

[534] Simgesel düşüncenin yaklaşık olarak 130.000 yıl önce başladığı varsayılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alan Barnard, **Simgesel Düşüncenin Doğuşu**, çev. Mehmet Doğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 11.

“vahşi, ilkel, barbar” şeklinde kodlanan “mağara insanı”nın modern sanatın kökenini ifade etmesi imkânsız olarak düşünülmüştür. Sonraları bu tutum biraz daha yumuşamış ve çokça boş zamana sahip olan Paleolitik dönem insanının keyif ve eğlence için bu işi yaptıkları düşünülmüştür. Bu resimler dinle ilişkilendirilmemiş çünkü söz konusu insanların simgesel düşünceye ilham kaynağı olacak bir dine sahip olamayacakları öngörülmüştür. Bunun yanında sanatın evcilleştirme ve tarım sonrası ortaya çıkabilecek üst bir uğraş olduğu ve estetik duygusunun ancak bununla ortaya çıkabileceği iddia edilmiştir.[535]

Modern dönem tanımlarından hareketle mağara resimlerinin anlaşılmaya çalışılması neticesinde yapılan tanımlamalar büyük bir problem arz etmektedir. Dolayısıyla mesele modern kavramların ötesinde kadîm insanın anlam dünyası ile ilişkilidir. Mağaralara çizilen resimlerin sadece avcılıkla ilişkilendirilemeyeceği, söz konusu hayvanların insanların zihninde simgesel bir anlama sahip olduğu günümüzde artık kabul görmektedir. Bu bağlamda her ne kadar mağara resimlerinin sırrı tam olarak çözülememiş olsa da bu eylemin din ve inanç ile ilgili olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.[536] Böylece Göbekli Tepe’de karşılaştığımız hayvan tasvirlerinin daha eski dönemlerde de mağara resmi olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Üstelik bu resimler de çoğunlukla tıpkı Göbekli Tepe’deki hayvan betimlemelerinde görüldüğü gibi, bünyelerinde bir hikâye aktarımı barındırmakta ve insanı resmetmemektedir. Ancak Göbekli Tepe’de hayvan sembolizmine geçmeden önce, sembol ve tasvirlere ev sahipliği yapan dikilitaşların incelenmesi gerekmektedir.

1. T Biçimli Dikilitaşlar

Şu ana kadar keşfedilen insanlığın en eski mimari eserleri olarak öne çıkan Göbekli Tepe yapıları[537] T biçimli dikilitaşları ile dikkat çekmektedir. Her ne kadar taşları tanımlamak üzere “T” ifadesi kullanılsa da dikilitaşların tamamı net olarak bu biçime uymamaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi Göbekli Tepe’nin en eski

---

[535] James David Lewis-Williams, **Mağaradaki Zihin**, çev. Tolga Esmer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 42.

[536] Mircea Eliade, Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I**, s. 30.

[537] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 108.

dönemlerine tarihlenen yani 3. tabakada bulunan A-D yapıları dairesel bir plana sahiptir. Bu yapıların merkezinde birbirine bakan T biçiminde iki dikilitaş bulunmaktadır. Merkezdeki dikilitaşlara bakacak şekilde belli aralıklarla yanyana dizilen dikilitaşlar ise çeper duvarı içerisinde yer almaktadır. Söz konusu yapıların dini amaçlarla kullanıldığı düşünülmektedir. Göbekli Tepe'nin keşif hikâyesinde de anlatıldığı gibi, Nevali Çori'deki dikilitaşlı yapılar ile Göbekli Tepe'dekiler arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Üstelik daha sonra yüzey araştırmalarında ve kurtarma kazılarında elde edilen buluntular, Göbekli Tepe ve Nevali Çori'nin dışında da çok sayıda benzeri yapıların bulunduğunu ortaya koymuştur.

Göbekli Tepe' de bulunan T biçimli stellerin neyi sembolize ettiği önemli bir merak konusudur. Daha önce de ifade edildiği gibi, dikilitaşların fallusu simgelemek üzere inşa edildiği ve psikanalizmden beslenerek fallusun doğaya karşı bir dik duruşu/otoriteyi simgelediği iddia edilmiştir. Ancak bu yaklaşımın güçlü dayanaklara sahip olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Herşeyden önce fallus olduğu iddia edilen dikilitaşların üzerindeki hayvan betimlemelerinin bu doğrultuda nasıl açıklanacağı meselesi müphemliğini korumaktadır. Diğer yandan Göbekli Tepe'de bulunan falluslu heykel ve tasvirler ile T biçimli steller arasında bir benzerlik kurmak oldukça güçtür.

Dikilitaşların insan biçimli (antropomorf) olduğunu belirten Schmidt, bu durumu Nevali Çori ve Kilisik heykeli (bkz. fotoğraf 12) üzerinden temellendirmektedir.[538] Gerçekten de Kilisik heykeli ile Göbekli Tepe D yapısındaki merkez dikilitaşlar arasında benzerlikler bulunmaktadır (bkz. fotoğraf 14 ve 15). Her iki dikilitaşta da bükülen kollar, göbek hizasında el parmaklarının birbirine temas etmeden yaklaştırılmış şekliyle betimlenmiştir. Bu durum Kilisik ve Urfa heykelinin stiliyle uyuşmaktadır. Hatırlanacağı gibi Urfa heykelinde ve fotoğraf 12 ve 13'te gösterilen dikilitaşlarda resmedilen insanın ellerinin pozisyonu büyük benzerlik göstermektedir. Her iki dikilitaşta da ellerin birleştiği noktanın hemen altında yani göbek hizasında bir çeşit bel kemeri bulunmaktadır. Tüm vücudu saran ince kemer cinsel organı örten bir peştamalle resmedilmiştir. Cinsel organı kapatan söz konusu bel örtüsünün hayvan postu olduğu düşünülmektedir.

---

[538] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 116.

Schmidt, merkezi dikilitaşlar tümüyle ortaya çıkarılmadan önce bunlardan göğsünde H işareti, daire ve yarımay bulunan P18 numaralı dikilitaşın (fotoğraf 14) kadını, göğsünde bukranion[539] bulunan dikilitaşın (fotoğraf 15) ise erkeği sembolize edebileceğini belirtmiştir.[540] Ancak dikilitaşların tümüyle ortaya çıkarılmasından sonra bel kemeriyle karşılaşan Schmidt, bu konudaki fikrini değiştirmiştir. Nevali Çori'deki insanı betimleyen kil figürinlerinin benzer kemer motiflerine sahip olduğunu belirten Schmidt, bunların tümünün erkek olduğunu dolayısıyla D yapısındaki merkezi dikilitaşların da erkeği betimlediğini belirtmektedir.[541]

Fotoğraf 14: Göbekli Tepe D yapısında bulunan P18 numaralı dikilitaş (Kaynak: DAI)

---

[539] Genellikle tapınakların duvarlarında bulunan boğa ve öküz gibi kurban hayvanlarının baş betimlemelerini ifade etmek üzere kullanılan terim.

[540] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 150-151.

[541] Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2009 Yılı Raporu", **32. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c. 1, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010, s. 214-215.

Fotoğraf 15: Göbekli Tepe D yapısında bulunan P31 numaralı dikilitaş (Kaynak: DAI)

İnsanı sembolize ettiği açıkça anlaşılan her iki stelde de stola olarak adlandırılan bantlar omuzlardan ellerin bitiştiği yere kadar inmektedir. Bir çeşit atkıyı andıran bu detay ayini yöneten kişinin özel kıyafeti görüntüsünü vermektedir. Ayrıca kemer tokasında bulunan semboller oldukça dikkat çekicidir. Fotoğraf 15'te görülen dikilitaşta sadece kemer tokası bulunmasına rağmen fotoğraf 14'deki dikilitaşın kemerinde H ve C şeklini andıran çeşitli semboller yer almaktadır. Henüz maden işlemeciliğinin olmadığı düşünülen bir dönemde böylesine işlemelere rastlamak şaşırtıcı görünmektedir. Merkez dikilitaşlarda bahsi geçen sembollerin yanında hayvan betimlemelerine de rastlanmaktadır. Dikilitaşın yerleştirildiği kaide üzerinde yaban ördeklerine ve kol hizasında ise bir tane tilki tasvirine yer verilmiştir (fotoğraf 14).

Peki bahsi geçen dikilitaşlaradan hareketle T biçimli dikilitaşların tümünün insanı sembolize etmek üzere inşa edildiğini söylemek mümkün müdür? Ya da söz konusu dikilitaşların insan şeklindeki tanrıları betimlediğini ve dolayısıyla burada insan-tanrılara yönelik çeşitli ayinlerin yapıldığı iddia edilebilir mi? Yoksa T biçimli taşlar gazabından korkulması gereken kötü ruhları mı temsil etmektedir?

D tapınağındaki merkezi dikilitaşlardan hareketle T biçimli stellerin insanı sembolize ettiğini iddia etmek beraberinde kimi itirazları da getirmektedir. Bunun bir adım ötesine geçip bu formların "tanrı-insan"ı semboliz ettiğini iddia etmek daha da zor görünmektedir. Çünkü Göbekli Tepe'de insandan ziyade vahşi hayvanların yoğun bir şekilde resmedildiği görülmektedir. Bu durumda insandan ziyade yırtıcı hayvanlara tapınmadan söz etmek daha doğru olabilir. Üstelik hayvan, bitki gibi doğanın farklı unsurlarıyla ilgili zengin bir birikime sahip olan Göbekli Tepe'deki insanın neden bir insana tapınma ihtiyacı hissedeceği sorusu cevapsız kalmaktadır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'de insanların tam olarak neye inandıklarını, burada hangi dinî davranışları sergilediklerini, T biçimli dikilitaşların neyi sembolize ettiğini ruh, insan, atalara tapınma gibi 19. yüzyıl din teorilerinin mirasıyla çözmek mümkün görünmemektedir.

Ustalık gerektiren ve sanatsal olarak değerlendirilebilecek bu yapıların ortaya çıkarılmasının, muhtemelen en az birkaç neslin tecrübesiyle gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Dolayısıyla henüz Göbekli Tepe'nin ilk formlarından hemen öncesine denk gelen inançlar ve bunun mimariye yansıması hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Göbekli Tepe'nin kendi dönemi açısından üst düzey bir düşünüş ve zengin bir zanaat ürünü olduğunu söylemek mümkündür. 5-6 metre Metre uzunluğunda ve tonlarca ağırlıktaki T biçimli stellerin bir kısmının yaklaşık bir (1) km. uzaklıktaki taş ocağından taşınarak kaideye oturtulması, betimlemelerin büyük bir ustalıkla taşa işlenmesi ve dairesel yapıların inşa edilmesi, Neolitik pakete göre oldukça şaşırtıcıdır. Üstelik Neolitik pakette ifadesini bulan paradigmaya göre sorun sadece çalışanların yiyecek temini ve toplumsal hiyerarşi gibi konulardan ibaret değildir. Tüm bunların ötesinde Neolitik olarak adlandırılan dönem insanının sahip olduğunu gördüğümüz anlam ve sembol dünyası da oldukça şaşırtıcıdır. Taşlardaki tasvir sanatının ciddi bir gözlem kabiliyetinin yanında

temelinde dinî bir motivasyon taşıdığı da rahatlıkla söylenebilir. Henüz evcilleştirmenin olmadığı varsayılan bu dönemde, öküz gibi koşum hayvanlarının yardımı olmadan devasa taşları taşımak oldukça zor görünmektedir.[542]

Peki ama T biçimli steller neyi sembolize etmekteydi? Söz gelimi dikilitaşların konumu ile yıldızların gökyüzünde aldığı şekil arasında bir ilişki kurulabilir mi? Günümüzde olduğu gibi eski dönemlerde de insanların gökyüzü ile ilgilendiklerini ve günümüzde yaşayan "yerli halklar"ın da önemli bir kısmının bunu sürdürdüğünü söylemek mümkündür.[543] Bu durumda resmedilen hayvanlar ile gök cisimleri arasında bir ilişki kurmak gerekir ki bu durum astroloji, burç ve Zodyak kavramlarını akla getirmektedir. Hayvanlar çemberi anlamına gelen Zodyak, hayvan simgeleriyle temsil edilen ve on iki bölümden oluşan dairesel bir astrolojik tabloya verilen Yunanca isimdir. Ancak ismin kökeni Sümer ve Babil'e kadar uzanmaktadır.[544] Bu bağlamda Göbekli Tepe insanının semaya, yıldızlara, ay ve güneşe duyarsız kalması düşünülemez. Ancak benzerlikler üzerinden hareket etmek beraberinde anakronizme düşme tehlikesini getirmektedir.

Göbekli Tepe'deki T biçimli dikilitaşların ne amaçla dikildikleri, neyi sembolize ettikleri ile ilgili çok farklı görüşler öne sürmek mümkündür. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi elde yeterince bilgi olmadan söz konusu stellerin fallus, insan, tanrı veya kötü ruh olduklarını öne sürmek, her şeyden önce temellendirilmesi gereken yaklaşımlardır. Şu ana kadar söz konusu yaklaşımların tatmin edici bilimsel bir açıklaması sunulabilmiş değildir. Dahası T biçimli dikilitaşların gerçekten de üzerindeki tasvirlerden bağımsız olarak ayırt edici bir kutsallığa sahip olduğundan da emin değiliz. Kazılarda bulunan minyatür T biçimli dikilitaşların dinî anlamlarından ötürü mü yapıldıkları yoksa Göbekli Tepe'deki yapıları hatırlatıcı birer sembol olarak mı tasarlandıklarını bilmiyoruz (fotoğraf 27).

Her ne kadar dikilitaşların sadece tavana destek sağlamak amacıyla inşa edilmedikleri iddia edilebilse de[545] sembol ve betimlemeleri sergilemesinin yanında

---

[542] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 274.
[543] Clive Ruggles, "Arkeoastronomi", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 13.
[544] Mark Daniels, **Bir Nefeste Dünya Mitolojisi**, s. 174.
[545] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 116.

tavana destek olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir. Schmidt'in ifade ettiği gibi yapıların bir tavanla örtülü olup olmadığını bilemiyoruz.[546] Üstelik dikilitaşlar üzerinde yer alan betimlemelerin ateşin aydınlatıcı etkisiyle çok daha belirgin bir hal alacağı ve inananlar üzerinde büyük bir etki uyandıracağı da düşünülebilir. Ya da açık hava mabedi olarak düşünüldüğünde gün batımı ve gün doğumu esnasında vahşi hayvan betimlemelerinin ve diğer soyut sembollerin daha belirgin ve etkileyici bir hal aldığı söylenebilir.

Tüm bunlar ve zihni meşgul eden diğer soru dizileri Göbekli Tepe ve çevresinde disiplinlerarası bir yaklaşımla yapılacak kazılar neticesinde açıklığa kavuşacaktır. Bu doğrultuda kazılar devam ettikçe yeni verilerle karşılaşacağız. Dolayısıyla T biçimli dikilitaşların, üzerindeki tasvir ve sembollerden bağımsız olarak özel bir anlamı olup olmadığı, Göbekli Tepe ve çevresinde yapılacak olan kazılar neticesinde açıklığa kavuşacaktır.

2. Soyut Semboller

Göbekli Tepe yapılarında yoğun hayvan sembolizminin yanında soyut olarak tabir edilebilecek kimi sembollere de rastlanmaktadır. Bu durum Schmidt'in de ifade ettiği gibi M.Ö. 10-9 binlerde Fırat ve Dicle arasında kalan bölgede yaşayan insanların bir sembol sistemine sahip olduğunu göstermektedir.[547] Schmidt, Göbekli Tepe yapılarını sadece tasvir etmekle kalmaz, tüm bunların ne anlama gelebileceğine dair bazı yorum denemelerinde de bulunur. Ayrıca Schmidt, arkeolojinin "ilkel" insanlara yönelik geliştirdiği dar bakışın da farkındadır. Neolitik dönemin sadece kodlanan formlar üzerinden anlaşılamayacağını vurgular. Schmidt'e göre sadece eril-dişil ve yaşam-ölüm gibi ilkeler, sembol dilinin ana çizgileri olarak belirtilemez. Ona göre yalnız bu karşıtlıklar üzerinden Neolitik dönem mimarisini ve yaşam biçimini belirlemek doğru bir okuma biçimi değildir.[548]

Neolitik olarak adlandırılan dönemin erken evrelerine tarihlenen Göbekli Tepe yapıları, kendisiyle çağdaş olan buluntulardan farklılık arz etmektedir. Bunlar

---

[546] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 14.
[547] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 225.
[548] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 58.

içerisinde ne amaçla kullanıldıkları henüz tespit edilememiş büyük taş halkalar, düğmeyi andıran nesneler, çeşitli takılar ve platoda ele geçen "kapı deliği taşları" dikkat çekmektedir. Ancak Neolitik döneme özgü olan kadın betimlemelerine ve kilden yapılmış figürinlere rastlanmaması ayırıcı bir özellik olarak belirmektedir. Schmidt'e göre kilden yapılmış figürinlerin ve dişil nesnelerin olmayışı, diğer bir ifadeyle bereket sembollerinin bulunmayışı burada "yaşam"a yer verilmediği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe yaşamın değil "ölüm"ün ön plana çıkarıldığı bir merkezdir. Görüşlerini destekleyecek mezarlara ulaşmamasına rağmen Schmidt, burasının ölümle ilişkili özel bir yer olduğunu iddia etmektedir.[549] Fakat Schmidt'in bu yaklaşımı kendi içerisinde bir tezat içermektedir. Yukarıdaki görüşleri göz önünde bulundurulduğunda dişil unsurlara yeterince yer verilmemesinin ölüm ile ilişkilendirilmesinin de bir karşıtlık üzerinden bir inşa olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Göbekli Tepe, sadece ölümün değil yaşamın merkezi olarak da belirmektedir.

Göbekli Tepe'de H, daire ve yarım ay (C) şeklinde soyut sembollere yer verilmiştir. Ancak soyut sembollere en eski zaman dilimine denk gelen 3. tabakada yer alan C ve D yapılarında rastlanmaktadır. Buna karşın gerek Göbekli Tepe'de ve gerekse diğer benzeri alanlarda yani daha geç döneme tarihlenen kare ve diktörtgen yapılarda şu ana kadar herhangi bir soyut sembole rastlanmamıştır. Soyut semboller içerisinde en sık rastladığımız H şeklindeki işaret bir çeşit piktogram (birşeyi yazı işaretiyle veya resmetme yoluyla temsil etme) şeklinde yorumlanmıştır. Daha önce bahsi geçen D yapısında bulunan P18 numaralı dikilitaşta (fotoğraf 14) ve P33 numaralı dikilitaşta yılan ve turna gibi hayvan betimlemeleriyle beraber H işareti, yatay ve dikey formlarda resmedilmiştir (fotoğraf 16). Benzer işaretlere C yapısındaki dikilitaşlarda da rastlanmıştır. Bu işaretin yazı öncesi sembol olabileceği düşüncesi aslında Neolitik dönem insanının yazıya sahip olamayacağı varsayımının etkisini taşımaktadır.

Daire ve yarım ay şeklindeki işaretler de dikilitaşlarda rastlanan dikkat çekici sembollerdir. D yapısındaki merkezi dikilitaşın üstünde H işaretinin hemen altında bir daire ve yarım ay şeklinde bir işaret yer almaktadır (fotoğraf 14). Birçok tasvirin

[549] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 123.

yer aldığı P43 numaralı dikilitaşta ise, soyut olarak niteleyebileceğimiz kutu/sepet gibi tasvirlerin altında akbabanın açık kanatlarının üzerinde resmedilen daire şeklinde bir motif yer almaktadır (fotoğraf 17).

Fotoğraf 16: Göbekli Tepe D yapısında bulunan P33 numaralı dikilitaş (Kaynak: DAI)

Akbabaların hemen yanında kelaynak kuşlarına ve H şeklindeki sembole yer verilmiştir. Dikilitaşın alt tarafında ise, yine bir akbaba, ereksiyon halindeki fallusuyla başsız insan ve ölüm ile ilişkilendirilen akrep tasvirleri bulunmaktadır. Tasvir, yoruma açık olmakla beraber kuşun üzerine binmiş başsız bir insan görünümü belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu durum, ileride inceleyeceğimiz akbaba gibi yırtıcıların ölünün bedenini parçalaması ve kafatasının sıvanması şeklindeki inancı destekler mahiyette bir görünüm arz etmektedir. Ya da eğer akbabanın kanatları üzerindeki daire dünya şeklinde düşünülürse bu durumda kimi dini geleneklerde rastladığımız dünyanın hayvanların üstünde yer alması gibi kimi inançlarla benzerlik öne çıkmaktadır.

Fotoğraf 17: Göbekli Tepe D yapısında bulunan P43 numaralı dikilitaş (Kaynak: DAI)

Yarım ay, daire ve H şeklindeki sembollerin kadını sembolize edebileceğini belirten Schmidt,[550] her ne kadar bunları bir ihtimal olarak belirtse de ikilikler ve karşıtlıklar üzerinden geçmişi okuma yapmaktan geri durmaz. Ancak antik Mezopotamya'da, eril olarak görülmesine rağmen ay tek cinsiyetle temsil edilmez, ayın cinsiyetinin gökyüzünde aldığı şekillere göre eril veya dişil olarak değiştiği bilinmektedir. Hilal şeklinde erilliği temsil eden ay, dolunay şeklinde iken dişilikle ve hilal şeklindeyken boğa ile ilişkilendirilmiştir.[551] Dolayısıyla söz konusu semboller üzerinden cinsiyet merkezli değerlendirmeler yapmak için çok daha fazla veriye ihtiyaç duyulmaktadır.

3. Hayvan Tasvirleri

Dünya tarihi yolculuğunda insanın en büyük dostunun hayvanlar olduğunu söylemek mümkündür. İnsanın evren içerisinde kendisine en yakın hissettiği

[550] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 151.
[551] Tamara Green, **The City of Moon God: Religious Traditions of Harran**, New York, Brill, 1992, s. 26.

hayvanlar, beslenme, giyim, korunma ve ulaşım gibi birçok alanda kendisinden faydalandığı bir varlık olarak belirmektedir. Ancak bu birliktelik sadece somut alanlarla ilgili değildir. Hayvanları avlamak ve onların zararlarından korunmak zorunda kalan insan, böylece onların dikkatli bir gözlemcisi olmak durumunda da kalmıştır. Bu sayede insanın hayvanlarla kurduğu ilişki, besin ihtiyacı ve yırtıcılardan korunmak gibi zorunlulukların ötesine geçerek sembolik bir düzleme evrilmiştir. Bu yolla insan hayvanları gökyüzüyle, mitolojiyle, dinle ve kendisiyle ilişkilendirerek anlam dünyasını zenginleştirmiştir.

Paleolitik çağdan itibaren insan, duygu ve düşüncelerini mağara duvarlarına ve sonrasında Göbekli Tepe'de şahit olduğumuz gibi megalit olarak ifade edilen büyük dikilitaşlara çeşitli tasvirler yoluyla resmetme yoluna gitmiştir. İnsanlık tarihinde simgesel düşüncenin resmedilmesinde ve mitoloji yoluyla aktarılmasındaki en önemli ifade biçiminin hayvanlar üzerinden gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Gerek Paleolitik dönemdeki duvar resimleri ve gerekse mitolojideki anlatımlarda hayvanlar düşüncenin aktarımında başat rol oynamışlardır. Meseleye bu açıdan bakıldığında aslında günümüzde de durumun çok fazla değişmediği görülmektedir. Günümüzde ülkelerin bayraklarından spor kulüplerine varıncaya kadar birçok alanda hayvan sembolizmi hala etkindir. Daha da ötesi insanın tutum ve davranışlarını ifade etmek üzere kurt, tilki ve aslan gibi kimi hayvanların söz konusu edilmesi insan-hayvan ilişkilerinin boyutunu anlamak açısından önemlidir.

İnsan-hayvan ilişkisi, çok boyutlu olmasına karşın uzun süre arkeologlar tarafından sadece beslenme ve evcilleştirme üzerinden incelenmiştir. Ancak günümüzde arkeologlar, insan-hayvan etkileşiminin karşılıklı bir süreç olarak işlediğini kabul etmektedirler. Bu bağlamda arkeozoolojinin verilerinden faydalanan antrozooloji, iki canlı arasındaki ilişkiyi çok boyutlu olarak incelemektedir.[552]

Neolitik olarak adlandırılan dönemin keşfedilen en eski dinî merkezi olan Göbekli Tepe'de de hayvan tasvirleri önemli bir yer tutmaktadır. Göbekli Tepe yapılarında toplamda 200'ün üzerinde hayvan tasviri yer almaktadır (tablo 1-2). Söz konusu tasvirlerin çok önemli kısmı 3. tabakaya aittir. Diğer bir ifadeyle soyut

---

[552] Abu Bakar Siddiq, **Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi**, Konya, Çizgi Kitapevi, 2019, s. 41.

tasvirlerin bulunmadığı Göbekli Tepe'nin geç dönemlerinde hayvan tasvirlerine nadir rastlanmaktadır. Göbekli Tepe'deki dikilitaşlarda yılan, ördek, tilki, yaban domuzu, turna, aslan, boğa, örümcek, koç, akbaba ve akrep gibi birçok hayvan resmedilmiştir. A yapısında yılan, B yapısında tilki, C yapısında yaban domuzu ve D yapısında hayvan çeşitliliği çok olmakla beraber kuş ve yılan hâkimiyeti göze çarpar. Ancak bunlar içerisinde yırtıcı hayvanların erilliklerini ön plana çıkaran saldırgan hallerini resmeden tasvirler dikkat çekmektedir (fotoğraf 28). Söz konusu hayvanlar, hayali olmaktan ziyade Urfa bölgesi faunasının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak kimi farklılıklar da dikkat çekmektedir. Sözgelimi Paleolitik dönemde karşılaşmadığımız ancak ilk defa Göbekli Tepe'de betimlemelerinde karşımıza çıkan turnaların dizleri dışbükey şeklinde resmedilmiştir (fotoğraf 16). Anatomik olarak mümkün olmayan bu durum, turna dansı ve şamanlar ile ilişkilendirilerek, turna kıyafeti giyen insan şeklinde yorumlanmıştır.[553]

Fırat ve Dicle bölgesinin göçmen kuşlar için önemli bir uğrak yeri olduğu düşünüldüğünde turnaların burada kaldığı sürece insanlar tarafından dikkatlice gözlemlendikleri düşünülebilir. Turna birçok kültürde zerafet, sadakat, bilgelik gibi olumlu bir tablo içerisinde sunulmaktadır. Turna dansı da bu bağlamda yaşama sevincinin bir ifadesi olarak belirmektedir. Diğer yandan Turnanın bir göçmen kuşu olduğu düşünüldüğünde, onun kanatları sayesinde katettiği mesafeler hakkında da çeşitli inançların geliştirilmiş olması mümkündür. Çatalhöyükte de karşılaştığımız turnaların Göbekli Tepe'de yılanlarla birlikte bir çeşit hikâye aktarımı içerisinde resmedildiğini görüyoruz (fotoğraf 16). Her ne kadar yılan mitolojide karşımıza bazen iyi ve bazen de kötü karakteriyle ön plana çıksa ve turnanın yılanları avladığı bilinse de burada durum oldukça dramatik bir halde sunulmaktadır. T biçimli steller insanı sembolize etsin veya etmesin, yılanlar tarafından çevrelenen, bir anlamda tehdit altında bulunan turna acaba insanın kendi içinde yaşadığı iyi ve kötü arasındaki savaşın tasviri olarak anlaşılamaz mı? Kuşkusuz buna tam olarak evet veya hayır demek çok zor görünmektedir. Göbekli Tepe hayvan tasvirleri içerisinde en çok resmedilen yılandır. Şu ana kadar tespit edilen 82 yılan tasviri tüm hayvan betimlemelerinin yaklaşık olarak %40'ına denk gelmektedir (tablo 1-2). Yılanlar

[553] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 157.

genellikle kısa, kalın ve üçgen başlı olarak resmedilmişlerdir. Urfa bölgesi faunasında bulunan engerek yılanlarına benzerliğiyle dikkat çeken yılan tasvirleri bazen tek bazen de grup halinde karşımıza çıkmaktadır.[554] Dikilitaşlarda dikkatimizi çeken diğer bir sahnede yılan, bir boğa ile karşı karşıya gelecek şekilde resmedilmiştir (fotoğraf 18).

Fotoğraf 18: Göbekli Tepe D yapısında bulunan P20 numaralı dikilitaş (Kaynak: DAI)

Saldırı pozisyonunu andıran bu sahnede boğanın ayaklarını bükmüş olması yılanın galip geldiğini haber verir niteliktedir. Boğanın erilliği ve gücü sembolize ettiği ve diğer dikilitaşlardaki hayvan betimlemelerindeki eril vurgusu düşünüldüğünde ortaya anlaşılması güç bir durum çıkmaktadır. Buna benzer şekilde fallusla ilişkilendirilen yılanların sperm olabileceği fikrinin geçerliliğini yitirdiğini göstermektedir.[555] Yılan burada erilliği altedebilecek bir güç olarak karşımıza

[554] Joris Peters, Klaus Schmidt, "Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-eastern Turkey: a Premilinary Assessment", **Anthropozoologica**, 39 (1), 2004, s. 183.

[555] Yılanların sperm olabileceğini öne süren görüşler için bkz. Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 118; Neolitik dönemde nüfusun artması neticesinde Paleolitik dönemde çokça rastlamadığımız

çıkmaktadır. Ancak bu tasvir boğanın boynuzlarıyla yılana saldırmak üzere pozisyon alması şeklinde de değerlendirilebilir.

Fotoğraf 19: Nevali Çori'de bulunan yılanlı kafa (Kaynak: Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu)

Yılanın mitolojide ve dini geleneklerde çok farklı anlamlara geldiği bilinmektedir. Göbekli Tepe açısından da tek bir anlam üzerinden meseleyi almanın oldukça güç olduğunu söylemek gerekir. Göbekli Tepe ile çağdaş olan Nevali Çori'de bulunan ve "yılanlı kafa" olarak isimlendirilen buluntu da bu noktada ilginçtir (fotoğraf 19). Mısır firavunlarının kafalarında yer alan yılan betimlemeleri ve Hint, Çin gibi geleneklerde yılanın hikmet ile ilişkilendirilmesi göz önünde bulundurulduğunda yılanın bilge ve bir çeşit aydınlanmayı da ifade ettiği

yılanın cinselliği vurgulamak üzere öne çıktığını savunan görüş için bkz. İsmail Gezgin, **Fallusun Arkeolojisi**, s. 126.

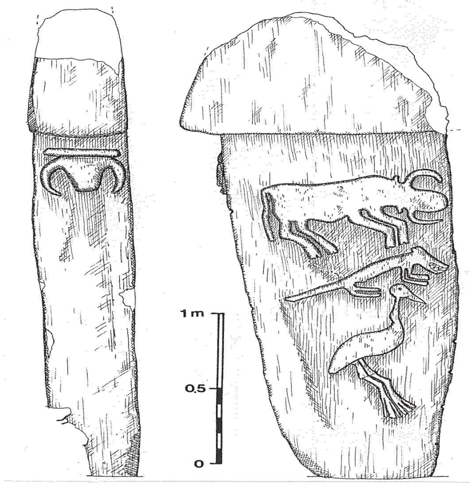
düşünülebilir. Yine yılanların deri değiştirmesi ve kendini yenilemesi mevsimsel değişime de işaret ediyor olabilir.

Göbekli Tepe'deki dikilitaşların üzerine resmedilen ve kazılarda bulunan hayvan betimlemelerinin önemli bir kısmının vahşi ve eril hayvanlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Ancak söz konusu hayvanların gelişi güzel resmedilmediği ve belli bir kompozisyon içerisinde taşlara işlendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda A yapısında bulunan 2 numaralı dikilitaş incelendiğinde (şekil 4) taşın dar kısmında boğa kafasına (bukranion) yer verilirken geniş kısmında ise sırasıyla boğa, tilki ve turnanın yukarıdan aşağıya doğru işlendiği görülmektedir.

Bukranion Göbekli Tepe'den sonraya tarihlenen Çatalhöyük'te de karşımıza çıkmaktadır. Gerek avcılar arasında ve gerekse tarım toplumlarında boğanın önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu bağlamda boğaya çeşitli dinsel anlamlar yüklenmiştir. Hatta günümüzde bile kurban edilen boğaların boynuzlarının kötülükleri uzaklaştırmak inancıyla evlerin ve bahçelerin dış duvarlarına asıldığı bilinmektedir.

Göbekli Tepe'de saldırgan hayvan tiplerinin çoğunlukta olması ve genellikle dişlerini gösterir şekilde resmedilen hayvan heykellerinin bulunması, akla korunma ve yasak gibi durumları getirmektedir. Schmidt, betimlemelerin söz konusu hayvanların kötülüklerden korunma ve tehlikeleri uzaklaştırmak amacıyla konulmuş olabileceğini belirtmektedir.[556] Korkutucu hayvanların aşağıya doğru resmedilmeleri, mabede giren insanlar üzerinde muhtemel bir korku duygusu yaşatmış olmalıdır (fotoğraf 20). Genellikle dikili taşların altında bulunan söz konusu hayvan betimlemeleri bakanlara doğru sürünerek geliyor izlenimi vermektedir. Ancak korunacak olan nedir ya da korkutulması gereken kimdir/nedir sorusunun cevabı tam olarak verilebilmiş değildir.

[556] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 144.

Şekil 4: Göbekli Tepe A yapısında bulunan P2 numaralı dikilitaşın çizimi (Kaynak: DAI)

Fotoğraf 20: Soldaki dikilitaş, Göbekli Tepe B yapısında bulunan P6 numaralı dikilitaş, sağdaki ise C yapısında bulunan P27 numaralı dikilitaş. Her ikisinde de yırtıcı sürüngenlerin aşağıya doğru hareket ettikleri görülmektedir. (Kaynak: DAI)

Göbekli Tepe'de resmedilen hayvanların neden tercih edildiği meselesi büyük önem arz etmektedir. Hayvanların sadece av ile ile ilgili seçilmediği açıkça

anlaşılmaktadır. Üstelik insanların avlanmasını gösteren veya ima eden herhangi bir tasvire rastlanmamıştır. Yılanların ağırlıklı olarak tasvir edilmesi ve güçlü hayvanlara karşı galip saldırgan bir şekilde resmedilmeleri, zehirlerinin sağılıp avlanmak için ok uçlarına sürülebileceği fikrini akla getirse de[557] bu fikir tüm yılan tasvirlerini açıklamaktan uzaktır. Üstelik hayvanların grup olarak resmedilmiş olmaları, bir hikâye aktarımının olduğunu göstermektedir (fotoğraf 25). Hayvanların gelişi güzel seçilmediği ve örneğin H yapısında bulunan P56 numaralı dikilitaşta elliden fazla hayvanın iç içe resmedildiği görülmektedir (fotoğraf 21).

Fotoğraf 21: Göbekli Tepe H yapısında bulunan P56 numaralı dikilitaş ve çizimi. (Kaynak: DAI)

Göbekli Tepe'deki hayvan grupları örneğin tilki-turna-yılan birlikteliği her ne kadar bir besin zincirini hatırlatsa da sembol ve yapılar bir bütün olarak düşünüldüğünde, meselenin çok daha karmaşık olduğu anlaşılmaktadır. Yılan, akbaba ve akrep gibi ölümle ilişkilendirilen hayvanlar üzerinden Göbekli Tepe'nin ölümle ilişkili olduğu düşünülebilir. Ancak bu durumda yılanın çok anlamlılığının yanında turna gibi yaşamla, boğa gibi güçle ve tilki gibi kurnazlıkla ilişkilendirilen tasvirleri açıklamak güç bir hal almaktadır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'nin, Neolitik paket verileri üzerinden veya avcılık söylemleri üzerinden yahut Sümer sonrası kimi hayvan sembolizmi benzerliklerinden hareketle anlaşılması çok mümkün değildir.

[557] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 122.

Mesele çok daha girift ve tek bir açıklama şekliyle ortaya konmayacak kadar çok boyutludur. Bu durum sembol, mimari yapı ve inanç konuları üzerinden yeni bir perspektifle meselenin incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Kuşkusuz bu yaklaşımın başarısı, Neolitik paketin sebep olduğu yorum kıtlığının aşılmasına bağlıdır. Göbekli Tepe'yi açıklamak üzere kullanılan kavram ve yaklaşımların ne kadar işlevsel ve açıklayıcı olduğu meselesi de ciddi bir sorun olarak belirmektedir.

F. Din Arkeolojisi Açısından Göbekli Tepe'nin Anlam Dünyası

Neolitik olarak adlandırılan dönem açısından dinin konumu bizlere Göbekli Tepe'nin neden şaşırtıcı göründüğünü haber vermektedir. Geçim ekonomisi üzerinden değerlendirilen Neolitik dönem temelde tarım, hayvancılık ve çanak-çömlekçilik üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır.[558] Bu yaklaşımda insanın tarih boyunca gerçekleştirmiş olduğu yolculukta temel unsur insanın bizzat kendisidir. Gordon Childe'ın, çağlar boyunca insanın gelişimini aktardığı *Kendini Yaratan İnsan* isimli çalışmasının son cümlesi olarak sarf ettiği "insanı insan yapan, insandır"[559] sözü bu durumun en açık ifadesidir. Böyle bir yaklaşım içerisinde "Neolitik din"den söz edilemeyeceğini iddia eden Childe'a göre din, insanlık tarihi boyunca ilerleme önündeki en büyük engeldir.[560]

Oldukça geniş bir zaman dilimine denk gelen Neolitik dönem inançlarını formüle etmek üzere Childe'dan sonra da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde en dikkat çekici görüşlerden biri Jacques Cauvin' aittir. O 1994 yılında kaleme aldığı önemli çalışmasında Neolitik dininin tanrıça ve Boğa tanrısı olmak üzere iki tanrı üzerinde ortaya çıktığını iddia etmiştir. Cauvin, bu inancın Neolitiğin erken dönemlerinde Suriye'de bulunan Mureybet yerleşmesinde ortaya çıktığını sonrasında Yakındoğu, Mezopotamya ve Avrupa dinlerini etkilediğini öne sürmüştür.[561] Ancak Nevali Çori ve Göbekli Tepe'de yapılan kazılar sonucunda elde

---

[558] Metin Özbek, **50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi**, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2011, s. 171.
[559] Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 166.
[560] Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 75-76.
[561] Jacques Cauvin, **The Birth of Gods and the Origins of Agriculture**, trans. Trevor Watkins, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s. 31-32.

edilen veriler Cauvin'in bu görüşlerini olumsuzlamıştır. [562] Böylece dinin, insanlığa dışarıdan iliştirilen bir şey veya acımasız rahiplerce insanlara zorla dayatılan bir durum olmadığı açığa çıkmaktadır. [563] Üstelik boğa ve tanrıça gibi inanç genellemeleri üzerinden binlerce yıllık zaman dilimlerinin ve birden fazla insan topluluğunun doğru anlaşılamayacağı da çok açıktır. Ancak Göbekli Tepe'ye dair ileri sürülen yorumlarda yukarıda sözü edilen yaklaşımların etkilerini görmek mümkündür.

Son dönemlerin en önemli arkeolojik keşiflerinden biri olarak kabul edilen Göbekli Tepe hakkında da çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Schmidt'in hayatta olduğu dönemde tartışmalar genellikle onun fikirleri çerçevesinde gelişmiştir. Göbekli Tepe'nin ne amaçla inşa edildiği ne için kullanıldığı, bir yerleşim yeri olup olmadığı, buradaki yapıların kasıtlı olarak toprağa gömülüp gömülmediği gibi meseleler özellikle Schmidt'in 2014'te vefatından sonra farklı bir düzlem üzerinde tartışılır hale gelmiştir. Kuşkusuz tüm bu tartışmalar Göbekli Tepe'nin anlam dünyası açısından büyük bir önem arz etmektedir. Schmidt'in Göbekli Tepe'si ile onun vefatından sonra kazı çalışmalarını ve araştırmalarını sürdüren Lee Clare'in Göbekli Tepe'si arasında çok temel farklar olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar yeri geldikçe ele alınacaktır.

Tüm tartışmaların ötesinde Göbekli Tepe'nin bünyesinde barındırdığı zengin anlam dünyası, üzerinde düşünülmeyi haketmektedir. Çalışmamızın ikinci bölümünde de tartışıldığı gibi 19. yüzyıldan miras kalan kavramlar üzerinden Göbekli Tepe'nin doğru bir şekilde anlaşılamayacağı aşikârdır. Diğer yandan dini bir tahakküm aracı olarak gören, ya da dinî düşünceyi sadece kurumsal din üzerinden ele alan yaklaşımlarla Göbekli Tepe'deki inanç dünyasının anlaşılması mümkün görünmemektedir. Tüm bunlarla beraber bölgede devam eden kazılar neticesinde elde edilen veriler, birçok sorunun cevabını barındırmaktadır. Ancak doğru cevaplara

---

[562] Steven Mithen, "From Ohalo to Çatalhöyük: the Development of Religiodity during the Early Prehistory of Western Asia, 20,000-7,000 BCE", **Theorizing Religions Past: Archaeology, History, and Cognition**, ed. Harvey Whitehouse ve Luther H. Martin, California, Altamira Press, 2004, s. 18.

[563] Karen Armstrong, **Tanrı Savunusu: Din Aslında Nedir?**, çev. Şahika Tokel, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2019, s. 34.

ulaşılabilmesi için doğru soruların sorulması gerekmektedir. Kuşkusuz bu durum disiplinlerarası çalışmalarla mümkün olabilir.

1. Göbekli Tepe'nin İşlevine Dair Bazı Düşünceler

Neolitik dönem mimari yapılarından farklılık arz eden Göbekli Tepe yapılarının ne amaçla kullanıldıkları hususunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Schmidt, Göbekli Tepe'nin kutsal bir alan olduğundan gayet emindir. Ona göre 7 metre uzunluğunda ve 50 ton ağırlığındaki taşların taş ocağından çıkarılıp taşınması[564] için çok sayıda insana ihtiyaç duyulmaktadır. Bu da Göbekli Tepe'nin dönem insanı açısından önemini açıkça ortaya koymaktadır.[565] Schmidt, Göbekli Tepe'nin birdenbire ortaya çıkmadığının farkındadır. Ancak, "M.Ö. 10.000'lerdeki ilk Neolitik din, hangi tekil deneyimlerle şekillenmiş olursa olsun, yeni bir yaratımdan daha çok, oldukça eski bir gelişmenin ürünüdür."[566] ifadesiyle "Neolitik din" gibi çok genel ve kategorik bir anlayış sergilemekten geri durmaz. Ancak Göbekli Tepe'de karşımıza çıkan inancın Paleolitik döneme kadar uzandığını ima etmesi bakımından ise önemli bir tespittir.

T biçimini andıran dikilitaşlarla çevrili, yuvarlak ve sonrasında dörtgene çevrilen yapıların özel bir amaçla inşa edildikleri çok aşikârdır. Ancak tapınak, kutsal yer, kült alanı ve kamu yapısı gibi isimlerle adlandırılan bu mimari yapıların nasıl bir işleve sahip olduklarının anlaşılması hiç de kolay görünmemektedir.

a. Bir Tapınak Olarak Göbekli Tepe

Göbekli Tepe'de bulunan mimari yapıların işlevine dair öne sürülen görüşlerin başında Schmidt'in tapınak isimlendirmesi gelmektedir. Schmidt, eserinin isminde "kutsal alan" ve "tapınak" kavramlarına yer verir ve önsözde tapınak kelimesiyle ilgili çekincelerini dile getirir. Çünkü ona göre Göbekli Tepe'nin coğrafi konumu, yabani hayvan betimlemeleri, çeşitli ritüel amaçlı figürinler ve buluntular

---

[564] Son dönemlerde bu taşların bir kısmının yapıların bulunduğu alandan çıkarıldığı dillendirilmektedir.

[565] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 112.

[566] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 271.

diğer Neolitik yerleşimlerden farklılık göstermektedir. Bu durumda Göbekli Tepe'nin bir yerleşim yeri değil, bir çeşit din merkezi olduğu öne sürülmektedir.[567] Üstelik Göbekli Tepe'de yaşam alanlarına işaret eden ocaklara da rastlanmamıştı. Bulunan taş kaplar da çalışan insanların besin ihtiyacı, keyif verici madde veya ilaç gibi şeylerin hazırlanması için kullanılmış olmalıydı (fotoğraf 23).[568] Bu durumda Göbekli Tepe, insanların zaman zaman toplandıkları bir inanç merkezi olarak varsayılmıştı. Yaşam alanlarından ayrı olarak düşünülen tapınak/kutsal yerin çevresinin yerleşimlerle çevrelendiği düşünülmüştür.

Schmidt, tapınak olarak tanımladığı Göbekli Tepe'deki inancın tam olarak ne olduğuna dair net bir şey söylemez. Ancak burada şamanların kısmen aktif olduğunu ifade etmektedir. Burada yapılan ritüellerde ve kült törenlerinde örgütlenmiş bir sınıfın varlığından söz etmektedir.[569] Göbekli Tepe'deki yapıların bilinçli bir şekilde toprakla doldurulduğunu öne süren Schmidt, bunun sebebini kültürün yeni bir evresine geçen insanların eskiye ait olanı yıkmak yerine onu toprakla örtmek şeklinde bir tercihte bulunduklarını dile getirmektedir.[570] Ancak bir dinler tarihçisi olmasına rağmen Luckert, ilginç bir şekilde bu durumu geçim ekonomisi üzerinden açıklamakta ve av hayvanlarının bölgeyi terk etmesi neticesinde avcıların da bölgeyi terk ettiğini iddia etmektedir. [571] Böylece yüksek bir kültüre ait olan devasa boyuttaki yapılar terkedildiği görülmektedir. Göbekli Tepe'deki görkemli dönemin birdenbire son bulduğu ÇÇNB döneminin sonlarından itibaren, uzun süre anıtsal yapılara rastlanmamaktadır.

Schmidt'in yukarıda ana hatlarıyla verilen görüşlerine karşı kimi eleştiriler yöneltilmiştir. Göbekli Tepe'nin tapınak olarak değerlendirilemeyeceğini öne süren ilk isimlerden biri olan E. B. Banning 2011 yılında Schmidt'in Hıristiyan Batı düşüncesinden mülhem kutsal-profan ayırımına gittiğini oysa bu dikotominin her zaman geçerli olamayacağını ve çoğu zaman kutsal olanla olmayanın iç içe olduğunu

[567] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 107.
[568] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 261.
[569] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 102 ve 241.
[570] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 258.
[571] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 238.

çeşitli örneklerle destekleyen bir makale kaleme almıştır.[572] Banning, yeri geldikçe belirttiğimiz üzere Eliade'de en iyi şekilde ifadesini bulan kutsal-profan dikotomisinin problemlerini eleştirmektedir. Benzer şekilde Göbekli Tepe'deki kazıların koordinatörlüğünü üstlenen Lee Clare, burasının tapınak olarak değerlendirilemeyeceğini iddia etmektedir. Clare ve arkadaşları, Göbekli Tepe yapılarının üstünün çatı ile örtülmesi için yürütülen çalışmalar esnasında farklı bulguların ortaya çıkarıldığını ve bunların yaşam alanının varlığına işaret ettiğini belirtmektedir. Bu çalışmalarda yerleşimlerin en temel öğesi olan ocaklara, su sarnıcı olduğu düşünülen yapılara ve kemik aletlere rastlanmıştır. Üstelik söz konusu buluntular anıtsal nitelikte olmayan mimari yapılarda bulunmuştur.[573] Schmidt'in kurgusuna yönelik eleştiriler elbette bununla sınırlı değildir. Yapılan toprak analizlerinden hareketle Göbekli Tepe'nin Schmidt'in iddia ettiğinin aksine zaman içinde doğal yollarla toprak altında kaldığı iddia edilmektedir. Göbekli Tepe yapılarının bulunduğu arazideki yamaçlardan taşınan toprak ve diğer malzemelerle burasının zamanla dolduğu belirtilmektedir. Ancak muhtemelen oldukça uzun bir zamana denk gelen bu dönemde dikilitaşların nasıl ayakta kaldığı ve in situ (tabii vaziyet) durumlarını nasıl kordukları sorusu cevapsız kalmaktadır.

Tüm bu tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda kutsal olan ile olmayan arasındaki dikotominin etkisi ve bununla ilişkili olarak "tapınak" kelimesinin yüklendiği anlamın belirleyici olduğu görülmektedir. Tapınak kelimesi Batı dillerinde "temple/tempel" kelimeleriyle ifade edilmekte ve Latince birçok anlamının yanında kapalı ve çevrili özel yer anlamına gelen "templum" kökünden gelmektedir. Ayrıca din adamlarının ibadet ettiği özel yer gibi bir anlamı da bulunmaktadır.[574] Bu durum temple/tapınak kavramının özellikle Roma tapınaklarından hareketle anlaşıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Temple/tapınak kavramının diğer dinî

---

572 E. B. Banning, "So Fair a House: Göbekli Tepe and Identification of Temples of the Pre-Pottery Neolithic of the Near East", **Current Anthropology**, vol. 25, no: 5, 2011, s. 624.

573 Lee Clare, Moritz Kinzel, vd., "Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar", **Mimarlık**, sy. 405, 2019, s. 16.

574 J.A. Macculloch, "Temples", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, New York, T.&T. Clark, 1981, vol. 12, s. 236-237.

geleneklerdeki mekânları ifade etmek üzere kullanılması sorun teşkil etmektedir.[575] Bu bağlamda mabed kavramının tapınak kavramına oranla daha kullanışlı olduğu söylenebilir. Benzer şekilde tapınağı ifade etmek üzere kullanılan Yunanca'daki "temenos" kelimesi, seküler alanla dini alan sınırlarının net bir şekilde ayrıldığı dinî yapıları ifade etmektedir. Üstelik kutsallık atfedilen bu özel alan gökteki mukaddes yerin yeryüzündeki karşılığını ifade etmektedir.[576] Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen kavramı ifade etmek üzere dilimizde kullanılan tapınak kavramı; yerleşimden ayrı bir şekilde sınırları belli olan ve ekonomik gelire sahip olan dinî yapıları ifade etmektedir. Tapınak kelimesinin sahip olduğu bu anlam, Gordon Childe'ın "tapınak bir ekonomik devrimi simgeler"[577] sözüyle daha anlaşılır bir hâl almaktadır. Dolayısıyla göbekli Tepe'nin bir tapınak olamadığını öne sürenlerin temel itirazı, burada bir tapınak ekonomisinin bulunmadığı varsayımına dayanmaktadır. Tapınak ekonomisi ise, Tunç Çağ'ına doğru (M.Ö. 3500'ler) ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Göbekli Tepe için böyle bir şey düşünülemez gibi bir algı devreye girmektedir. Oysa Taş Çağı olarak isimlendirilen dönemin, örneğin obsidyen üzerinden, ticaret ağının hiç de küçümsenmeyecek bir seviyede olduğu bilinmektedir.[578] Ancak dikkatlerden kaçmaması gereken önemli husus, dinlerin oldukça sade bir düzlemde ortaya çıktıklarıdır. Dinlerin kurumsallaşmaları ise daha sonraki aşamalarda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla dinler açısından tapınak ekonomisi, bir zorunluluk olmayıp süreç içerisinde kurumsallaşmayla beraber ortaya çıkan bir duruma işaret etmektedir.

Peki Göbekli Tepe'yi dinî bir merkez olarak kabul ettiğimizde burada hangi dinî davranışların sergilendiğinden söz edebiliriz? Daha önce de ifade edildiği gibi Schmidt, bu konuda Şamanizm üzerinden çok genel yorumlar yapmaktadır. Ancak Luckert, muhtemelen Hıristiyan geleneğinden devraldığı suçluluk duygusu ve kefaret

---

[575] Bernhard Maier, "Temple: Religious Studies", **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2007, vol. 12, s. 539.

[576] John R. Hinnels, **Dictionary of Religions**, London, Penguin Books, 1995, s. 516; Ahmet Güç, **Dinlerde Mabed ve İbadet**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 14-15.

[577] Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 127; Buna benzer şekilde Childe, "tapınak büyük bankadır, tanrı da ülkenin baş kapitalisti" gibi ifadelere de yer verir. Bkz. Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 112.

[578] Bkz. Marshall Sahlins, **Taş Devri Ekonomisi**, çev. Taylan Doğan, Şirin Özgün, İstanbul, Bgst Yayınları, 2010.

gibi kavramlar üzerinden Göbekli Tepe'yi yorumlamaktadır. Ona göre Göbekli Tepe insanı, avlanmak suretiyle[579] öldürdüğü hayvanlardan dolayı ve toprak ananın rahmi olarak gördüğü taş ocaklarından çıkardıkları taşlardan yani yumurtalardan ötürü büyük bir suçluluk hissine kapılmıştır. Böylece Göbekli Tepe'yi inşa edip orada gerçekleştirdikleri ritüellerle kendilerini affettirmek istemişlerdir.[580] Luckert, uzak geçmişte yaşayan insanların din anlayışlarını, sahip oldukları teknolojileri ve geçim kaynakları üzerinden okumaktadır. Buna göre Göbekli Tepe insanı, çakmak taşı alet imalatından kireçtaşı oymacılığına geçmekte ve böylece kültür, din yoluyla yumuşamaktadır. Luckert, bir adım daha ileri giderek Göbekli Tepe'deki inancın ismini "kireçtaşı dini" olarak ilan etmektedir.[581]

Luckert, zaman içerisinde insanların suçluluk duygusunu ortadan kaldırmak için bedeli başkası üzerinden ödetmeyi öğrendiklerini ve böylece evcilleştirme ve kurban gibi alanları ürettiğini iddia etmektedir. Nasıl ki avcılar kendilerinden daha yırtıcı avcılar geldiğinde avı ona terk ediyorsa, insanlarda avlarını tanrılara sunmak durumunda kalmışlardır.[582] Luckert'in Göbekli Tepe'de olduğunu düşündüğü ritüel ve kurban anlayışı ciddi anlamda antik Yunan'daki anlayış ile örtüşmektedir. Çalışmamızın ikinci bölümünde kurban ritüelinin eski Yunan toplumunda bir çeşit gerilim ve trajedi üzerinden inşa edildiği ifade edilmişti. Dolayısıyla Luckert'in, Göbekli Tepe'ye yönelik değerlendirmelerinin kaynağının antik Yunan ve Yahudi-Hıristiyan gelenekleri olduğunu söylemek mümkündür.

b. Bir Ölüm Merkezi Olarak Göbekli Tepe

Göbekli Tepe'nin işlevini açıklamak için kullanılan argümanların başında ölüm olgusu gelmektedir. İnsanın tarih yolculuğunda en çok ilgilendiği, baş etmeye çalıştığı alanlardan olan ölüm ve sonrası ile ilgili Neolitik dönemde de çeşitli uygulamalarla karşılaşmaktayız. Neolitik dönemde özellikle Ön Asya'da kafatası üzerinde yapılan çeşitli işlemler göze çarpmaktadır. Kimi uygulamalarda delinerek veya kazıma yoluyla çeşitli çizgiler çizilen kafataslarına rastlanmaktadır.

---

[579] Luckert avcı insanı "kasap" olarak niteler.
[580] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 94.
[581] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 73.
[582] Karl W. Luckert, **Göbekli Tepe**, s. 133 ve 215.

Çayönü'nde ise birden fazla kafatasının bir arada gömüldüğü ve kimi bölgelerde de kırmızı aşı boyası ile cesetlerin boyandığı,[583] diğer bir kafatası buluntusunda ise, kafataslarının kil sıvama teknikleri ile göz, burun, ağız ve kulak gibi bölgelerinin sıvandığı görülmektedir.[584]

Neolitik dönemin önemli yerleşmelerinden olan Çatalhöyük'te ölüler yaşam alanları olan evlerin içlerine ana rahmindeki gibi cenin pozisyonunda gömülmüşlerdir. Burada da bedeninden ayrılmış, yüz hatları sıvanmış ve kırmızıya boyanmış kafataslarına rastlanmıştır.[585] Ancak burada ölüler genellikle etleriyle birlikte ve tek başlarına gömülmüşlerdir. Bu durumda insanların etleriyle gömülmüş olması akbabaların didiklediği cesetler açıklamasını kısmen çürütmektedir.[586] Çatalhöyük'teki evlerin duvarlarında, bazı Neolitik ve daha geç yerleşimlerde gördüğümüz akbaba ve başsız insan figürlerinin daha yakın dönemdeki dinî geleneklerle benzerlik arz ettiği görülmektedir. Mecûsî geleneğinde cenazelerin yırtıcı kuşlar tarafından didiklenmesi için dakhme/dokhmah denilen mekânlar yakın döneme kadar kullanılmaktaydı.[587] O halde cesetlerin etlerinin yırtıcı kuşlar tarafından yenmesi meselesi, özel dinî bir pratik olup kişi ve duruma göre farklılık gösteren bir uygulama olabilir.

Schmidt, her ne kadar işlem görmüş bir kafatasına rastlamasa da Göbekli Tepe'deki insan başını resmeden heykellerden hareketle burasının ölümle ilgili bir yer olduğunu öne sürmüştür. O, Nevali Çori'de yırtıcı hayvan motiflerine rastlanmamasına rağmen Göbekli Tepe'de yırtıcıların ön planda bulunmasının aradaki önemli farklılığa işaret ettiğini öne sürmektedir. Bu yüzden Schmidt'e göre bu durumda "Nevali Çori yaşayanların yeriydi, Göbekli Tepe ise ölülerin."[588]

---

[583] Ebru Serbes, "Göbekli Tepe'den Köşk Höyük'e Kafatası Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz", **Harran ve Çevresi**, ed. Mehmet Önal, S. İrem Mutlu, Şanlıurfa, 2019, s. 55-56.

[584] Ergül Kodaş, "Yakındoğu Neolitiğinin Yaşayan Yüzleri: Sıvalı Kafatasları", **Memento Mori: Ölüm ve Ölüm Uygulamaları**, ed. Ali M. Büyükkara, Elif B. Aksoy, İstanbul, Ege Yayınları, 2019, s. 277-278.

[585] Ian Hodder, **Leopar'ın Öyküsü**, s. 148.

[586] Ian Hodder, **Leopar'ın Öyküsü**, s. 125.

[587] Mehmet Alıcı, Zerdüşt'ten Günümüze Mecûsîlik/Zerdüştilik", **Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni**, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, c. 1, s. 792.

[588] Klaus Schmidt, **Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 145.

Schmidt'in vefatından sonra yapılan kazılarda insan kemiklerinin yanında 3 adet kafatasına da rastlanmıştır. Bu kafataslarının üzerinde kazıma ve oyma işlemlerinin bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. Kafataslarının, üzerindeki deliklerden ip benzeri nesnelerle asıldıkları düşünülmektedir. Bu, atalarını hatırlamak olarak değerlendirilebileceği gibi öldürdükleri düşmanlarınının kafataslarını sergilemek gibi bir anlam da taşıyor olabilir.[589] Göbekli Tepe'deki bazı T biçimli stellerin üst kısımlarında rastladığımız delikler bu kafataslarını sergilemek için kullanılmış olabilir.

Göbekli Tepe'de, ölüm ile ilgili din anlayışının aslında diğer Neolitik dönem inançlarıyla benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Neolitik dönemde insanların kafataslarını, muhtemelen beynin (ruh, beden veya öz) yer aldığı mekân olması sebebiyle korumak istedikleri düşünülebilir. Ya da düşmana ait olan kafatasını kontrol altına tutmak suretiyle onun kötülüklerinden emin olmak veya kendi topluluklarının üstünlüğünü ve zaferini göstermesi için özel bir işleme tabi tutuyor olabilirler.

Peki bahsi geçen kanıtlardan hareketle Göbekli Tepe'nin sadece ölümle ilgili inançları yansıtan bir yer olduğunu söylemek mümkün müdür? T biçimli steller tıpkı bir ölü gibi yüz ifadesinden yoksun, görmeyen ve sessiz bir insanı mı sembolize etmektedir? Göbekli Tepe, "ilkel" insanın en temel inançlarından olduğu düşünülen atalara tapınma merkezi miydi? Kuşkusuz Göbekli Tepe'nin ölüm ile bir ilişkisi vardı. Ancak burada yer alan inanç sistemini sadece ölüm ile ilişkilendirmek hayata dair olan verileri görmezlikten gelme anlamına gelmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi turna ve ördek gibi hayvanlar hayat sevincini ifade etmektedir. Benzer şekilde yırtıcıların ve eril hayvanların tercih edilmiş olması da ölümden ziyade hayat bağlamında değerlendirilebilir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'yi tek bir olgu üzerinden açıklamak yerine, geniş bir perspektif üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Bu durum bizi Göbekli Tepe'nin ne olmadığı sorusuyla karşı karşıya getirmektedir.

---

[589] Julia Gresky, Juliane Haelm, vd., "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", **Science Advances**, 2017, no:3, s. 1-10.

G. Göbekli Tepe Ne Değildir?

Son dönemlerde keşfedilen Boncuklu Tarla'daki dikilitaşlı dinî yapı, Göbekli Tepe'deki inancın sadece Harran ovası çevresinde değil Dicle'ye doğru yaklaşık 300 km. ötede de varolduğunu ortaya koymaktadır. Yukarı Fırat havzasında dikilitaşlar T şeklindeyken Dicle havzasında düz dikme taşlar kullanılmıştır. Üstelik burada tıpkı Nevali Çori'de olduğu gibi mabed olduğu düşünülen yapının etrafında kümelenmiş evler de bulunmaktadır. Kazılarda bulunan insan kemikleri üzerinde yapılan incelemelerde ölülerin çeşitli taşlardan oluşan boncuk, mermer ve bakır objelerle birlikte gömüldükleri tespit edilmiştir.[590] Dolayısıyla kazıları devam eden Boncuklu Tarla, Göbekli Tepe döneminde Dicle havzasındaki sosyal ve dinî hayat hakkında önemli bilgiler barındırıyor olabilir. Bu doğrultuda kazılar devam ettikçe yeni verilerle karşılaşmamız muhtemeldir.

Arkeolojik kazılar gün geçtikçe bize büyük bir yapbozun farklı parçalarını sunmaktadır. Ancak yeni parçayı doğru yere yerleştirmek ve onun üzerinden resmin tamamlanmış halini kurgulamak hiç de kolay değildir. Bu bağlamda eski paradigmadan hareketle kimi parçaların yanlış yerleştirilmesi ve kimi parçaları bağlam içerisine yerleştirememe gibi birçok problemle karşılaşmak mümkündür. Yeni kazılar yapıldıkça bilgilerimiz artmakla beraber, meselenin karmaşıklığı da açığa çıkmaktadır.

Klaus Schmidt'in Göbekli Tepe kurgusunda belli zamanlarda ziyaret edilen, mimari olarak tamamen dinsel gayeler gözetilerek inşa edilmiş tapınaklar söz konusudur. Tapınaklar kompleksinin içinde yaşam merkezleri olan yerleşimlere yer yoktur. İnsanlar su kaynaklarından uzak olan bu tepeye sadece "kutsal" alanı ziyaret etmek ve çeşitli "ritüeller"i gerçekleştirmek üzere gelirlerdi. Tabanının terrazo olması ve su giderlerinin bulunması sebebiyle burada kanlı kurban ritüellerinin gerçekleştiğini öne süren Schmidt, tapınak olarak tanımladığı yapıların üstlerinin

---

[590] Ergül Kodaş, Bülent Genç, vd., "Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Grup Figürlü Kemik Plak", **Artuklu İnsan ve Toplum Dergisi**, c. 4, sy. 1, 2019, s. 3; Cesetlerle birlikte çeşitli hediyelerin gömülmesi geleneği daha geç dönemlerde de devam etmiştir. Bu hususta Siirt'te bulunan Başur Höyük'teki buluntular dikkat çekicidir. Bkz. Haluk Sağlamtimur, "Siirt-Başur Höyük Erken Tunç Çağı I Mezarları: Ön Rapor", **Arkeoloji Dergisi**, sy. 22, 2017, ss. 1-18.

açık olduğunu ve T biçimli dikilitaşlarının yapının taşıyıcıları olmadığını düşünüyordu. Schmidt burasının ölümle ilişkili bir yer olduğunu akbaba ve başsız insan betimlemeleri üzerinden temellendiriyordu. Schmidt'e göre uzun yıllar kullanılan Göbekli Tepe tapınakları, yaşanan Neolitik devrim neticesinde avcılığın önemini kaybetmesi sebebiyle anlamını yitirmiştir. Ekonomik temellerin değişmesi neticesinde Göbekli Tepe de önemini yitirmiş ve buradaki yapılar insanlar tarafından bilinçli bir şekilde toprak ve molozla kapatılarak terkedilmiştir.

Schmidt'in kısaca özetlenebilecek söz konusu Göbekli Tepe kurgusu, kutsal-profan dikotomisine dayanmasının yanında aslında tam olarak delillendirilemeyen kimi hususların da senaryoyla uyum sağlayacak şekilde tasarlanmasını içermektedir. Diğer yandan Schmidt, Göbekli Tepe'de mevcut olan din anlayışının da ekonomik nedenlere bağlı olarak son bulduğunu dile getirmektedir. Böylece Göbekli Tepe'nin ortaya çıkışını ekonomik nedenleri aşan dinî motivasyonla bağdaştıran Schmidt, buradaki inancın sonunu daha çok geçim ekonomisi ve kültür üzerinden açıklamaktadır.

Schmidt'in Göbekli Tepe'yi anlamlandırma biçimi özellikle son dönemlerde elde edilen veriler üzerinden çeşitli yönleriyle eleştirilmektedir. Burasının tapınak değil yerleşim yeri olduğu, dolayısıyla insanların belli zamanlarda geldikleri bir "kült merkezi" olmadığı iddia edilmektedir. İnsanların sürekli yaşadıkları ve sadece dinî davranışların sergilendiği bir yer olmadığı, Göbekli Tepe'nin bir çeşit sosyalleşme merkezi olduğu öne sürülmektedir. Bunu delillendirmek üzere de Göbekli Tepe'de henüz tapınak ekonomisinin bulunmadığı, dolayısıyla burada henüz bir dinden söz edilemeyeceği gibi imalar söz konusudur. Burada da Demir Çağ'a doğru ortaya çıkan tapınak yapıları üzerinden Göbekli Tepe'yi ve Neolitik Dönem'i tanımlama çabası vardır ki bu bir çeşit anakronizmdir. Ancak burada, çalışmamızın ikinci bölümünde analizini yaptığımız din (religion), kült ve ritüel gibi kavramların yanında tapınak (temple) terimine yüklenen anlamlar üzerinden meselenin dar bir çerçevede ele alındığı görülmektedir. Göbekli Tepe'deki yapıların sadece ev/yerleşim yeri olarak kullanılmak üzere inşa edildiklerini ispatlayacak verilere sahip olduğumuz söylenemez. Ancak bahse konu olan yapılarda kimi gündelik işlerin yapılmış olması

burasının dinî amaçlarla inşa edildiği ve aynı zamanda bu amaçla da kullanıldığı gerçeğine halel getirmez.

T biçimli stellerin üzerine betimlenen hayvan tasvirlerinin veya soyut sembollerin bir "kült" olmanın ötesinde bir dünya ve öte dünya görüşü yansıttığı çok açıktır. Göbekli'de bulunan yapıların çok amaçlı kullanılması örneğin ortak sosyal alanlar olarak değerlendirilmesi burada etkin olan din faktörünü görmezden gelmeyi gerektirmemektedir. Bu bağlamda söz konusu yaklaşımın bir yansıması olarak evlerden farklılık gösteren mimari öğelerin "kamu yapıları" veya "özel yapılar" gibi kavramlarla ifade edilmeye çalışılması dikkat çekici bir görünüm arz etmektedir. Bu durum, din yerine kült kavramını kullanmayı tercih eden ve Neolitik döneme "din"i yakıştıramayan bir düşünce tarzının yansıması olarak belirmektedir. Bu evrimci anlayışa göre çizgisel bir düzlem üzerinde dinin kurumsallaşması Tunç Çağı'na denk gelmektedir. Dolayısıyla Neolitik dönemde insanların hayatını düzenleyecek, onları bir araya toplayacak bir din anlayışının henüz gelişmediği düşünülmektedir. Bu dönem buluntuları üzerindeki kimi anlaşılamayan unsurlar da "şaman" kavramıyla ifade edilerek karşılanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Göbekli Tepe'deki mimari yapıların yamaçtan kayan toprak ve benzeri unsurların zamanla birikmesi sonucu üstünün kapandığını ifade eden yeni görüşün de açıklanmaya muhtaç tarafları bulunmaktadır. Günümüzde dikilitaşları koruyabilmek için gösterilen çabalar göz önünde bulundurulduğunda, taşların ve tasvirlerin zarar görmeden günümüze ulaşmasının çok zor olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durum ise doğal bir sürecin sonunda alanların toprak altında kaldığına ilişkin teoriyi olumsuzlamaktadır.

Zamanı evrelere ayırarak bir adımlar dizisi şeklinde gören anlayış dine olan bakışımızı da kademeli olarak şekillendirmektedir. Oysa söz konusu kategorik düşünme yerine zamanın bir çeşit akım veya nehir gibi algılanması çok daha doğal bir anlayışı ortaya çıkaracaktır.[591] Bu durum dinin insanla birlikte hep var olduğunu, belli bir döneme hapsedilemeyeceğini göstermektedir. Aksi takdirde kadîm insan ile modern insan arasında kategorik evrimsel alanlar inşa etmek, anlamanın önünde engeller oluşturacaktır.

---

[591] Ian Hodder, Scott Huston, **Geçmişi Okumak**, s. 185.

SONUÇ

I.

Geçmişe duyulan ilginin tarihi, çok eski çağlara dayanmasına karşın modern bir bilim dalı olarak arkeoloji, 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Geçmişin izlerini kazılardan elde edilen maddi veriler üzerinden ortaya koymaya çalışan arkeolojinin din ile kurduğu ilişki de bu açıdan oldukça ilginçtir. Kitab-ı Mukaddes'te ismi geçen yerlerin tespit edilmesi ve Avrupa'nın kökenlerini ortaya koymak için özellikle Suriye, Irak, Mısır ve Filistin'de gerçekleştirilen kazılar Avrupa'da büyük bir heyecan oluşturmuş ve arkeolojiye olan ilgiyi arttırmıştır. Ancak özellikle uzak geçmişe ilişkin kalıntılara rastlanması sonucu, Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerinde anlatılan geçmişle, arkeolojinin tespit ettiği geçmiş arasında çok önemli farklar olduğu anlaşılmıştır. Bu durum evrimci pozitivistlerin, Hıristiyanlık özelinde dine karşı sürdürdükleri mücadelede arkeolojiyi bir araca dönüştürmesine yol açmıştır. Buna karşın Kitab-ı Mukaddes'teki bilgilerin doğruluğunu ispatlamak gayesiyle de arkeoloji bilimine başvurulmuş ve bu doğrultuda kazılar sürdürülmüştür. Ancak arkeolojinin uzun süre ilerlemeci, evrimci ve pozitivist bir çizgide seyir izlediğini söylemek mümkündür.

Türkiye'de arkeolojinin bir bilim olarak dikkat çekmesi genellikle Osman Hamdi Bey'le başlatılır. İlk kazıların önemli bir kısmına ev sahipliği yapan Osmanlı Devleti, Batılı arkeologlar için adeta bir arkeoloji laboratuvarı görünümündedir. Yapılan kazılarda elde edilen buluntular Avrupa'daki önemli müzelere taşınmıştır. Osman Hamdi Bey'in çabaları sonucu Osmanlı'da arkeolojiye ilgi artmış ve bu yolla tarihi eserlerin korunması sağlanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da arkeolojiye olan ilgi devam etmiş ve Batı'dakine benzer şekilde arkeoloji ideolojik bir aygıta dönüşmüştür. Cumhuriyetin resmî ideolojisi olan Türk Tarih Tezi, arkeolojik veriler üzerinden ispatlanmaya çalışılmış ve böylece Türklerin Hitit ve Sümerler'le ilişkisine dair tezler ortaya atılmıştır. Çok partili hayata kadar devam eden bu süreçten sonra ülkemiz arkeolojisi kuram alanında ciddi bir boşluk yaşamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen kazılardan elde edilen veriler sadece tasnif

ve tasvir edilerek yorumlanmadan bırakılmıştır. Dünyada yaşanan Süreçsel ve Post-Süreçsel tartışmalara rağmen Türkiye arkeolojisi büyük oranda bu tartışmaların dışında kalmaya devam etmektedir.

II.

Modern anlamda sosyal bilimlerin ortaya çıkışının sosyal ve politik gayelerden ayrı düşünülemeyeceği muhakkaktır. Bu bağlamda arkeoloji de ortaya çıktığı ilk andan itibaren bu tartışma ve çekişmelerin merkezinde yer almıştır. Sömürgecilik faaliyetlerinin hız kazandığı dönemde Avrupalı devletlerin kendilerini hem işgal ettikleri toprakların ve hem de toprağın altında yer alan geçmişin sahipleri olarak görmeleri oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Batı uygarlığının kökenlerini önce Filistin ve Mısır'da aramışlar ardından Mezopotamya'da Sümer, Babil ve Asur'un keşfiyle beraber bu medeniyetleri, kendilerinin öncülü kabul etmişlerdir. Milliyetçiliğin yükselişiyle beraber ulusçu devletler bu defa arkeoloji üzerinden kendilerini meşrulaştırma yolunu seçmişlerdir. Arkeolojiyi ideolojik bir aygıt olarak kullanma eğilimi 1970'lerde feminizmin yükselişiyle beraber kendisini ekofeminist tartışmalarla Çatalhöyük'te hissettirmiştir.

Arkeoloji ve arkeologların politika ve çeşitli ideolojik yaklaşımlarla olan münasebeti, Batı muhayyilesinin kendisini diğer toplum ve medeniyetlere göre konumlandırdığı yer göz önünde bulundurulduğunda aslında şaşırtıcı değildir. Kendisini geçmişin sahibi olarak gören ve dünyaya hükmetme idealine sahip olan bu bakış açısının elinde ortaya çıkan ve gelişen arkeoloji, değişen şartlar altında farklı söylemler tarafından araçsallaştırılmıştır. İlk olarak Kitab-ı Mukaddes etkisinde gelişen arkeoloji zamanla sömürgeciliğin, oryantalizmin ve milliyetçiliğin hatta ırkçılığın etkisinde kalarak şekillenmiştir. Ayrıca politik ve dinî etkilerin yanında pozitivist, Marksist ve evrimci ideolojik yaklaşımlar da arkeoloji üzerinde etkili olmuştur. Ancak zamanla kurumsallaşan arkeoloji kendi metodolojisini oluşturarak yukarıda ifade edilen etmenlerden daha az etkilenir hale gelmiştir. Kuşkusuz tüm bunlar arkeolojinin ürettiği bilgiyi derinden etkilemektedir.

III.

Dinler tarihi perspektifinden arkeolojinin kullandığı bazı ortak kavramlar mercek altına alındığında metodolojik problemlerin varlığı daha derinden hissedilmektedir. Din söz konusu edildiğinde tartışmanın religion kavramıyla birlikte başladığı görülmektedir. Kadîm dönem insanını evrimci bir bakışla ele alan yaklaşım söz konusu insanların kurumsal bir inanç sistemine sahip olamayacağını varsaymış ve onların inancını kült, ritüel ve Şamanizm gibi kavramlarla ifade etme yoluna gitmiştir. Bahse konu olan kavramların tarihsel ve düşünsel arka planı incelendiğinde, bu kavramların problemleri net bir şekilde açığa çıkmaktadır. Evrimini tamamlamayan, henüz tek tanrılı dinlere evrilmeyen dinler olarak algılanan kadîm dönem inançları doğayla ilişkili görülmüş veya Freud'un psikanaliz yöntemiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Oysa dinler tarihi açısından tüm bu tartışmalar büyük ölçüde geride bırakılmıştır. Dinin insanlık tarihine sonradan iliştirilen bir şey olmadığı, insanla birlikte hep varolageldiği artık kabul edilen bir gerçektir.

Arkeolojide Üç Çağ sistemiyle beraber başlayan dönemlendirme problemi, uzak geçmişimizi ele aldığımız saikleri açık etmesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Tarihöncesi olarak adlandırılan ve insanlık tarihinin en uzun evresini ifade eden bu dönem kullanılan araç ve gereçler üzerinden tarif edilmiştir. Üç Çağ sistemini ortaya atan Thomsen'ın müzesindeki taş ve maden aletleri tasnif etmek üzere yaptığı sübjektif isimlendirmenin, günümüzde geçmişi kategorize etme görevini üstlenmiş olması şaşırtıcı bir durum olsa gerektir. Ancak yeni buluntular geçmişi kategorize etmeyi zorlaştırmış ve birçok alt kategori oluşturulmasına rağmen dönemlendirme sorunları günümüz de devam etmektedir.

IV.

Geçmişi maddi kültür üzerinden ortaya koymaya çalışan arkeoloji uzun yıllar boyunca dini araştırma alanının dışında tutmuştur. Hawkes'in anlam merdiveni üzerinden karşılık bulan bu yaklaşıma göre geçmişi arkeolojik veriler üzerinden okumak üç basamaklı bir merdivene benzetilmiştir. Anlaşılması en kolay basamak geçim ekonomisidir ve arkeolojinin en çok üzerinde durduğu alandır. İkinci basamak

sosyal kurumları oluştururken, anlaşılması en zor merdiven dine ve maneviyat alanına ayrılmıştır. Bu durumda dinin arkeolojinin çalışma alanına giremeyeceği olsa olsa paleopsikolojinin konusu olabileceği öne sürülmüştür. İkinci dünya savaşının ardından yaşanan çok yönlü gelişmelerden sonra Binford'un öncülüğünde ortaya çıkan Süreçsel arkeoloji ile birlikte, din kendisine alt kategoride yer bulmaya başlamıştır. Bu sefer de din genellikle ölüm ve mezarlıklar üzerinden incelenmeye başlamış ve sistemin bir unsuru olarak değerlendirilmiştir. Post-Süreçsel arkeoloji ile birlikte din arkeolojisi önem kazanarak dinin, hayatın her alanını etkileyen yönüne vurgu yapılmaya başlanmıştır. Böylece dinin etkisinin sadece dinî yapılarda değil tüm alanlarda aranması gerektiği vurgulanmıştır.

Arkeolojide dinin öneminin anlaşılmaya başlanmasıyla beraber dinler tarihi özelinde din bilimleriyle arkeoloji arasında yapılacak disiplinlerarası çalışmaların gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Disiplinlerarası çağ olarak tanımlanan günümüzde sosyal meselelerin tek bir disiplinle açıklanamayacağı genel kabul görmektedir. Yukarıdaki tartışmalardan da anlaşılacağı üzere din bilimleri ve arkeoloji biliminin ortak çalışması, geçmişi anlama hususunda önemli kazanımlar ortaya koyacaktır. Dolayısıyla bir öneri olarak sunduğumuz din arkeolojisi yeni bir disiplin olmasının ötesinde disiplinlerarası bir alan olarak görülmelidir. Geçmişe dair sorunların tartışıldığı, ortak kavramların üretildiği ve böylece varlık bulacak ortak dil üzerinden meselelere dair çözümlerin üretileceği bir düzlem oluşacaktır.

V.

Son yılların en büyük arkeolojik keşfi olarak gösterilen Göbekli Tepe, din ve arkeoloji arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Sosyal bilimlerdeki birçok alana veri sağlayan arkeolojinin bilgi üretme pratiği göz önünde bulundurulduğunda, birçok etkenin sürece dahil olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kanaatimizce bilgi üretme sürecine diğer sosyal bilimlerin dahil olması büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü maddi kültürün yorumlanması ancak bağlamın bilinmesiyle mümkün olabilir. Sözgelimi konumuzun örneklemini teşkil eden Göbekli Tepe kazı ekibinde dinler tarihçilerinin bulunması elzem bir durumdur. Çünkü kazı alanında elde edilen verilerin yorumlanması sonucu ortaya

konulan metinler, yazarlarının yaklaşımını içermektedir. Dolayısıyla söz konusu çalışmalar belli bir konumdan yazılmaktadır. Oysa disiplinlerarası çalışmalar yorumun tekdüzeliğini ve sığlığını ortadan kaldırarak zengin bir anlam dünyasının ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Çalışmamız boyunca arkeolojik düşünce tarihine yönelik ön plana çıkan eleştirel tutumumuzun bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Göbekli Tepe özelinde mesele ele alındığında kült, ritüel, Şamanizm ve tapınak gibi kelimelerin belirleyiciliği söz konusudur. Kabul edilmelidir ki bu kavramlar aynı zamanda dinler tarihinin de temel kavramlarını oluşturmaktadır. Bu kavramların "habitus"u bilinmeden Göbekli Tepe'nin doğru anlaşılamayacağı aşikârdır. Gerek Schmidt'in ve gerekse onun vefatından sonra çalışmaları sürdüren arkeologların argümanları incelendiğinde dinler tarihi müktesabatının görülmediği veya görmezden gelindiği açıkça anlaşılmaktadır.

VI.

Göbekli Tepe, önce tarımın keşfedildiği ve ardından şehirlerin kurulup otoriter bir güce ihtiyaç hissedilmesi neticesinde dinin yaratıldığı şeklindeki paradigmanın iflasının en önemli kanıtı olarak gösterilebilir. Son dönemde Schmidt'in görüşlerinin eleştirilmesi, burasının yerleşim yeri olduğu iddiası özünde dinin etkisini azaltmamaktadır. Burasının ve benzeri arkeolojik alanların dinî birer merkez olmalarını ifade etmek yerine kullanılan "kamusal yapı", "özel yapı" ve "kamu binası" gibi söylemlerin problemli olduğu ve bulanık bir alana işaret ettiği belirtilmelidir. Göbekli Tepe'den önce mağara resimlerinde karşımıza çıkan sembolik unsurlar ve Göbekli Tepe sonrasına tarihlenen Çatalhöyük yerleşmelerindeki evlerde bulunan çizimler bize dinin toplum üzerindeki etkisinin sürekliliğine işaret etmektedir. Üstelik çoğu dinî gelenekte mabedin "ev" anlamındaki kelimelerden türemiş olması da bu durumu teyit etmektedir. Söz konusu betimleme ve sembollerin tam olarak çözülemediği meselesi de disiplinlerarası çalışmaları zorunlu kılmaktadır. Aksi takdirde Göbekli Tepe'deki tasvir ve sembolleri Sümer ve sonrasında karşımıza çıkan örneklerle açıklamaya çalışmak çoğu zaman anlamı daha da bulanık hâle getirmektedir. Arkeolojik araştırmalarda

höyüğün etrafında yaşayan köylülerin bazı konulardaki düşüncelerinin hesaba katıldığı bir dönemde, insanlığın sahip olduğu binlerce yıllık dinî geleneğin hesaba katılmaması ise daha büyük bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Din arkeolojisi sayesinde arkeoloji zengin bir anlam ve yorum dünyasına kavuşurken dinler tarihi de çalışma alanını çok daha eski geçmişe dayandırmış olacaktır. Böylece yazılı metinlerine sahip olmadığımız inanç sistemleri de dinler tarihinin çalışma alanına dahil olacaktır.

VII.

Disiplinlerarası bir çalışma alanı olarak din arkeolojisini öneren bu tez, arkeoloji biliminin bilgi üretme pratiğini tarihsel ve kavramsal çerçevede ele almaktadır. Mevcut durumun ve geçmişin eleştirel bir değerlendirmesi yapılmadan bir metodoloji geliştirmenin mümkün olmayacağı aşikârdır. Bundan sonraki araştırmalarla bu tezde ortaya konan eleştirel zeminde dinin maddi kültür üzerinden nasıl okunacağına dair metolojilerin geliştirilmesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Abbott, Andrew: **Disiplinlerin Kaosu**, çev. Sabri Gürses, İstanbul, Küre Yayınları, 2013.

Adam, Baki: "Yahudilikte Din Kavramı ve Din Anlayışı", **Dinler Tarihi Araştırmaları II**, Ankara, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000, ss. 129-134.

Akalın, Şükrü Halûk, vd.: **Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, 2011.

Aksoy, Belgin: "Semptom ve Hastalığı Birbirinden Ayırabilmek-ya da Türk Arkeolojisinin Suni Bir Sorunu Olarak-"Alman Ekolü"" **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul: Ege Yayınları, 2015, ss. 1-11.

Akurgal, Ekrem: "Batı Uygarlığının Beşiği Anadolu", **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, ed. Zeynep Rona, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999, c. 1, ss. 185-191.

Akurgal, Ekrem: "Tarih İlmi ve Atatürk", **Belleten**, c. 20, S. 80, 1956, ss. 571-584.

Akurgal, Ekrem: **Bir Arkeoloğun Anıları: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Tarihinden Birkaç Yaprak**, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1999.

Alatas, Syed Farid: "Sorunlu 'Religion' Kavramı ve Hinduizm Kurgusunun Bîrûnî'ye Atıfla İrdelenmesi", çev. Salime Leyla Gürkan, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 23, 2010, ss. 1-22.

Aldendenfer, Mark: "Envisioning a pragmatic Aproach to the Archaeology of Religion", **Archeological Papers of the American Anthropological Association**, Vol 21, No. 1, 2011, ss. 23-36.

Alıcı, Mehmet: Zerdüşt'ten Günümüze Mecûsîlik/Zerdüştilik", **Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni**, ed.

Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, c. 1, ss. 773-798.

Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

Anthony, David W.: "Nazi ve Ekofeminist Prehistoryalar", **Cogito 28 Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları**, İstanbul, 2001, ss. 152-169.

Armstrong, Karen: **Tanrı Savunusu: Din Aslında Nedir?**, çev. Şahika Tokel, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2019.

Arnold, Bettina: "The Past As Propaganda", **Archaeology**, vol. 45, no: 4, 1992, ss. 30-37.

Arvidsson, Stefan: **Aryan Idols: Indo-European Mythology As Ideology And Science**, trans. Sonia Wichmann, Chicago: The University of Chicago Press, 2006.

Asad, Talal: **Dinin Soykütükleri: Hıristiyanlıkta ve İslam'da İktidarın Nedenleri ve Disiplin**, çev. Ayet Aram Tekin, İstanbul, Metis Yayınları, 2015.

Atakuman, Çiğdem: "Giriş: Arkeolojide Ritüel ve Toplum", **Arkeolojide Ritüel ve Toplum**, ed. Çiğdem Atakuman, İstanbul, Ege Yayınları, 2019, ss. 1-7.

Atalay, Sare Levin: "Bir 'Batı İcadı' Olarak Din: 'Religion' Kavramının Modern Batı'da İnşası", **İnsan ve Toplum**, c. 6, sy. 2, 2016, ss. 27-47.

Aydın, Mustafa: **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, İstanbul, Açılım Kitap, 2009.

Aydın, Suavi: "Maddi kültür", **Antropoloji Sözlüğü**, ed. Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.

Aytaçlar, M. Nezih: "Arkeoloji ve Sosyal Bilimlerin Multidisipliner Çalışmaları", **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul: Ege Yayınları, 2015, ss. 63-70.

Bahn, Paul: "Üç Çağ Sistemi", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda

Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 315-320.

Bahn, Peter: "Save the Last Trance for Me: An Assessment of the Misuse of Shamanism in Rock Art Studies", **The Concept of Shamanism: Uses and Abuses**, ed. Henri-Paul Francfort, Robert Hamayon, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001, ss. 51-93;

Bahrani, Zainab: "Conjuring Mesopotamia: Imaginative Geography and a World Past", **Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in The Eastern Mediterrenaen and Middle East**, ed. Lynn Meskell, New York: Routledge, 2002, ss. 159-174.

Bahrani, Zainab: "Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikayesi", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 125-155.

Balcı, Ersin: **İlerlemenin Öteki Yüzü**, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992.

Banning, E. B.: "So Fair a House: Göbekli Tepe and Identification of Temples of the Pre-Pottery Neolithic of the Near East", **Current Anthropology**, vol. 25, no: 5, 2011, ss. 619-660.

Barkan, Leonard: **Unearthing The Past: Archaeology and Aesthetics in The Making of Renaissance Culture**, New Haven, Yale University Press, 1999, s. 10.

Barker, Eileen: "The Cult as a Social Problem", **Religion and social Problems**, ed. Titus Hjelm, New York, Routledge, 2010, ss. 198-212.

Barnard, Alan: **Simgesel Düşüncenin Doğuşu**, çev. Mehmet Doğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Barr, James: "Why the World was Created in 4004 BC: Arcbishop Ussher and Biblical Choronology", **J. Raylands University Library of Manchesters**, V. 67, 1984, ss. 575-608.

Basch, Sophie: “Arkeologların Yunanistan ve Anadolu Seyahatleri: 19. Yüzyıl Fransa’sında Arkeolojik Kalıntıların Doğru Kullanımı Üzerine”, **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 157-179.

Baş, Mustafa Hilmi: **Kadim İnsanın İzinde: Mircea Eliade Düşüncesine Giriş**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2012.

Başaran, Cevat: **Arkeolojiye Giriş I**, Erzurum, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.

Başgelen, Nezih: Nevali Çori/Veba Vadisi’nden Göbekli Tepe’nin Dilek Ağacına Klaus Schmidt”, **Aktüel Arkeoloji**, sy. 46, 2015, ss. 30-37.

Başgelen, Nezih: **Atatürk’ün Yurtdışına Öğrenci Gönderme Projesi ve Eskiçağ Bilimleri Alanında İlk Yetişenler**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Başgelen, Nezih: **Ölümünün 100. Yıldönümünde Osman Hamdi Bey: Yaptığı Kazılar-Bulduğu Eserler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Bates, Daniel G.: **21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri**, İstanbul, çev. Suavi Aydın ve diğerleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Baudy, Dorothea: “Cult/worship”, **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2007, ss. 598-599.

Belâzürî, Cabir bin Davud: **Fütûhu’l-Büldân**, Beyrut, Daru’l-Mektebetü’l-Hilal, 1988.

Bell, Catherine: **Ritual: Perspectives and Dimensions**, Oxford, Oxford University Press, 2009.

Benedict, Peter: “Göbekli Tepe Ziyareti/Ziyaret (Karaharabe)”, **Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları**, ed. Halet Çambel, Robert Braidwood, vd., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

Bernal, Martin: **Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985**, çev. Özcan Buze, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Binford, Lewis R.: "Archaeology as Anthropology", **American Antiquity,** c. 28, Sy. 2, 1962, ss. 217-225.

Bingöl, Erhan: **Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyhedebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bilecik, 2018.

Bloch, Maurice: **Ritüel, Tarih, İktidar**, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, Dipnot Yayınları, 2014.

Bogucki, Peter: **İnsan Toplumunun Kökenleri**, Çev. Cumhur Atay, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2013.

Borgeaud, Philippe: **Karşılaşma Karşılaştırma: Dinler Tarihi Araştırmaları**, çev. M. Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi, 1999.

Bossert, Helmuth Theodor: "Tabı Sanatının Keşfi**", İkinci Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu, 1937, s. 421-438.

Boudewijnse, Barbara: "Ritual", **The Brill Dictionray of Religion**, ed. Kocku von Struckrad, Leiden, Brill, 2006, vol. 3, ss. 1635-1640.

Bourdieu, Pierre: **Pratik Nedenler**, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul, Hil Yayınları, 2015.

Bowie, Fiona: **The Anthropology of Religion**, Oxford, Blackwell Publishing, 2003.

Bowker, John: **The Oxford Dictionary of World Religions**, Oxford, Oxford University Press, 1997.

Braidwood, Robert J.: **Tarihöncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Breasted, J. Nery: **Ancient Times: A History of the Early World**, New York, Ginn and Company, 1916.

Brion, Marcel: **The World of Archaeology**, çev. Miriam-Lionel Kochan, New York, 1961.

Bruce, William N.: **Sir A. Henry Layard**, Londra: John Murray, 1903.

Calhoun, C., Rhoten, D.: "Integrating The Social Sciences: Theorical Knowledge, Methodological Tools, and Practical Applications", **The Oxford Handbook of Interdisciplinarity**, New York, Oxford University Press, 2010.

Cauvin, Jacques: **The Birth of Gods and the Origins of Agriculture**, trans. Trevor Watkins, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

Ceram, C. W.: **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler: Arkeolojinin Romanı,** çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.

Cevad Ali: **el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm**, I- X, Beyrut, 1993.

Chalmers, Alan: **Bilim Dedikleri**, çev. Hüsamettin Arslan, Ankara, Vadi Yayınları, 2007.

Childe, Gordon: **Kendini Yaratan İnsan**, çev. Filiz Ofluoğlu, İstanbul, Varlık Yayınları, 2010.

Childe, Gordon: **Tarihte Neler Oldu**, çev. Alaeddin Şenel, Mete Tunçay, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2009.

Childe, Gordon: **The Aryans: A Study of Indo-European Origins**, London: Kegan Paul, 1926.

Chippindale, Christopher: "The Invention of Words for the Idea of "Prehistory", **Proceedings of the Prehis- toric Society**, vol. 54, 1988, ss. 303-314.

Clare, Lee, Kinzel, M. vd.: "Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar", **Mimarlık**, sy. 405, 2019, ss. 14-18.

Clare, Lee: "Göbekli Tepe (Çanak Çömleksiz Neolitik A İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B: M.Ö. 9600-8200), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu**, Şanlıurfa 2017, ss. 28-33.

Clark, Grahame: **Archaeology and Society**, London, Methuen, 1939.

Clastres, Pierre: **Şiddetin Arkeolojisi: İlkel Toplumlarda Savaş**, çev. Sarp Tuna, İstanbul, Nora Kitap, 2017.

Clermont, N., Philiph S.: "Prehistoric, Prehistory, Prehistorian... Who Invented the Terms?", **Antiquity**, vol. 64, no. 242, 1990, ss. 97-102.

Cline, Eric H.: **Biblical Archaeology: A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2009.

Collingwood, R. G.: **Tarih Tasarımı**, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017.

Collins, Andrew: **Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.

Coningham, Robin: "The Archaeology of Buddhism", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, ss. 61-95.

Corm, Georges: **Avrupa ve Batı Miti: Bir Tarihin İnşası**, çev. Melike Işık Durmaz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Çal, Halit: "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atîka Nizamnâmeleri." **Vakıflar Dergisi**, c. 26, 1997, s. 391-400

Çelik, Bahattin vd.: "Türkiye'nin Güneydoğusunda Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim: Taşlı Tepe", **Anadolu/Anatolia**, sy. 37, 2011. ss. 225-236.

Çelik, Bahattin: "A new Pre-Pottery Neolithic site in Southeastern Turkey", Ayanlar Höyük (Gre Hut)", **Documenta Praehistorica**, sy. 44, Slovenya, Ljubljana University Press, 2017, ss. 360-367.

Çelik, Bahattin: "A Small-scale Cult Centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi", **Documenta Praehistorica**, vol. 43, Slovenya, Ljubljana University Press, 2016, ss. 421-428.

Çelik, Bahattin: "Differences and Similarities between the Settlements in Sanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered (Şanlıurfa Bölgesinde "T" Şeklinde Dikmetaş Bulunan Yerleşmelerin Farklılık ve Benzerlikleri)", **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TUBA-AR)**, sy. 17, 2014, ss. 9-24.

Çelik, Bahattin: "Göbekli Tepe Yalnız Değil", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 46, 2015, ss. 90-97.

Çelik, Bahattin: "Karahan Tepe: A New Cultural Centre in the Urfa Area in Turkey", **Documenta Praehistorica**, vol. 38, Slovenya, Ljubljana University Press, 2011, ss. 241-253.

Çelik, Bahattin: "Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss. 165-178.

Çelik, Zeynep: "İmparatorluğun Mirası: Geç Osmanlı Devrinde Eski Eserlerin Algılanması", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 443-477.

Çelik, Zeynep: **Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Çiğdem, Ahmet: **Aydınlanma Felsefesi**, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.

Çilingiroğlu, Ç., Karul, N.: "Geçmiş Reyting Yapar mı? Medyada Arkeoloji" **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, ss. 93-98.

Çilingiroğlu, Çiler: "Kültür Tarihi Kıskacında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz?", **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**, ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul: Ege Yayınları, 2015, ss. 13-23.

Çilingiroğlu, Çiler: "The Concept of 'Neolithic Package': Considering its meaning and applicability", **Documenta Prehistorica**, V. 32, 2005, ss. 1-13.

Daniel, Glyn: **The Idea of Prehistory**, The World Publishing Company, Cleveland, 1963.

Daniels, Mark: **Bir Nefeste Dünya Mitolojisi**, çev. Pınar Üstel, İstanbul, Maya Kitap, 2014.

Dawson, Christopher: **İlerleme ve Din**, çev. Yusuf Kaplan ve Aylin doğan, İstanbul, Açılım Kitap, 2003.

De Landa, Manuel: **Çizgisel Olmayan Tarih: Bin Yılın Öyküsü**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Metis Yayınları, 2006.

Demir, Ömer: **Bilim Felsefesi**, Ankara: Vadi Yayınları, 1997

Demirci, Kürşat: "Bir Din Olarak Şintoizm'in Gelişim Süreci", **Dinler Tarihi Araştırmaları II**, Ankara, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000, ss. 319-325.

Demirci, Kürşat: **Dinler Tarihinin Meseleleri**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002.

Dever, William G.: **Did God a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel**, Cambridge, William B. Eerdmans Publishing Company, 2005.

Dexter, M. R., K. Jones-Bley: **The Kurgan Culture and The Indo-Europeanization of Europe: Selected Articles from 1952-1993**, Washington DC, Institute for The Study of Man, 1997.

Diaz-Andreu, Margarita: **A World History of Nineteenth Century Archaeology: Nationalism, Colonaialism, and The Past,** New York, Oxford University Press, 2008.

Dietrich, Oliver: vd.: "Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbeklitepe: State of Research and New Data", **Neo- Lithics**, 1/13, Berlin, ss. 36-41.

Dilbaz, Burcu Kutlu: "Müze-i Hümayun'da İskender Lahdi", **Tarih Dergisi**, sy. 64, 2016, s. 1-26.

Dillon, Michele: "Cult(s)", **The Cambridge Dictionary of Sociology**, ed. Bryan S. Turner, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Dinçol, Ali: "Altmışlı Yılların Sonunda Türkiye'de İki Genç asistan ve Analitik Arkeoloji", **Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, ss. 293-297.

Doğan, İ. Banu: "Türkiye Arkeolojisi Antropolojiyle Barışır mı? Antropolojik Yaklaşımların Arkeolojiye Katkısı Üzerine Düşünceler", **Değişen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu Türkiye Toplantısı Bildirileri**,

ed. Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner, İstanbul: Ege Yayınları, 2015, ss. 83-94.

Drennan, Robert: "Religion and Social Evolution in Formative Mesoamerica", The Early Mesoamerican Village, ed. Kent Flannery, New York, Academic Press,1976, ss. 345-368.

Droogan, Julian: **Religion, Material Culture, and Archaeology**, London, Bloomsbury, 2012.

Durkheim, Emile: **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, çev. Fuat Aydın, İstanbul, Ataç Yayınları, 2005.

Durkheim, Émile: **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, çev. Fuat Aydın, Ankara, Eski Yeni Yayınları, 2011.

Duru, Güneş, Koparal E. "Türkiye Arkeolojisinin Göstergebilimsel Bir Çözümlemesi", **Arkeoloji ve Göstergebilim**, ed. Yaşar Ersoy, vd., İstanbul, Ege Yayınları, 2019, ss. 189-205.

Duru, Güneş: "Disipline Edilmiş Bir Disiplin olarak Arkeoloji", **Arkeoloj: Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru İstanbul: Ege Yayınları, 2013, ss. IVX-XXIV.

Eisler, Riane: **Kadeh ve Kılıç: Geçmişimiz, Geleceğimiz**, çev. Orhun Burak Sözen, İstanbul, Maya Kitap, 2015.

el-Birûnî, Ebu Reyhan: **Maziden Kalanlar: El-Âsâr el-Bâkiye**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2011.

El-Daly, Okasha: **Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır**, çev. Ümran Küçükislamoğlu, İstanbul, İthaki yay, 2013.

El-Haj, Nadia Abu: **Facts on the Ground: Archaeological Practice and Territorial Self-Fashioning in İsraeli Society**, Chicago, University of Chicago Press, 2001.

Eldem, Edhem: "Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869, **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 281-329.

Eliade, Mircea: **Arayış: Tarih ve Dinde Anlam**, çev. Cem Soydemir, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017.

Eliade, Mircea: **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003.

Eliade, Mircea: **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I**, çev. Ali Berktay, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2003.

Eliade, Mircea: **Şamanizm: İlksel Esrime Teknikleri**, çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi, 2014.

Emiroğlu, K., Kutlu M.: "Şaman-Şamanizm", **Antropoloji Sözlüğü**, ed. Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, ss. 758-761.

Erdoğu, Burçin: "Batı Anadolu'nun Neolitik ile İmtihanı", **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi (APAD)**, c. 2, Ankara, 2016, ss. 1-9.

Erdoğu, Burçin: **Arkeoloji, Teori, Politika, Denemeler**, İstanbul, Okyanus Yayıncılık, 2008.

Erdur, O., Duru, G.: "Yeni Arkeolojiden Türkiye'de Eleştiriye: Güven Arsebük ile Söyleşi", **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul: Ege Yayınları, 2013, ss. 275-289.

Ergin, Murat: "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesinde Yunan, Roma ve Bizans Dönemlerinin Algılanması ve Arkeoloji", **Cumhuriyet Döenminde Geçmişe Bakış Açıları: Klasik ve Bizans Dönemleri**, ed. Scott Redford, Nina Ergin, çev. İnci Türkoğlu, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 23-47.

Ericson, Paul, Murphy L.: **A History of Anthropological Theory**, North York, University of Toronto Press, 2013.

Eriksen, Thomas H.: **Küçük, Yerler Büyük Meseleler: Sosyal ve Kültürel Antropoloji**, çev. A. Erkan Koca, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2012.

Ersanlı**,** Büşra: **İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezi'nin Oluşumu 1929-1937**, İstanbul, İletilişim Yayınları, 2011.

Etli, Özgür Barış: **Göbekli Tepe ve Ön Türkler: Şamanların Gök Yüzü Tapınağı**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.

Evans-Pritchard, E.: **Sosyal Antropoloji**, çev. İrfan İnce, Fuat Aydın, İstanbul, Birey Yayınları, 2005.

Evans-Pritchard, E.: **İlkellerde Din**, çev. Hüsen Portakal, Ankara, Öteki Yayınevi, 1999.

Eyice, Semavi: "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 1596-1599.

Eyice, Semavi: "Halil Ethem Eldem", **DİA** c. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 18-21.

Fagan, Brian M., D., Nadia: **Archaeology: A Brief Introduction,** New York, Routledge, 2016.

Feder, Kenneth L.: "Katastrof/Felaket Arkeolojisi" **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 173-179.

Feil, Ernst: "Religion and History", **Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans Dieter Betz vd., Leiden, Brill, 2012, V. 11, ss. 33-37.

Fogelin, Lars: "The Archaeology of Religious Ritual", **Annual Review of Anthropology**, vol. 36, 20017, ss. 55-71.

Fogelin, Lars: **Archaeology of Early Buddhism**, Oxford, AltaMira Press, 2006.

Foucault, Michel: **Bilginin Arkeolojisi**, çev. Veli Urhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Foucault, Michel: **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Frazer, James G.: **Altın Dal: Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma**, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Freud, Sigmund: **Totem ve Tabu**, çev. Kamuran Şipal, İstanbul, Say Yayınları, 2014.

Gamble, Clive: **Arkeolojinin Temelleri**, çev. Damla Kayıhan, İstanbul, Aktüel Arkeoloji Yayınları, 2014.

Gathercole, Peter: "Childe'ın Devrimleri", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev.

Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 62-68.

Geertz, Clifford: **Kültürlerin Yorumlanması**, çev. Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi, 2010.

Gelçin, Güler: **Eski Yunanca-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2011.

Gellner, Ernest: **Uluslar ve Ulusçuluk**, çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları, 2008.

Gezgin, İsmail: "Göstergebilimsel Bir Arkeolojik Çalışma Nesnesi Olarak Fallus", **Arkeoloji ve Göstergebilim**, ed. Yaşar Ersoy, vd., İstanbul, Ege Yayınları, 2019, ss. 51-70.

Gezgin, İsmail: **Fallusun Arkeolojisi: Doğal Olanın Kültüre, Kültürün İktidara Dönüşümü**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012.

Gibbon, Guy: "Bilgi Kuramı/Epistemoloji", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 38-44.

Gimbutas, Marija: **The Living Goddesses**, Berkeley, University of California Press, 1999.

Girard, René: **Şiddet ve Kutsal**, çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Kanat Kitap, 2003.

Goldenweiser, Alexander: **Anthropology: An Introduction to Primitive Culture**, New York, Reprint Publishing, 2005.

Goldmann, Lucien: **Aydınlanma Felsefesi**, çev. Emre Arslan, Ankara: Doruk Yayınları, 1999.

Goody, Jack: **Yaban Aklın Evcilleştirilmesi**, çev. Koray Değirmenci, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2011.

Gosden, Chris: "Yerli Arkeolojileri", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 331-337.

Gosden, Chris: **Tarihöncesi**, çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Kitabevi, 2016.

Gould, Stephen J.: **Yaşamın Tüm Çeşitliliği: İlerleme Mitosu**, çev. Rahmi Öğdül, İstanbul, Versus Kitap, 2009.

Graham, Loren R.: **Science, Philosophy and Human Behavior in The Soviet Union**, New York, Colombiya University Press, 1987.

Green, Tamara: **The City of Moon God: Religious Traditions of Harran**, New York, Brill, 1992.

Greene Kevin, **Archaeology: An Introduction**, New Jersey, Barnes & Noble, 1983.

Greene, Kevin v. d.: **Archaeology: An Introduction**, London, Rotledge, 2010.

Gresky, Julia, Haelm, J. vd.: "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", **Science Advances**, 2017, no:3, ss. 1-10.

Gulbenkian Komisyonu: **Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998.

Güç, Ahmet: **Dinlerde Mabed ve İbadet**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.

Güler, Mustafa vd.: "Viranşehir İlçesinden Yeni Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimleri", **Anadolu/Anatolia**, sy. 38, 2012, ss.157-180.

Günaltay, M. Şemseddin: "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi" **Belleten**, c. 2, sy. 7-8, Ankara, 1938, ss. 337-365.

Gündüz, Filiz: "Osman Hamdi Bey", **DİA**, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 468-469.

Gündüz, Şinasi: "Giriş", **Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, İstanbul, Milel Nihal Yayınları, 2019, ss. 14-24.

Haber, Francis C.: **The Age of The World: Moses to Darwin, Baltimore**, The Johns Hopkins University Press, 1959.

Hachili, Rachel: "The Archaeology of Judaism", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, ss. 96-122.

Halifax, John: **Shamanic Voices: A Journey of Visionary Narratives**, New York, Penguin Books, 1991.

Hauptmann, Harald vd.: "12000 Yıl Önce Anadolu: Erken Dönem Neolitik Anadolu Yontuları", **Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı: Neolitik Dönem**, ed. Nezih Başgelen, İstanbul, 2007, ss. 21-32.

Hauptmann, Harald: "Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss. 131-164.

Hawkes, Christopher: "Archaeological Theory and Method: Some Suggestions From The Old World", **American Anthropologist**, vol. 56, no. 2, 1954, ss. 155-168.

Hayden, Brian: **A Prehistory of Religion: Shamans, Sorcerers, and Saint**, Washington, Smithsonian Books, 2003.

Hemdani: **el-İklîl**, yay. Muhammed b. Ali el-Ekva, Bağdat, 1980.

Heun, Manfred: vd.: "Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting", **Science**, vol. 278, 1997, ss. 1312-1314.

Hinnels, John R.: **Dictionary of Religions**, London, Penguin Books, 1995, s. 516.

Hirsch, Ernst E.: **Hatıralarım: Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi**, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü, 1985.

Hobsbawn, Eric: "Giriş: Gelenekleri cat etmek", **Geleneğin İcadı**, ed. Eric Hobsbawn, Terence Ranger, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005, ss. 1-18.

Hodder, Ian, Hutson, S.: **Geçmişi Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar**, çev. Burcu Toprak, Emre Rona, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010.

Hodder, Ian: **Archaeological Theory Today**, Cambridge, Polity Press, 2001.

Hodder, Ian: **Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü**, çev. Dilek Şendil İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Hodder, Ian: **Dolanıklık: İnsanlar ile Şeyler Arasındaki İlişkilerin Arkeolojisi**, çev. Billur C. Yılmazyiğit, İstanbul, Alfa Yayıları, 2018.

Hodder, Ian: **The Present Past: An Introduction to Anthropology for Archaeologists**, South Yorkshire, Pen and Sword, 2013.

Hodder, Ian: **Theory and Practise in Archaeology**, New York, Routledge, 1995.

Hodder, Ian: "Post-süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 227-233.

Holod, R., Ousterhout, R.: "Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar", **Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi ve Sanat**, ed. Renata Holod, Robert Ousterhout, çev. Kemal Atakay, İstanbul, Pera Müzesi, 2011, ss. 17-35.

Hoppál, Mihály: **Avrasya'da Şamanlar**, çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Hoppál, Mihály: **Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim**, çev. Fatih Sel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Hsu, Francis L. K.: "Rethinking the Concept of "Primitive"", **Current Anthropology,** vol. 5, no: 3, 1964, ss.169-178.

Iberall, Arthur S.: "A Physics for Studies of Civilization", **Self-Organizing Systems: The Emergence of Order**, ed. F. Eugene Yates, New York, Plenum Press, 1987, ss. 521-540.

Insoll, Timothy: "Introduction: The Archaeology of World Religion", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, ss. 1-32.

Insoll, Timothy: "Kült ve Din Arkeolojisi", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev.

Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 185-189.

Insoll, Timothy: **Archaeology, Ritual, Religion**, London, Routledge, 2004.

Insoll, Timothy: **İslam Arkeolojisi**, çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007.

Introvigne, Massimo: "Cults and Sects", **Encyclopedia of Religion**, ed. Lindsay Jones, New York, Thomson, 2005, vol. 3, ss. 2084-2086.

İbn Kuteybe: **el-Maarif**, Kahire, Hey'tü'l-Mısriyye el-Amme Li'l-Kitab, 1992.

İğdemir, Uluğ: **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

İnan, Afet, v.d.: **Türk Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930.

James, Edwin Oliver: **Prehistoric Religion**, New York, Frederick A. Praeger, 1957.

Johnson, Matthew: **Archaelogical Theory: An Introduction**, Oxford, Blackwell Publishing, 1999.

Josephus: **The Jewish War, Books IV-VIII**, Trns. J. Thackeray, Cambridge, Harvard University Press, 1961.

Joyce, Rosemary A.: "What Should an Archaeology of Religion Look Like to a Blind Archaeologist", **Archaeological Papers of the American Anthropological Association**, vol.. 21, no: 1, 2012, ss. 180-188.

Karaaslan, Nasuhi Ünal: "İdrîsî, Muhammed b. Abdülazîz", **DİA**, TDV Yayınları, c. 21, İstanbul, 2000, s. 492.

Karadaş, Yücel, Demir, T.: "Günümüz Türkiye'sinde Akademisyen Arkeologların Sosyal Profili ve Teorik Yönelimleri Üzerine Bir Anket Çalışması", **Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, sy. 16, 2013, ss. 133-143.

Karadaş, Yücel, Demir, T.: "Türkiye'de 1930-1970 Arası Arkeoloji Paradigmasının Bilim Sosyolojisi Açısından Bir

Betimlemesi", **İnsan Bilim Dergisi**, c. 2, sy. 2, İstanbul, 2013, ss. 1-16.

Karagöz, Emel: **Sosyal Bilimlerde Kuram Oluşum Süreci ve İletişim**, İstanbul, Derin Yayınları, 2010, s. 17.

Karataş, İbrahim Ethem: "Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri", **Düzce Üniversitesi SBE Dergisi**, c. 3, sy. 2, 2013, ss. 54-86.

Kartal, Metin: "Prehistorya (Tarih Öncesi) Kavramı", **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi (APAD)**, c. 1, Ankara, 2015, ss. 145-161.

Kartal, Metin: "Avcı Toplayıcı: İnsanlığın En Uzun Yolculuğu", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 67, 2019, ss. 30-45.

Kehoe, Alice Beck: **Controversies in Archaeology**, California, Left Coast Press, 2008.

Klein, Wassilios: "Shamanism", **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2012, ss. 671-672.

Kodaş, Ergül, Genç B., vd.: "Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Grup Figürlü Kemik Plak", **Artuklu İnsan ve Toplum Dergisi**, c. 4, sy. 1, 2019, ss. 1-6.

Kodaş, Ergül: "Yakındoğu Neolitiğinin Yaşayan Yüzleri: Sıvalı Kafatasları", **Memento Mori: Ölüm ve Ölüm Uygulamaları**, ed. Ali M. Büyükkara, Elif B. Aksoy, İstanbul, Ege Yayınları, 2019, ss. 273-300.

Kohl, Philip L., Goçha R. T.: "Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği, Milliyetçilik ve Politika", **Cogito 28 Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları**, İstanbul, 2001, ss. 171-196.

Koselleck, Reinhart: **İlerleme**, çev. Mustafa Özdemir, Ankara, Dostv Kitabevi, 2007.

Kottak, Conrad P.: **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğinin Önemi**, çev. Derya Atamtürk ve diğerleri, Ankara, De Ki Basım Yayın, 2015.

Kökten, Kılıç: "Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş", **Türk Arkeoloji Dergisi**, c. 10, S. 1, 1960, ss. 42-52.

Kramer, S. Noah: **Tarih Sümer'de Başlar: Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk**, çev. Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1999.

Kristiansen, Kristian: "Yenilik ve İcat Ayrı Olgular mı Yoksa Tarihsel Bir Süreç mi?", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 325-331.

Kuhn, Thomas S.: "Bilimsel Araştırmada Dogmanın İşlevi", çev. Barış Yıldırım, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri: Temel Yaklaşımlar, Kavramlar ve Tartışmalar**, ed. Bekir Balkız, Vefa Saygın Öğütle, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010, ss. 196-220.

Kuper, Adam: **İlkel Toplumun İcadı: Bir İllüzyonun Dönüşümleri**, çev. İsmail Türkmen, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.

Kurat, Yuluğ Tekin: **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

Kuzucuoğlu, Catherine: "Anadolu ve Doğu Akdeniz'de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 68, 2019, ss. 20-37.

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, **Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü: Değişik Yollarla Yurtdışına Çıkarılan, İadesi Sağlanan ve Halen Yurtdışında Bulunup İadesi Çalışmaları Sürdürülen Kültür Varlıklarımız**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.

La Roche, C J., Blakey, M. L.: "Seizing Intellectual Power: The Dialogue at the New York African Burial Ground", Historical Archaeology, vol. 31, no. 3, 1997, 84-106.

Lane, Paul: "The Archaeology of Christianity in Global Perspective", **Archaeology and World Religion**, ed. Timothy Insoll, London, Routledge, 2002, ss. 148-181.

Laneri, Nicola: "Introduction: Investigating Archaeological Approaches to the Study of Religious Practices and Beliefs", **Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East**, ed. Nicola Laneri, Oxford, Oxbow Books, 2015, ss. 1-10.

Lang, Andrew: **The Making of Religion**, New York, Longmans Green, 1898.

Laurens, Henry: "Ernest Renan'ın Fenike'ye Yolculuğu", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 213-231.

Lawson, E. Thomas: "The Wedding of Psychology, Ethnography, and History: Methodological Bigamy or Tripartite Free Love?" **Theorizing Religions Past: Archaeology, History, and Cognition**, ed. Harvey Whitehouse and Luther H. Martin, California, Altamira Press, 2004.

Layard, Austen Henry: **Ninova ve Kalıntıları**, çev. Zafer Avşar, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000.

Lefebvre, Henri: **Mekânın Üretimi**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel Yayınları, 2014.

Lévi-Strauss, Claude: **Yaban Düşünce**, çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Lévi-Strauss, Claude: **Yapısal Antropoloji**, çev. Adnan Kahiloğulları, Ankara, İmge Kitabevi, 2012.

Lévy-Bruhl: **İlkel İnsanda Ruh Anlayışı**, çev. Oğuz adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2018.

Lewis-Williams, D. James: **Mağaradaki Zihin**, çev. Tolga Esmer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Loftus, William Kennett: **Travels and Researches in Chaldea and Susiana**, New York, Robert Carter and Brothers, 1857.

Lubbock, John W.: **Prehistoric Times**, London, Williams and Norgate, 1865.

Luckert, Karl W.: **Göbekli Tepe**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2016.

MacCulloch, J. A.: "Shamanism", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, New York, T.&T. Clark, 1981, vol. 11, ss. 441-446.

Macculloch, J.A.: "Temples", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hastings, New York, T.&T. Clark, 1981, vol. 12, ss. 236-246.

Magli, Giulio: "Sirius and the Project of the Megalithic Enclosures at Gobekli Tepe", **Nexus Network Journal**, vol. 18/2, Temmuz, 2016, ss. 337-346.

Magness, Jodi: **The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Conquest**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

Maier, Bernhard: "Temple: Religious Studies", **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2007, vol. 12, ss. 538-539.

Makdisi, Ussama: "Baalbek'in Yeniden Keşfi: 19. Yüzyılda Bir İmparatorluk Metaforu", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 257-279.

Malinowski, Bronislaw: **Büyü, Bilim ve Din**, çev. Saadet Özkal, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2000.

Malley, Shawn: "Layard Girişimi: Kraliçe viktorya Döneminde Arkeoloji ve Mezopotamya'da Gayrı Resmi Emperyalizm", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 99-123.

Mann, Charles C.: "The Birth of Religion", **National Geographic**, Haziran 2011

Maringer, Johannes: "Priests and Priestesses in Prehistoric Europe", **History of Religions**, vol. 17, 1977, ss. 101–120.

Marks, Karl Friedrich Engels: **Din Üzerine**, çev. Kaya Güvenç, İstanbul, Sol Yayınları, 2013.

Marshall, Gordon: **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Marshall, John: “Religion” **Mohenjodaro and the Indus Civilization**, ed. John Marshall, vol. 1, London, Arthur Probsthein, 1931.

Marvin, Harris: **The Rise of Anthropological Theory,** New York, Crowell, 1968.

Matthes, Joachim: “Religion in the Social Sciences: A Socio-Epistemological Critique”, **Akademika**, 95, 2000, ss. 85-105.

Mellaart, James: **Yakındoğu’nun En Eski Kültürleri**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.

Mellars, Paul: **The Neanderthal Legacy: An Archaeological Perspective from Western Europe**, Princeton, Princeton University Press, 1995.

Mendenhall, George E.: **Antik İsrail’in İnancı ve Tarihi: Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş**, çev. Mia Pelin Özdoğru, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016.

Meral, Yasin: “Yahudi Kaynaklarında Ararat Dağları (Tekvin 8:4)”, **Milel ve Nihal**, c. 11, sy. 2, 2014, ss. 83-101.

Mithen, Steven: “From Ohalo to Çatalhöyük: the Development of Religiodity during the Early Prehistory of Western Asia, 20,000-7,000 BCE”, **Theorizing Religions Past: Archaeology, History, and Cognition**, ed. Harvey Whitehouse ve Luther H. Martin, California, Altamira Press, 2004.

Mithen, Steven: **After the Ice: A Global Human History 20.000-5000 BC**, Cambridge, Harvard University Press, 2004.

Mock, Steven: **Symbols of Defeat in the Construction of National Identity**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

Moles, Abraham: **Belirsizin Bilimleri**, çev. Nuri Bilgin, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1993.

Morgan, Lewis Henry: **Eski Toplum I**, çev. Ünsal Oskay, İstanbul, Payel Yayınları, 1986.

Morris, Ian: “Archaeologies of Greece”, **Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies**, ed.

Ian Morris, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, ss. 8-47.

Mrozowski, A., Schmidt, R.: "The Death of Prehistory: Regorming the Past, Looking to the Future", **The Death of Prehistory**, ed. Stephen Peter R. Schmidt, A. Mrozowski, Oxford, Oxford University Press, 2014, ss. 1-28.

Mumcu, Ahmet: "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", **Ankara Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 26, sy. 3-4, Ankara, 1969, ss. 41-76.

Müller, Max: **Natural Religion**, London, the Gifford Lectures 1989.

Notroff, Jens, vd.: " Göbekli Tepe: Uygarlığın doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 46, 2015, ss. 52-69.

Olgun, Hakan: "İbadet, Ritüel ve Kurban", **Milel ve Nihal**, c. 13, sy. 2, İstanbul, 2016, ss. 82-99.

Olgun, Hakan: "Modern İsrail'in Milli Kimlik Kaynağı Olarak Josephus'un Masada Anlatısı", **Milel ve Nihal**, c. 10, sy. 1, İstanbul, 2013, ss. 7-39.

Orkunoğlu, Yener: **Marksizm, Milliyetçilik ve Demokratik Ulus**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 18.

Ortaylı, İlber: "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması" **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss.1599-1603.

Özbek, Metin: **50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi**, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2011.

Özbudun, Sibel G. Uysal: **50 Soruda Antropoloji**, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2013.

Özdemir, Ayşe: "Hayali Geçmiş: Arkeoloji ve Milliyetçilik, 1923-1945 Türkiye Deneyimi", **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul: Ege Yayınları, 2013, ss. 7-26.

Özdoğan, Mehmet: "Arkeolojide Yeni Bir Dönemi Başlatan İsim Braidwood'lar", Robert J. Braidwood, **Tarihöncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Özdoğan, Mehmet: "Ideology and Archaeology in Turkey", **Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in The Eastern Mediterrenaen and Middle East**, ed. Lynn Meskell, New York: Routledge, 2002, ss. 111-123.

Özdoğan, Mehmet: "Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek", **Aktüel Arkeoloji**, sy. 27, İstanbul, 2012, ss. 46-59.

Özdoğan, Mehmet: "Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirel Bir Değerlendirme", **Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler**, yay. Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, ss. 267-280.

Özdoğan, Mehmet: **50 Soruda Arkeoloji**, İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2014.

Özdoğan, Mehmet: **Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Özdoğan, Mehmet: **Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Özdoğan, Mehmet: "Bazı Genellemeler-Öngörüler", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss. 441-458.

Özel, Merve Suna: "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 4, sy. 2, 2014, ss. 99-122.

Özkan, Süleyman: **Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 2009.

Özlem, Doğan: "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, ed. Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin, İstanbul, Metis Yayınları, 2008.

Peoples, Hervey G. vd.: "Hunter-Gatherers and the Origins of Religion", **Human Nature**, vol. 27, no: 3, ss. 261-282.

Perrin, Michel: **Şamanizm**, çev. Bülent Arıbaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Peters, Joris, Schmidt, K. "Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-eastern Turkey: a Premilinary Assessment", **Anthropozoologica**, 39 (1), 2004, ss. 179-218.

Pettitt, Paul B.: "Göreli ve Mutlak Tarihlendirme Üzerine Görüşler", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 135-144.

Plumwood, Val: **Feminism and the Mastery of Nature**, Londan, Routledge, 2003, s. 3.

Price, Neil: **The Archaeology of Shamanism**, London, Routledge, 2001.

Prior, Michael: **The Bible and Colonialism: A Moral Critique**, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1997.

Ra'ad, Basem L.: **Hidden Histories: Palestine and the Eastern Mediterranean**, New York, Pluto Press, 2010.

Rappaport, Roy A.: "Ritual, Sanctity, and Cybernetics", **American Anthropologist**, 73, 1971, ss. 59-76.

Rappaport, Roy A.: **Ritual and Religion in the Making of Humanity**, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Rathje, William L.: "The Garbage Project: A New Way of Lookıng at the Problems of Archaeology", Archaeology, vol. 27, no. 4, 1974, ss. 236-241.

Redman, L.C.: "Distinguished Lecture in Archeology: In Defence of the Seventies-the Adolescence of New Archeology", **American Anthropologist**, New Series, vol. 93, no. 2, 1991, ss. 295-307.

Renfrew, Colin P. Bahn: "Sunuş" **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 9.

Renfrew, Colin: "Arkeogenetik", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 19-23.

Renfrew, Colin: "The Archaeology of Religion", **The Ancient Mind: Elemenets of Cognitive Archaeology,** ed.

Colin Renfrew ve Ezra B. W. Zubrow, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, ss. 47-54.

Renfrew, Colin: "Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe", **The Social Life of Thing: Commodities in Cultural Perspective**, ed. Arjun Appadurai, New York, Cambridge University Press, 2013, ss. 141-168.

Repko, Allen F. Szostak, R.: **Introduction to Interdisciplinary Studies**, London, Sage Publications, 2017, ss. 97-99.

Richardson, James: "Definintions of Cult: From Sociological-Technical to Popular-Negative", **Review of Religious Research**, vol. 34, no. 4, 1993, ss. 348-356.

Roth, Leland M.: **Mimarlığın Öyküsü**, çev. Ergün Akça, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2015.

Rowan, Yorke M.: "Beyond Belief: the Archaeology of Religion and Ritual", **Archeological Papers of the American Anthropological Association**, vol. 21, no. 1, 2011, ss. 1-10.

Rowley-Conwy, Peter: "The Concept of Prehistory and the Invention of the Terms 'Prehistoric' and 'Prehistorian': the Scandinavian Origin1833-1850", **European Journal of Archaeology**, vol. 9, no. 1, ss. 103-130.

Ruben, Walter: **Felsefenin Başlangıcı**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1947.

Ruggles, Clive: "Arkeoastronomi", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 13-18.

Sabloff, Jeremy: "Süreçsel Arkeoloji", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 267-274.

Sagona, A., Zımansky P.: **Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö. 1.000.000-550**, çev. Nezih Başgelen vd., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018, ss. 9-11.

Sağlamtimur, Haluk: "Siirt-Başur Höyük Erken Tunç Çağı I Mezarları: Ön Rapor", **Arkeoloji Dergisi**, sy. 22, 2017, ss. 1-18.

Sahlins, Marshall: **Taş Devri Ekonomisi**, çev. Taylan Doğan, Şirin Özgün, İstanbul, Bgst Yayınları, 2010.

Said, Edward: **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları, 2010.

Saltuk, Secda: **Arkeoloji Sözlüğü**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 3. Baskı, t.y.,

Sand, Şlomo: **Yahudi Halkı Nasıl İcad Edildi?: Kitabı Mukaddes'ten Siyonizme**, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Doğan Kitap, 2011.

Sarıkçıoğlu, Ekrem: **Din Fenomenolojisi**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, 2002.

Schliemann, Heinrich: **Kahramanlar Çağının İzinde: Heinrich Schliemann ve Troya Kazıları**, derleyen ve çev. Hulki Demirel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Schmidt, Klaus vd.: "Balıklı Göl Heykeli", **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu**, Şanlıurfa 2017, s. 143.

Schmidt, Klaus: "Göbekli Tepe", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, ss. 115-129.

Schmidt, Klaus: "Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu", **31. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c. 1, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010, ss. 241-264.

Schmidt, Klaus: "Göbekli Tepe Kazısı 2009 Yılı Raporu", **32. Kazı Sonuçları Toplantısı**, c. 1, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011, ss. 209-224.

Schmidt, Klaus: **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar**, çev. Rüstem Aslan, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

Schmidt, Wilhelm: **The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories**, trans. H. J. Rose, London, Methuen, 1935.

Schulz, Matthias: “Wegweiser ins Paradies”, **Der Spiegel**, vol. 23, 2006, ss. 158-170.

Sepetçioğlu, İ., Açık, T.: “Osmanlı Devleti’nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümâyûn Mektebi” **Akademik Bakış**, c. 6, sy. 12, 2013, ss. 157-172.

Sepici, Levent: **Anadolu’da Keşfedilen Dünyanın İlk Mabedi: Göbekli Tepe**, İstanbul, Sınır Ötesi Yayınları, 2013.

Serbes, Ebru: “Göbekli Tepe’den Köşk Höyük2e Kafatası Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz”, **Harran ve Çevresi**, ed. Mehmet Önal, S. İrem Mutlu, Şanlıurfa, 2019, ss.53-64.

Sevilla-Sharon, Moshe: **İsrail Ulusunun Tarihi**, Yeruşalım: Yahudi Cemaatleri Dairesi, 1981.

Shanks, Michael v. d.: **Reconstructing Archaeology: Theory and Practice**, London, Routledge, 1992.

Sharpe, Eric J.: **Dinler Tarihi: Tarihsel Bir Anlatı**, çev. Fuat Aydın, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2013.

Shaw, Wendy M. K.: “Anıt Mezardan Müzeye: Eski Eserlerin Osmanlı Modernitesi İçin Dirilişi”, **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 423-441.

Shaw, Wendy Meryem: “Eti Güneşi Neyi Temsil Ediyor?”, **Arkeoloji Niye? Nasıl? Ne İçin?**, ed. Oğuz Erdur, Güneş Duru, İstanbul, Ege Yayınları, 2013, ss. 33-40.

Shechner, Richard: **Ritüelin Geleceği: Kültür ve Performans Üzerine Yazılar**, çev. Zeynep Ertan, Ankara, Dost Kitabevi, 2015.

Shennan, Stephen: “Kültürel Evrim”, **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar**, ed. Colin Renfrew, Paul Bahn, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 195-200.

Shnirelman, Victor A.: “Enternasyonalizmden Milliyetçiliğe: 1930-1940’ların Sovyet Arkeolojisinin Unutulmuş

Sayfaları”, **Cogito 28 Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları**, İstanbul, 2001, ss. 198-223.

Siddiq, Abu Bakar: **Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi**, Konya, Çizgi Kitapevi, 2019.

Sivrioğlu, Ulaş Töre: “Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c. 2, sy. 6, 2015, ss. 1-27.

Smart, Ninian: **Dimensions of The Sacred: An Anatomy of the World’s Beliefs**, Berkeley, University of California Press, 1996.

Smith, Anthony D.: **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Smith, Wilfred Cantwell: **The Meaning and End of Religion**, New York, Mentor Books, 1964.

Spencer, Herbert: **The Principles of Sociology**, New York, D. Appleton and Company, 1898, vol. 1.

Stausberg, Michael: “Rite and Ritual: Ritual Theory”, **Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion**, ed. Hans D. Betz, Don S. Browning vd., Leiden, Brill, 2012, vol. 2, s. 226.

Steadman, Sharon: **Archaeology of Religion: Cultures and Their Beliefs in Worldwide Context**, Left Coast Press, California, 2009.

Strabon: **Antik Anadolu Coğrafyası**, çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Studevent-Hickman, B., vd.: “Texts from the Neo-Babylonian Period: 626-539”, **The Ancient Near East: Historical Sources in Translation**, ed. Mark W. Chavalas, Oxford: Blackwell, 2006, ss. 382-406.

Şan, Filiz: **Disiplinlerarasılık Açısından Bir Bilim Dalı Olarak Çeviribilim**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014.

Şükrü, Mehmet: **Eti Tarihi ve Medeniyeti**, Ankara, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934.

Taşdemirci, Ersoy: "Atatürk'ün Önderliğinde 1933 Üniversite Reformu", **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, sy. 5, 1994, ss. 135-153.

Tebliğler Kitabı: **18. Beynelmilel Antropoloji ve Prehistorik Arkeoloji Kongresi**, Ankara, 1939.

Togan, Zeki Velidi: "Orta Çağ İslam Aleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. 1/1-4, İstanbul, 1954, ss. 43-49.

Tolias, George: "Saygısız Bir Sanat Sevgisi: Yunan Antik Eserlerinin Yağmalanması, 1780-1820", **Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914**, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, İstanbul, Salt, 2011, ss. 71-93.

Treuil, René: **Atlantis Efsanesi**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Trigger, Bruce G.: **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, çev. Fuat Aydın, Ankara, Eski Yeni Yayınları, 2014.

Trigger, Bruce: "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist", **Man**, vol. 19, no. 3, 1984, ss. 355-370.

Turner, Victor: **Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı**, çev. Nur Küçük, İstanbul, İthaki Yayınları, 2018.

Tylor, Edward: **Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization**, New York, D. Appleton and Company, 1896.

Tylor, Edward: **Primitive Culture: Researches into the Development of The Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom**, London, John Murray, 1903.

Urhan, Veli: **Michel Foucault ve Arkeolojik Çözümleme**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2000.

Urry, John: **Mekânları Tüketmek**, çev. Rahmi G. Öğdül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1999.

Üçlü, Mehmet Sait: **Göbekli Tepe-Xerawreşk Uygarlığı: Kimliğini arayan Kent**, İstanbul, Vesta Yayınları, 2012.

Vakıdî, Muhammed b. Ömer: **Fütühu'ş-Şam**, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.

Verhoeven, Marc: "The Many Dimensions of Ritual", **The Archaeology of Ritual and Religion**, ed. Timothy Insoll, Oxford, Oxford University Press, 2011, ss. 115-132.

Vernoit, Stephen: "İslam Arkeolojisinin Yükselişi", çev. Erdal Eser, **Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 42, sy. 2, 2018, ss. 163-180.

Vitebsky, Piers: **Indigenpus Religions: A Companion,** ed. Graham Harvey, London, Cassell, 2000, ss. 55-67.

Wach, Joachim: **Dinler Tarihi: Bilimsel Bir Disiplin Olarak Kuruluşuna Teorik Bir Giriş**, çev. Fuat Aydın, İstanbul, Ataç Yayınları, 2004.

Walasek, Helen: **Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage**, Farnham, Ashgate Publishing, 2015.

Wenke, Robert J. vd.: **Patterns in Prehistory: Humankind's First Three Million Years**, Oxford, Oxford University Press, 2007.

Wesler, Kit: **An Archaeology of Religion**, Lanham, University Press of America, 2012.

Whitley, James: "Too Many Ancestors", **Antiquity**, vol. 76, 2002, ss. 119-126.

Willaime, Jean Paul: **Dinler Sosyolojisi**, çev. Ramazan Adıbelli, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017.

Winckelmann, J. Joachim: **Antikçağ Sanat Tarihi**, çev. Oğuz Özügül, İstanbul, Say Yayınları, 2012.

Winkelman, Michael: "Cross-cultural and Biogenetic Perspectives on the Origins of Shamanism", **Belief in the Past: Theorical Approaches to the Archaeology of Religion**, ed. Kelley Hays-Gilpin, David S. Whitley, California, Left Coast Press, 2008, ss. 43-66.

Woldring, H., Bottema, S.: "Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey Part II", **Paleohistoria**, vol. 26, 1984, ss. 123-149.

Woodward, Ian: **Maddi Kültürü Anlamak**, çev. Ferit B. Aydar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Wulf, Christoph: **Tarihsel Kültürel Antropoloji**, çev. Özgür Dünya Sarısoy, Ankara, Dipnot Yayınları, 2015.

Yapıcı, Asım: **Ruh Sağlığı ve Din**, Adana, Karahan Kitabevi, 2007.

Yelken, Mehmet Kenan: **Her Yönüyle Göbekli Tepe**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2019.

Zerzan, John: **Gelecekteki İlkel**, çev. Cemal Atila, İstanbul, Kaos Yayınları, 2018.

Zubritski, Mitropolski, K.: **İlkel Topluluk, Köleci Toplum ve Feodal Toplum**, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 2011.

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR:

Akurgal, Ekrem: Ekrem Akurgal Gençlerin Sorularını Yanıtlıyor, 1991,https://www.youtube.com/watch?v=h0orN5hFras (Erişim tarihi 12.04.2018, 5:02)

Belgesel: Suların, Ateşin ve Taşların İmparatorluğu Belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=iRhtJWP8eJg (erişim tarihi: 20.10.2019)

Gresci, Elena: "Google Maps Accused of Deleting Palestine – But The Truth is More Complicated", **The Guardian**, 10.08.2016. https://www.theguardian.com/technology/2016/aug/10/google-maps-accused-remove-palestine (Erişim 08.12.2018)

Karul, Necmi: Necmi Karul ile yapılan röportaj "Karahantepe Kazılarında İlk Buluntular Ortaya Çıkmaya Başladı", http://www.arkeoloji.tv/arsiv/haber/arkeolojik-kazi-haberleri/karahantepe-kazilarinda-ilk-buluntular-ortay-cikmaya-basladi-86TN5P4s.

Knox, Tom: "Do These Mysterious Stones Mark the Site of the Garden of Eden? **Daily Mail**, 5 Mart 2009, https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-

1157784/Do-mysterious-stones-mark-site-Garden-Eden.html (erişim tarihi: 20.10.2019).

EKLER

Ek 1 Tablolar:

Hayvan Adı	Betimlenme Sayısı
Yılan	82
Ördek	42
Tilki	21
Yaban Domuzu	11
Turna	8
Aslan	8
Belirsiz	9
Boğa	5
Örümcek	4
Koç	3
Cinsi Belirsiz Kuş Motifi	3
Bukranion	2
Yırtıcı Hayvan	2
Tavşan	2
Akbaba	2
Akrep	2
Kartal	1
Kelaynak	1
Ceylan	1
Yaban Eşeği	1
Köpekgil	1
Genel Toplam	**211**

Tablo 1: Göbekli Tepe yapılarındaki dikilitaşlardaki hayvan betimelerinin sayısal dağılımını gösteren tablo. (Kaynak: Erhan Bingöl, **Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyhedebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bilecik, 2018, tablo 5, s. 305.)

Yapı Adı	Dikilitaş No:	Ölçüler	Yılan	Koç	Boğa	Turna	Kartal	Domuz	Tilki	Bukranion	Yırtıcı Hayvan	Tavşan	Belirsiz	Soyut Sembol	Ördek	Örümcek	Kutu	Akbaba	Kelaynak	Kuş Motifi	Akrep	İnsan	Aslan	Ceylan	Yaban Eşeği	Köpek
A Yapısı	P1	Y. 3.15 m	22	1																						
A Yapısı	P2	Y. 3.15 m			1	1			1	1																
A Yapısı	P3	Y. 1.84 m																								
A Yapısı	P4	Y. 1.72 m																								
A Yapısı	P5	Y. 2.10 m	1																							
A Yapısı	P17	Belirtilmemiş																								
A Yapısı	P61	Belirtilmemiş																								
Toplam	**7**		**23**	**1**	**1**	**1**			**1**	**1**																
B Yapısı	P6	Belirtilmemiş	1										1													
B Yapısı	P7	Belirtilmemiş																								
B Yapısı	P8	Belirtilmemiş																								
B Yapısı	P9	Y. 3.40 m							1																	
B Yapısı	P10	Y. 3.60 m							1																	
B Yapısı	P14	Belirtilmemiş	1						1																	
B Yapısı	P15	Belirtilmemiş																								
B Yapısı	P16	Belirtilmemiş																								
B Yapısı	P34	Belirtilmemiş																								
B Yapısı	P58	Belirtilmemiş																								
B Yapısı	P62	Belirtilmemiş																								
Toplam	**11**		**2**						**3**																	
C Yapısı	P11	Belirtilmemiş						1			1			C												
C Yapısı	P12	Belirtilmemiş						1	1						6											
C Yapısı	P13	Y. 2.35 m K. 25 cm																								
C Yapısı	P23	Belirtilmemiş						1					1													
C Yapısı	P24	Y. 3.10 m K. 50 m						1	1																	
C Yapısı	P25	Y. 2.60 m K. 24 cm						1																		
C Yapısı	P26	Y. 2.50 m K. 45cm						1																		
C Yapısı	P27	Y. 3.30 m K. 43 cm						3			1	1														
C Yapısı	P28	Y. 2.25 m												C ve H												
C Yapısı	P29	Y. 3.55 m K. 26 cm																								
C Yapısı	P35	Y. 5 m (?)			1			1																		
C Yapısı	P36	Y. 3.10 m. K. 50 cm				2																				
C Yapısı	P37	Y. 5 m (?)							1																	
C Yapısı	P39	Y. 3.30 m K. 45 cm																								
C Yapısı	P40	2.50x25																								
C Yapısı	P44	Belirtilmemiş																								
C Yapısı	P45	Belirtilmemiş																								
C Yapısı	P46	Y. 1.90 m																								
C Yapısı	P47	Y. 1.90 m																								
C Yapısı	P49	G. 27 cm																								
C Yapısı	P59	Belirtilmemiş																								
Toplam	**21**				**1**	**2**		**10**	**3**		**2**	**1**	**1**		**6**											
D Yapısı	P18	Y. 5.5 m							1					C ve H	7											
D Yapısı	P19	Belirtilmemiş	1																							
D Yapısı	P20	Belirtilmemiş	1		1				3																	
D Yapısı	P21	Belirtilmemiş														2							1	1	1	
D Yapısı	P22	Belirtilmemiş	1						1			1														
D Yapısı	P30	Belirtilmemiş	5											H												
D Yapısı	P31	Y. 5.5 m							2	1																
D Yapısı	P32	Belirtilmemiş																								
D Yapısı	P33	Belirtilmemiş	19	1		3			4				1	H	3	1					1					
D Yapısı	P38	Y. 3 m>				2			1						1											
D Yapısı	P41	Belirtilmemiş																								
D Yapısı	P42	Belirtilmemiş	1												1											
D Yapısı	P43	Y. 2.90 m>	3						1					H ve Daire		1	3	1	1	2	1	1	1			
Toplam	**13**		**31**	**1**	**1**	**5**			**13**	**1**		**1**	**1**		**12**	**4**	**3**	**1**	**1**	**2**	**2**	**1**	**2**	**1**	**1**	
F Yapısı	XXXVI	Belirtilmemiş																								
F Yapısı	XXXVII	Y. 1.70 m>							1																	
F Yapısı	XXIII	Belirtilmemiş											1													
F Yapısı	XXIV	Belirtilmemiş																								
F Yapısı	XXV	Belirtilmemiş											1									1				1
F Yapısı	XXVI	Belirtilmemiş																								
F Yapısı	XXXIV	Belirtilmemiş						1										1								
F Yapısı	XXXV	Y. 2.15 m																								
Toplam	**8**							**1**	**1**				**2**					**1**				**1**				**1**
G Yapısı	XXII	Belirtilmemiş																								
G Yapısı	XLIII	Belirtilmemiş																								
Toplam	**2**																									
H Yapısı	P51	Y. 2.70 m G. 1.26 m K. 52 cm																					1			
H Yapısı	P54	Y. 2 m> K. 30 cm																								
H Yapısı	P55	Y. 2.27 m K. 48 cm																								
H Yapısı	P56	Y. 2.15 m> G. 94 cm K. 37 cm	**23**	**1**			**1**						**4**		**24**								6			
H Yapısı	P57	Y. 1.65>	**3**																							
H Yapısı	P63	Belirtilmemiş																								
H Yapısı	P64	Belirtilmemiş																								
H Yapısı	P66	Belirtilmemiş			**2**															**1**						
H Yapısı	P69	Belirtilmemiş																					1			
Toplam	**9**		**26**	**1**	**2**		**1**						**4**		**24**					**1**			**8**			

Tablo 2: Göbekli Tepe dairesel yapılardaki dikilitaşların boyut ve betimeleri gösteren tablo.(Kaynak: Erhan Bingöl, **Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem** tablo 3, s. 304.)

Ek 2: Resimler

Fotoğraf 22: Göbekli Tepe'de bulunan diktörgen yapılardan biri (Kaynak: DAI)

Fotoğraf 23: Göbekli Tepe'de bulunan bir taş kap (Kaynak: Şanlıurfa Müze Kataloğu)

Fotoğraf 24: Göbekli Tepe'de bulunan bu yapının ne amaçla kullanıldığı henüz bilinmiyor. Ancak kurban veya sunularla ilgili olması muhtemeldir. (Kaynak: DAI)

Fotoğraf 25: Göbekli Tepe'de bulunan bir hayvan betimlemesi. (Kaynak: DAI)

Fotoğraf 26: Göbekli Tepe'de bulunan kadın doğum sahnesi. (Kaynak: Şanlıurfa Müze Kataloğu)

Fotoğraf 27: Göbekli Tepe'de bulunan minyatür T biçimli taş. (Kaynak: Şanlıurfa Müze Kataloğu

Fotoğraf 28: Göbekli Tepe'de bulunan yırtıcı hayvan başı heykeli. (Kaynak: Şanlıurfa Müze Kataloğu)

Fotoğraf 29: Göbekli Tepe'de bulunan estetik bir buluntu. (Kaynak: Şanlıurfa Müze Kataloğu)

Fotoğraf 30: Göbekli Tepe'de bulunan totem heykeli. (Kaynak: Şanlıurfa Müze Kataloğu)

ÖZGEÇMİŞ

Erzurum'da dünyaya gelen Bilal Toprak, ilk ve orta öğrenimini İstanbul'da, lisans eğitimini ise Bursa Uludağ Üniversitesi'nde tamamladı. Aynı üniversitede, "Montanizm: İlk Dönem Apokaliptik Bir reform Hareketi" başlıklı yüksek lisans tezini savundu. Doktora eğitimine İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Dinler Tarihi alanında başladı. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı'nda çeşitli kademelerde görev aldı. 2016-2017 yılları arasında TÜBİTAK yurt dışı doktora sırası araştırma bursuyla ABD'de The Catholic University of America'da araştırmacı olarak bulundu. Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde araştırma görevlisi olarak çalışmakta olan Toprak, evli ve bir çocuk babasıdır.